

SAMUEL GOUDSMIT
DE GOUDEN KROON
VAN BEIEREN

De gouden kroon van Beieren

EEN ROMAN UIT DE



Samuel Goudsmit

DE GOUDEN KROON
VAN BEIEREN



AMSTERDAM • N.V. DE ARBEIDERSPERS • MCMLII

DEZE ROMAN
SPEELT VAN 1348 TOT 1350 EN
IS HET TWEEDE DEEL
VAN DE CYCLUS 'DE VOLLE MAAT'
HET EERSTE DEEL IS
'SIMCHA, DE KNAAP UIT WORMS'
DAT IN 1096 SPEELT

Inhoud

I Twee meisjes op de weg alleen	7
II Voorpostengevecht	14
III Verblindende uitzichten	27
IV Elk zijn doelwit	40
V Reis om een Wereld	48
VI In de schaduw van de Macht	62
VII Mensen van goeden wille	76
VIII Steekspel om de Kroon	94
IX Karossen im Lauf, Karessen im Kauf	111
X Langs de fronten	124
XI In het struikgewas	135
XII Erbarming strooit blindheid	148
XIII De Valk haalt buit voor zijn meester	158
XIV De vreemde spelbreker	169
XV Louterings-geschenken voor Joden en Christenen . .	181
XVI Schulden en Boete	198
XVII Het Hooglied komt vóór de val	208
XVIII Naar goud en Vrede	224
XIX Mainzerschimmelige zuurkool en galgenlach . . .	243
XX De Jachtvalk fladdert om zijn eerste nest	252
XXI Vurige ijver alom	269
XXII Voor de haven van de Vervulling	285
XXIII Een meisje op de weg alleen	297

I *Twee meisjes op de weg alleen*

Voor het volk van het Duitse land was de Verlosser al sinds dertien eeuwen gekomen. Desondanks was de verbeelding van vele tienduizenden bezet met hunkering naar een Redder: het zou Frederik Barbarossa zijn die honderdvijftig jaar geleden gestorven heette maar nog in leven moest zijn, en die zou verschijnen om recht te doen. Om arme knapen een rijke bruid en berooide maagden een welgestelde bruidegom te verzorgen. Die de oogst van de akkers uit handen van de woekeraars naar de monden van het volk zou brengen, de priesters zou bestraffen waar zij zondigden, en allen gelukkig maken.

De Joden wachtten op de Mesjiach.

Voorbij de Maas was het eigenlijk nog maar één meisje, dat flink geschrokken op de weg stapte. Wat daar bij de rivier gebeurd was, dat moest zij nog verwerken. Het omkijken kan zij nog niet laten, maar evenmin de afstand vergroten tussen haar vluchtende lichaam en het huis van de timmerman, waar zusje Chawwa is achtergebleven en vanwaar zij wel nooit meer bij haar terug zal komen. Dat is iets om over te denken als men weer rustig is: al die uren houdt God de gevaarlijke dieren van haar weg, en dan komt een mens, in een menselijke woning, een getrouwde man, en voert haar zusje weg en wil het niet teruggeven.

‘Johan! Johan!’ roept zijn vrouw hem nog na, terwijl hij het verwarde meisje dat niet meer weet wat haar overkomen gaat, naar de schuur duwt om er zijn jarenlang begeerde buitenkansje mee te beleven. Geen schreeuw van de vrouw die dat alles schijnt te begrijpen en een kruis slaat (wat zit er in de lucht dat de mannen hier ook al zo goddeloos gaan worden? Ja, haar vermoeide kerel bezondigt zich aan het

Jodenkind) en geen roep van het oudste meisje: 'Chawwa! Chawwa!' kan baten, en ook niet het misprijzend staan van de jonge timmerman, die zijn oudere broer in diens gekwelde hunkering nog pas half kan volgen. De man met de rode koontjes in het stoppelbaardige kopje roept naar Rifke met vals-zoete lach: 'Ze komt! Ze komt!' maar zijn arm wijst naar de weg: *Zij* moet heengaan. En dan zien vrouw en jongere broer nog hulpeloos naar haar om, en aanvaarden haar vlucht.

'Morgen wordt ze gedoopt, dan gaat de duivel er uit!' Dat hoort zij nog roepen uit de schuldige timmermans-stem, en haar trillende voeten grijpen het stoffige pad.

Weg zusje. En ook geen water of stuk brood, waarvoor zij het immers gewaagd hebben, dat erf op te lopen. Wat heeft God opeens met Rifke voor? Datzelfde bevelende arm-gebaar: 'Weg van hier!' joeg haar vanmorgen met Chawwa de poort uit in Tiel, nadat zij haar vader in het onverwachte tumult hadden zien neerslaan en wegsleuren: 'Weg van hier!' en zij ijlden getweeën onwillig heen, tot zij moesten besluiten, naar Onkel Fantin in 's Hertogenbosch te reizen.

Dat was zó gebeurd met Vader Berman, daar in Tiel. Van een groepje fuivers die, zoals het gewoonte was geworden, ook de nacht hadden willen plukken eer de Pest hen zou kunnen grijpen, had iemand zijn beurs verloren, en Berman loopt daar in zijn lange zwarte mantel in de modderstraat. Het is bijna niet als beschuldiging bedoeld, maar het kon, in de halve dronkenschap en de ontnuchtering door het verlies, niet nage-laten worden, de Jood ervoor aan te spreken.

'Mijn beurs, Jood, geef mijn beurs terug, je loopt langs ons heen, ik heb ze zoeven nog gehad.'

Berman begaat zijn fout: verachting moet zijn opgekropte woede vervangen; uitzinnig van bitterheid kan hij alleen maar

al te hooghartig antwoorden. 'Uit jouw zakken,' bijt hij, 'hoef ik geen geld weg te nemen, dat breng je mij zelf wel.'

Het is teveel waarheid, het antwoord; het roept het beeld van zichzelf bij hen op, dat voor hen het middelpunt is van hun wrok.

'Vreemde bloedzuiger!' dat is wat volgt uit de aangehitste koppen. Alle onbegrijpelijkheid van die macht bij een zo gering aantal wezens wier werkelijke plaats zij niet kennen, die voor hen vreemd worden gehouden, met wonderlijke gewoonten en geheimzinnige krachten en wensen, drijft hen buiten zichzelf van spijtigheid en gereedliggend verzet. Hier in de streek hebben de Joden dan geen rechtsmacht, maar ginds in het Duitse land moeten zelfs Christenen voor bepaalde geschillen door Joodse rechters in de synagoge geoordeeld worden. In de synagoge! Zij weten hier, de Christenen, van hun kennissen en verwanten, hoeveel verbittering dat ginds onder het volk heeft gejaagd.

En de vuisten suizen naar Berman's gezicht.

De Joden van Tiel zijn op het horen van het ongeluk bij de wetsrollen in hun nood-synagoge gevlucht; zij verwachtten hun ondergang. Maar zij bleven die dag ongemoeid, zij hadden nog een paar maanden te leven.

Rifke wilde aan de wegen rusten en geen vreemde hulp vragen. Maar Chawwa was gevaarlijk verward geraakt door de ontsteltenis en door de uitputting van de langdurige vlucht. En nu moesten beiden boeten voor die zwakheid, en dat nadat tweemaal een rit op een boerenwagen nog goed was afgelopen. Hoe Chawwa het nu hebben zal...

Zij, Rifke, weet alleen nog maar, dat zij zelf verder moet; dat haar leven van goed verzorgd meisje nu een dreigende keer heeft ingezet, en dat het haar nu kan vergaan zoals, naar de beangstigende verhalen die zij in haar omgeving heeft ge-

hoord als zoveel legenden van ongeluk, het zovelen van de haren is vergaan. Niet bezwijken of zij is verloren. En al loopt men niet snel met lange kleren, en al verbergt men niet gemakkelijk dat gezicht dat voor elke voorbijganger vreemd genoeg is — zij moet nu door de bossen waar zij niet veel menselijke wezens ontmoeten zal. En zij loopt, met een hart dat in haar keel bonst, de wildernis in, met nog maar één verlangen in één gebed: dat zij vóór het donker is, binnen mag zijn.

Is niet vooral in zulke uren het leven vol wonderen? Zoals het een gruwelijk wonder was dat Chawwa haar met onbegrijpelijke aanmatiging werd ontstolen, zo moeten de Engelen haar die wagen achterop hebben gezonden, die naast haar stilhield, toen zij daar radeloos van vrees en uitputting tegen een boom op de bosweg stond, en niet de moed had, een ogenblik in het mos te rusten. Bij alle angst en gejaagdheid ligt daar dan in het begeerde eindpunt van haar weg, nog een afstotende kracht, temeer nu zij alleen is: haar tegenzin in Oom Fantin zelf. Van het ogenblik dat zij een jong meisje werd, is hij op de plaats van een heimelijke vijand komen staan, nu zij weet dat hij, voor haar moeder bestemd, die versmaad heeft en een mooiere zuster heeft getrouwd. In het tumult van dood en verdrijving heeft die daad in haar familie-gevoelens een rauwe stêe van wrok gezet. Belangwekkend is hij, Fantin, door die mededeling van haar moeder geworden, en ook gehaat, en temeer, door die woorden, in een ontlading van spijtigheid en tegelijk van eerherstel door haar moeder tot haar uitgesproken: dat zij, Rifke, de sprekende gelijkenis was van die tante die zij nooit heeft gezien. Zij hield na die mededeling meer van haar moeder dan tevoren, en zelfs hier, in die benardheid in het bos, glijdt als een snelle mijmering die tastende blik naar het lot van de vrouw door het onderzoek heen van haar bevinding:

of men mooi geboren wordt of niet. En men moet het uit Gods hand aannemen. Ja, zij weet het, o ja: dat het niet moeilijk voor haar is, die plicht van lelijke vrouwen te verlangen. De rijke kan tot de arme zeggen: Schik u in uw lot. Zij is mooi.

Naast haar hield die wagen stil.

‘Kom,’ zegt, uitgestapt, de jonge man vermanend, als zij, overweldigd door schrik en nieuwe angst, wil wegrennen, ‘ge zijt zo vermoeid, dat weigeren hier dwaasheid is. Ga zitten en rust daar; of ge zult hier omkomen.’

Ja, wat had zij nog te kiezen? In haar besluit om in te stappen gold het voornemen mee om zich te weer te stellen als dit een tweede timmerman mocht zijn. Maar hij zei niets en gaf haar een van zijn beide kussens op de ruwe bank van de wagen. Zij vroeg ook niets meer; in weerwil van het schommeligeweld en van al haar onzekerheid, viel zij tegen het harde hout van het gebrekkige voertuig in slaap. Toen zij wakker werd, vroeg hij wat haar reisdoel was. Terwijl zij vaststelde dat hij een jonge Jood leek, maar het niet kon zijn omdat hij de bonte kledij droeg van de Christenen die de Joden sinds twee en een halve eeuw voor zwart en donkere tinten hadden verwisseld — vertelde zij voorzichtig dat zij bij een volks-oploop in Tiel had moeten vluchten en nu naar 's Hertogenbosch wilde. Van haar vaders ongeluk niets, en niets over dat van Chawwa. Uit een vriendelijk gezicht, met ogen niet groot maar die vol bewegelijkheid schenen van begrip, onder een volle zwarte haarbos tot over de oren en een ringbaardje langs wangen en kin, zei hij nu dat hij haar niet bij haar oom maar wel tot dichtbij diens woning kon brengen. Dat het hem speet, haar oom niet te kunnen begroeten, maar dat hij een jongeman was wiens overgrootvader in Engeland een voorname post had bezet tussen de Joden en de Koning. Dat hij dankbaar

was, haar te hebben ontmoet en haar van dienst te hebben kunnen zijn. En dat hij hoopte dat het lot hen niet altijd gescheiden zou houden. 'Want,' besloot hij, 'ge zijt te verstandig om niet te weten dat ge daar niet moet blijven.' Haar vragende blik deed hem aarzelen om meer te zeggen dan hij zo snel kon bedoelen.

'Ik ben tweede rentmeester van een Hertoginnen-goed,' sprak hij onzeker.

Op haar ongeschokte blik:

'Wij plaats en een grote lening.' Innerlijk bewogen, met bijna neergeslagen ogen: 'Ge moet daar niet aan meedoen, nu.'

'Gij meent de Joden?'

'Ja. Zeg dat uw oom.'

Haar blik vroeg meer. Hij gaf niet meer.

Het was het derde raadsel dat haar vandaag zijn ondoordringbaarheid had getoond.

Evenmin als hij was Rifke, naar de zede van hun tijd, bang voor een paar grote woorden. Terwijl zij hem dankte bij het afscheid, verzekerde zij hem dat hij van God gezonden was. Maar het beviel hem dat zij daar kalm bij bleef. Zij waren jong en hij vond dat hij al te veel had gezegd om haar te bevallen en te weinig om haar nadrukkelijker te waarschuwen en meer ernst te tonen. En ook begreep hij niet dat hij haar los kon laten. Die onderzoekende, lichtblauwe ogen, waarachter een stille waakzaamheid leefde, en die trek van innigheid bij de glimlach van dankbaarheid waarin de terughoudendheid werd vergeten — die lieten hem geschokt achter omdat zij zeldzaam waren en hij wist niet van waar, vertrouwd leken. Wat haar in hem bekend voorkwam, was de diepe stem vol levende echtheid, zo alsof alle dingen van de wereld erin beproefd waren en alsof om elke gekunsteldheid zou worden gelachen.

Peter, gespannen, nerveus, stelde voor zichzelf vast dat de ontmoeting een heerlijk wonder was, maar dat toch twijfel bij

hem bleef aan de volheid van het bereikte en twijfel aan de eigen dapperheid. Alles was het, en het was niets. Hij heeft de moed gemist, haar naar het huis van haar doel te brengen en als kind van gedoopten, zonder opdracht daar te verschijnen. Moet men dan alles wagen voor een greep naar de gelukkingheid? Hij zal dit niet vergeten en het ook niet hiermee beëindigen. Hij zal lopen, lopen, de wereld door, en dapperheid en daadgereedheid kweken, om meer manlijke macht tot gelding te brengen.

II *Voorpostengevecht*

Het was voor Fantin niet aangenaam, te worden herinnerd aan een grote kans op ontijdig en gewelddadig sterven, en dat te minder omdat de zaken immers niet slecht gingen. Maar de somberheid die Rifke's komst en haar vluchtverhaal in zijn woning droegen, bezwaarde toch veel sterker de zuster tante Belle, dan hem. De bleke weduwe, met de schrandere ogen van haar broer, maar die in een huishoudstersbestaan voor hun levendigheid te weinig taak kregen, had haar man bij een kleine slachting in de Elzas verloren. Zij luisterde in verslagen zwijgen toen het meisje begon in volle vormelijkheid omdat zij niet anders wist aan te vangen:

‘De Heilige geloofd zij Hij heeft ons zwaar bezocht.’

In een soort afweer fronste de weduwe de brauwen, en niet tot veel woorden gerechtigd maar zeker, aan haar trekken te zullen komen — want zij was ziekelijk nieuwsgierig en bemoeizuchtig geworden — stond zij al gauw op om brood en bed te verzorgen; het ging haar in geladen stilte af, als in een huis waar de dood altijd mee aanzit. Zij moest zich toch wel herinneren, hoe zij zelf dertig jaar geleden naar het Brabantse kwam vluchten. Het is waar, men heeft geleefd al die tijd, en daar moet men God voor danken, al was het een leven nooit zonder zuchten en bedruktheid. En wat wacht hen nu weer? Het wordt niet vooruit meegedeeld.

Bij Fantin, hoezeer hij het wilde verbergen, werd de druk dadelijk doorkruist met de belangstelling voor de jonge vrouw. Snel en met onverwachte heimelijke kracht kwam de herinnering op aan het meisje met het volle raafzwarte haar (o, dat warme haartooisel van de Joodse meisjes, is het niet een Godsge Geschenk?) en het amberblanke vroegmenselijke gezicht met de geestige neus en de prachtige mond waarvan de hoeken

als in een fijne versiering even omhoogtrekken. Drie jaar geleden heeft hij haar al zo gezien bij zijn schoonzuster in Tiel, in een droom van bijna ongeoorloofd gedachte begeerte. Het was een jeugd-herrijzenis van zijn omgekomen vrouw, het lei hem een herhaling op van zijn jonge mannen-liefde. Wil God hem beproeven op een lust die hij niet ijdel kan vinden? Of is het bedoeld als kwelling met een nieuwe zelfde heerlijkheid als die hem werd ontnomen, en die hem niet meer zal worden toegewezen? Aarzeling om het meisje van zijn beroering iets te tonen, maar een vergeefse, want die stroom van diepe omstreling die haar van hem toedringt, kan haar niet ontgaan, en dat begrijpt hij. Rifke stelt dadelijk vast dat zij niet anders verwacht heeft. En zij voelt zich schuldig, als zij de volgende morgen het als een voorzichtige beveiliging gezegd heeft:

‘Onkel, Ihr seid mir doch nit bijs (ge neemt het mij toch niet kwalijk) ‘dass ich bin hier gekommen?’

Want lijkt dat niet op een uitdaging en dus een soort eerloos verbergen van haar geringe goede gezindheid? Hij wendde zich om en verscherpte het misverstand:

‘Zulke woorden mag men heel niet uitspreken.’

En daarna, aan het telraam gezeten dat plat op de ruw-houten tafel bevestigd was, werd hij spraakzamer. Ja, waarom? Omdat de herfst-ochtend nog mooi was, al onderging hij die onbewust, en omdat opeens de tijd nog ruimte scheen te laten voor een goede oplossing van zoveel gevaren? Hoe snel, hoe snel, die herinnering, hoe machtig is de vrouw; met hoeveel verborgen uitholling van zijn overwicht werkt die vertedering om haar ongeluk. En wat is dan eigenlijk veiligheid? Hij woont met een groepje Joodse families hier buiten de stadsmuur, voor een deel handwerkers die alleen Joden tot klanten mogen hebben, en al hun veiligheid is hun gezamenlijkheid. Een jaar of acht geleden zijn er wat uit het Oostelijk Sallandse naar hier gekomen, nadat zij daar onteigend waren. Ze mochten daar

terugkomen om opnieuw voor de Heren geld van het volk bijeen te brengen en hun hoge bescherm-gelden af te dragen, daarna kon dan de honing van de vlijtige bijtjes opnieuw worden binnengehaald. Ook anderen, van verder, uitgeschud en verjaagd, hadden hier een paar huisjes betrokken en leefden nu in het Jodenstraatje mee, altijd in het gevoel van tijdelijkheid, als in een kamp voor vreemdelingen. Maar zijn de Christenen dan veilig? dacht Fantin nu. Overal is oorlog en burgertwist, armoede, ja hongersnood, hij wil er niet aan denken, nu niet, hij weet dat de Christenen overal roerig willen zijn met het klinkende zwaard. Het oude Jisroël heeft ook moeten vechten, er zijn geleerden die zeggen dat het daarom verstrooid is; er zijn ook Rabbijnen die leraren dat het ongeluk is om als volk machtig te zijn omdat dan de onrust komt naar overheersing. Er is iets van waar: men hoeft het niet met alles eens te zijn wat de Wijzen bedenken.

Hij begon zijn nicht te vertellen dat zij niet Rifke heette, maar Ricia, van Licoricia, de naam van zijn oudste gestorven zuster, die in Engeland genoemd was naar de grote zaken-vrouw Licoricia van Winchester. Voor hem en tante Belle zou zij dan ook Ricia heten. Hij zag duidelijk genoeg haar blik van verzet, alsof zij een aanval op haar jeugdhuis afwerend opving, ja, een aanval op haar moeder. Maar hij verdreef die moeilijkheid met verder te spreken, en wel over een geliefd onderwerp. Veertig jaar geleden was hij immers met zijn vader uit Engeland naar Francia gevaren, evenals de rest van de Engelse Joden, die, dankbaar voor de koninklijke toestemming tot vertrek en zijn vrijgeleide, de schattingen niet meer konden betalen en verder dankten voor de eer van geen enkel ander loon te ontvangen dan de haat van het Engelse volk. In Francia was hij ook Fantin gaan heten, van Enfantin, de Franse naam voor Süsskind. (Ricia — Rifke knikt vol goed gespeelde weetgierigheid.) Zijn vader had daar in Engeland

en hij later in Francia, grote zaken gedaan. (Zij weet wat die zaken waren en zij gelooft dat de mannen zich graag gewichtig voordoen, en niet het minst tegenover de vrouwen aan wie zij willen bevallen; zij eet haar glimlach op, en monstert haar oom Fantin terdege: alles mooi en wel, hij is en blijft de onbeminde oom van haar jeugd). En vandaar, vertelt hij met hardnekkigheid tegen haar stille weerstreving in, nu ruim vijftwintig jaar geleden, was hij met alle lotgenoten heen mogen gaan, nu weer uit Francia en ook al weer met een afkoopsom die de meesten van hen tot bedelaars had gemaakt.

‘In Francia,’ wilde zij aan het woord komen, behalve om zich te laten gelden, om van haar familie te vertellen en hem te kennen te geven dat zijn lotgevallen niet de enige van hun wereld waren, want het scheen haar toe dat hij daar zeker van was.

‘In Francia,’ herhaalde hij en sneed haar woorden af, omdat hij uit dat vrouwelijk geworden en verstandige gezicht onwelkome waarschuwing verwacht en nog vecht voor zijn mannelijk overwicht. ‘Languedoc moest zevenenveertig duizend pond bijdragen, omdat men de Joden daar niet met de melaatse Christenen samen had omgebracht, die beschuldigd waren van opzettelijke aansteking.’

Onkel Fantin was monter geworden; hij zweeg over de omzwervingen in Zwitserland, maar vertelde haar alsof het iets nieuws was, dat hij vijf jaar geleden in Neustadt bij een vervolging was ontkomen.

Zij staat, klein maar kaarsrecht in haar lange zwarte kleet, blank uit de donkere hoofdkap die haar langs de oren sierlijk omhuift en het glanzend blauwzwart van haar kapsel levend maakt, want het heeft aan beide zijden over de oren een flinke kluwen van golvende krul. Zij staat met evenveel vormelijke eerbiedigheid als duldigheid; dat is zij wel gewend, feiten te horen herhalen, en wel vooral de gelukkige of triomfantelijke.

Maar hier wordt toch de hooggeschatte oom bijna smadelijk in zijn blinde eenzelvigheid, want als hij dan in Neustadt ont-komen is, hij weet toch evengoed als zij, dat haar moeder die zijn vrouw had moeten zijn, in Moshach aan de Neckar werd doodgeslagen eer zij bij de brandstapel was. Het gebeurde in de nacht van het Pasen van de Christenen; er heette een kluizenaar vermoord te zijn, en er liepen nog al wat schuld-brieven. Maar het is niet alleen om haar moeder onvermeld te laten dat hij zwijgt over haar ondergang. Want men praat toch zo graag over het goede dat de tijden brachten, ook al droeg dat de bedreiging mee als het gif in de overmoed. Men haalt die kleine gunsten van het lot in de voorstelling terug om ze, met de opzettelijkheid van de verborgen wanhoop, steunpunten te laten spelen in een wereld van naar het hart gerichte messen: gelukkig begroeide eilanden in een gillende oceaan, ook als men ze zelf nooit gezien heeft. Want waarom zou Fantin eigenlijk niet vertrouwen? Hij moet immers ver-trouwen, en in weerwil van zijn laatlunkend optreden, hij wil het ook. Hij heeft het grootste houten huis in het Joden-straatje; sinds een paar jaar leeft hij weer als op een bergvlak, van waaruit hij rond mag zien naar de verre zakenverbindingen, onmiddellijke en middellijke, zodat hij zich een werkzame spil voelt in het geldbedrijf van de wereld. Hij is een kleine trede van de enorme Europese trap waar bovenaan, behalve vele edelen, rijke geestelijken en bemiddelde poorters-groepen maar die alle door Fantin en de zijnen gretig worden ver-geten, de grote Joodse geldschietters staan, de Jacob Danielsen van Trier, de Michaels van de Tollen, ja de Michaels en daar-mee is wat gaande voor hem, met die zelfde Michael; de Abram van Kreutznach's, de Schmul's van Magdeburg. De uitgebreide en bonte legers van de ontvangers en rente-betalers, zo goed als allen Christenen, formeren de tegenladder. De machtigen onder de Christenen, de Keizer, de Bisschoppen,

de Landsheren, de Stadsmeesters, houden met hun heerschappij de beide bouwsels in evenwicht en het volk in bedwang, en lossen de gevaarlijke schommelingen op zolang het hun mogelijk is, en nuttig. Tot aan de laatste trede toe aan de ene kant, lenen zij uit, dat zijn, in Fantin's eigendunkelijke voorstelling, de Joden, en enkele Lombarden en Italianen; tot aan het onderste bezette plankje ter andere zijde, nemen de Christenen geld op: Keizer, Bisschop, Hertog, Graaf, Ridder, burger en arme boer, en geven panden af en rente. Ook Fantin is opgegroeid in dat koorddaus evenarende kansenspel, het enige spel om brood en zelfhandhaving dat hem is toegestaan. Hij weet velen boven zich, en nog enkelen beneden zijn plaats, en hij wil vertrouwen. Hij praat, aan de ruw-houten tafel met het rekenraam, uit het vrijwel verzorgde haar van zijn neerhangende knevels die in de kortgeknipte bruinige baard verlopen, uit het intelligente en toch onwetende gezicht met de scherpe, niet grote neus en de grijze ogen, waaromheen de on-onderbroken glimlach schijnt te leven. Hij praat tot het kleine slanke meisje dat vóór hem staat op de met wit zand bestrooide houten vloer in het kale maar schone vertrek; zij moet zwijgen en zij zwijgt ook, terwijl zij zich rekenschap geeft van zijn schranderheid en ervaart dat hij niet zonder kinderlijkheid is. Hij merkt een werkelijkheids-zin in haar die hem onzeker maakt en in verdediging zet. Een ezelsmeid is zij zeker niet, dat weet hij nu al, ook zonder zijn schatting van die daad: haar vader in Tiel op te geven, haar zuster bij de misdadige timmerman achter te laten en als enige rest van het verongelukte gezin zijn woning te bereiken. Overigens weet men weinig van elkaars levensbeeld, het verband bestaat in twee of drie maal een brief in enkele jaren, tenzij er onmiddellijke zakenbelangen zijn, en die verwijderdheid brengt de noodwet mee van elkaar te aanvaarden, behoudens het gevecht tussen scherp tegengestelde naturen.

Ricia vraagt Fantin eindelijk verlof iets te mogen zeggen; hij knikt en de glimlach om de ogen wacht mee. En dan vertelt zij van de jonge man die haar opnam in het bos. 'Een Godswonder,' stelt hij dadelijk vast, en 'Uit Engeland?' vraagt hij nu met geheven hoofd, al blijft alles verder kalm aan hem, 'de vader van zijn grootvader?... Ach, Elias le Evesk!... Nu,... heeft zich slecht gedragen in geldzaken, tussen de Joden en de Koning, ja. Al te bekend. Die moet het zijn.' (Ricia stelt vast dat zijn houding waaruit de opwindning wegblijft, toch iets aangenaams en betrouwbaars heeft. Nu herinnert zij zich dat haar moeders spijt niet alleen voortkwam uit gekrenktheid, ja, zo moet het wel geweest zijn.) 'Een Christen? Met een Joods gezicht?' Hij schudt het hoofd. 'God mag ons bewaren en behoeden en beschermen: hij is gevluht in de doop, zijn overgrootvader, om zich te redden van de galg.'

Ricia bloost en kijkt omlaag. Dus: verwant en vreemd.

'Peter heet hij, Onkel. Had hij geen gekleurde kleren gedragen, ik zou hem voor een Joodse knaap hebben gehouden.'

'Hij kan Peter heten, hij kan Nar heten (aha, hij gaat voor haar op zijn hoofd staan) hij is het kind van afvalligen, van verraders.' Maar met geheven en omgekeerde hand vraagt hij toch:

'Zijn broodwinning? In een koets?'

'Hij is tweede Rentmeester van een Hertogin, Onkel.'

'Tweede Rentmeester? Dat zegt hij. Achtste zal hij zijn. Waarom zegt hij niet Eerste?'

Hoe goed kent zij die houding. Zij antwoordt er niet op. De kunst en plicht is maar, de lach niet van binnen naar buiten toe te laten.

'Hij heeft gewaarschuwd, Onkel, dat wij geen geld moeten geven voor die Lening.'

'Gewarschuwd heeft hij? Omgekocht door de Italianen. Gaf hij dan een reden op?'

‘Neen, Onkel.’

‘Omgekocht door de Italianen. Afgelopen.’

Maar bijna loerend ziet hij naar haar op. Hoe staat zij daar, geheimzinnig onbewogen, en beweegt hem toch tot die vervloekte opwinding en verwarring. Wie kan zeggen of zij ook geen Licoricia wordt, of een Zorinne van Dieburg, uit Frankfort, of een Salda uit Breslau, Smogel's vrouw, een vrouw van grote betekenis? Zij ziet er naar uit. Haar moeder was een zwijgzame, haar tante, de zijne, heeft zich nooit met zijn zaken willen bemoeien; hij gelooft nog altijd dat haar diepe Gogma, haar wijsheid, het ver met hem had kunnen brengen. Ja, deze is haar levende herhaling.

‘Was je bang in het bos?’ (God van Jacob, wat zijn wij zwak, hoe vallen onze voornemens tot beheersing uiteen, als wij eenmaal voor de vrouw staan die met een beweging van haar vinger, als een vorstin, een Keizerin, ons geluk kan volmaken of in scherven tikken.) Fantin las al de heerlijkheid van haar verschijning heimelijk af; hij was er niet bewust van dat zij bij haar blauwzwart haar, een ivoren huidstint en een dierenlenigheid van gewrichten bezat, die aan een onmiddellijke Oosterse herkomst deed denken. Hij wist alleen dat als zij tot hem sprak, haar woorden nauwelijks en alleen de zachte borende klank van haar stem, helder en voornaam, voor hem verstaanbaar waren en dat zijn gedachten nadrukkelijk antwoordden: ‘Praat maar, praat maar, jij, het komt er niet voor mij op aan wat je zegt, als ik je nu maar een ogenblik bij dat middel tegen me aan kon nemen en al mijn wensen in je ogen dringen, dan zou ik waanzinnig zijn van geluk.’

‘Ik was wel bang, maar ik moest verder.’ Zij kijkt hem er niet bij aan. Hij verwenste met pijnlijke drift de onhandige boer, een nog jonge man met wijd uitstaande kromme benen die binnenkwam. Hij moet zijn pacht-termijn betalen, hij komt tekort. Zijn stukje oogst heeft hij aan een rijke groep

Poorters uit 's Hertogenbosch verkocht, het geld is op. Met twee zilverbeslagen drinkbekers komt hij lenen. Ricia wijkt terzijde. Oom Fantin vraagt, de boer antwoordt, zij verstaan elkaar nauwelijks, maar de uitwisseling verloopt vlot genoeg, want geld en pand en 'siens' zijn bekende woorden. Een Litra, twintig schellingen. 'Mooi geld?' vraagt de boer bevreesd.

'Prachtig geld.' In zilver, uit het linnen zakje op tafel. 'En 'siens'— voor hoelang?'

'Tot volgende nieuwe maan. Of tot Allerheiligen.'

'Dat is langer.'

Hij weet het nog niet.

Het pand is niet veel zaaks. Fantin behandelt het geval met glimlachende kleinering, als een onvermijdelijke gunst jegens de omgeving.

'Niet gestolen? Niet uit de kerk? Nu, dertig ten honderd.' Hij mag met zijn moeilijkheid naar een ander gaan, het klooster helpt hem ook wel, al heet het dan geen woeker. En dat moet nog beschreven worden ook. Op een stuk gebruikt pergament danst de ganzenveer een paar toeren van links naar rechts, en de boer zet een kruisje dat lijkt op de kruisjes van alle boeren in heel Europa. Hij is tevreden, hij glimlacht ook in zijn bij de kin naar voren geboetseerde kopje; hij hoopt alweer op de wonderen die hem de rente in huis zullen gooien plus het verblindende bedrag dat nu de drinkbekers vervangt die twee figuren waren in zijn bestaan. De wonderen kwamen nooit en zullen ook nu niet komen; hij kan zijn siens raak doorbetalen of zijn twee half-reliqueën in Fantins handen en uiteindelijk in de handen van een arme Joodse opkoper laten. En Fantin wendt zich lachend tot Ricia. Of zij hem heeft verstaan, de boer? Alles, Onkel. Hij knikt. Charitz in Bommel kan goed met het volk spreken, hij woont daar al zestien jaar. Maar zij mogen wegblijven bij hem, met

hun drek-panden. Misschien is het toch gestolen. Ze hebben altijd geld nodig. En men moet maar geven.

Ricia aarzelt. 'Men zegt dat het volk arm is, door de oorlogen, en door het slechte geld. En de slechte oogsten.'

'Dorst hebben ze,' schampert Fantin, maar beiden weten dat hij maar wat speelsheid uitleeft. Hij lacht minachtend, maar niet zonder goedigheid, en begint de balletjes van zijn rekenraam te verschuiven. 'Peter kan hij heten, en Nar kan hij heten, de achterkleinzoon van Elias le Evesk.' Bij dat alles de glimlach van de twijfel, van de begrensde waakzaamheid. Hij scherpt zijn blik, maar kan er zijn wereld niet mee door-dringen. Na al die te duidelijke hoon naar haar redder moet hij nu weer vertrouwelijk tot haar spreken, want is zij van nu af aan niet huisgenoot geworden en moet zij hem straks niet vervangen als zij met Belle alleen zal zijn? Een grote reis, vertelt hij, wacht hem, voor grote zaken. 'In Beieren,' bluft hij een beetje, want de zaak mag haar doelpunt wel in Beieren hebben, het staat volstrekt niet vast, dat hij zover zal gaan. Hij kan nog niet alles zeggen, maar het is van groot gewicht. Hij aarzelt. Zal hij haar tot dieper vertrouwen binden door nu dadelijk alles over haar heen te leggen van zijn heimelijk opwindende verwachtingen? Dat Michael, die tovenaarsnaam van de schoonzoon van de grote Daniel uit Trier, de achtergrond van zijn gedachteleven bezig houdt? Met de dochter van Daniel getrouwd, in diens rijke zaken opgenomen, en van hem, van Fantin, de achterneef van moeders zijde? Alle Joden mogen dan één gezin zijn, hier is bloedverwantschap, en hem, Fantin, is door Daniel geschreven, om hem een wenk en steun te geven in een grote zaak. De kans van zijn leven moet hij grijpen om tussen de vooraanstaande Joden een plaats te zullen krijgen. En wat staat hier vóór hem? Is het geen beschikking van God, dat hier vóór hem de andere grote kans van zijn leven staat, een tweede huwelijksgeluk? Neen, hij

zal niet meer tot haar zeggen dan hij een man zou toevertrouwen die in zijn zaken niet betrokken is. Als God het zo voor hem beschikt heeft, zal hij rustig nemen wat hem wordt voorgezet. En waarom zet zij zulke grote ogen op?

‘Onkel! in dat gevaar!’

‘Gevaar? Is er iets te ondernemen zonder gevaar? Is zij niet gister in de wagen van de vreemde man gestapt, nadat het ongeluk met Chawwa gebeurd was?’

‘Ik kon niet blijven waar ik was.’

Dat kan hij ook niet.

‘Maar in Francia zijn al honderdduizend Joden vermoord! En die ziekte! De Christenen willen onze dood!’

‘Stil kind.’ Hij zelf is nu stil. Hij ontkent niets omtrent dat Francia behalve dan dat het getal overdreven is. En haar onwettige kennis van de feiten moet hij wel aanvaarden: blijf maar eens tot zo’n Joods meisje zeggen dat zij ze niet vernomen mag hebben en er niet over spreken mag.

‘Als God ons het leven wil benemen, dan kan Hij dat overal. Nu? Wat zullen wij dan anders? Leven, tot God ons wegneemt, zo of zo.’

‘Men mag geen genoegen hebben aan het gevaar. Men mag geen onderneming beginnen die niet gelukken kan.’

‘Stil kind, wat zijn dat voor woorden. (Heerlijke woorden als jij ze spreekt.) Leest ge soms uit het ingewand van een pad?’

‘Ik weet wel, Onkel, dat een meisje zoveel niet mag weten.’ Zij glimlacht er ietwat hooghartig bij; het treft hem met bewondering en hij boekt het snel als bijzondere waarde van wat hem zal toebehoren.

‘Het wordt zo vreselijk,’ zegt zij voor zich heen, ‘als het misschien nog nooit over ons gekomen is.’

‘Stil toch, kind.’ Hij frons de brauwen en ziet verslagen naar de tafel. ‘Dat zegt geen Joods meisje.’

En zij zegt het toch maar, onverschrokken, bijna met een glimlach, vol wijsheid is zij en vol nog onuitgeleefde liefelijkheid. En God van Abraham, is niet alles waar wat zij zegt en ontstelt zij hem niet tot in zijn laatste zekerheid? En zou hij werkelijk, als hij in zoete vrede met haar zou mogen leven, het grote gevaarlijke spel willen ontwijken waarin hij met velen zich gaat begeven, eenvoudig omdat men niet als een oude Rabbi roerloos kan blijven zitten?

Nu is zij dan hier gekomen, zegt hij, en hij moet haar nog iets vragen. Zij is een Joods meisje en zij weet dus, wat geld betekent voor haar, in de wereld die niet haar wereld is. Moet hij niet voor haar zorgen dat het nagelaten bezit van haar vader, God moge zich over hem erbarmen — spoedig in haar handen komt?

‘Als oom Fantin die Mitswoh, die goede daad wil verrichten...’

Hij zal zorgen dat het een goede bestemming krijgt. En nog iets dan: is zij aan een man toegezegd? Achttien jaar is niet zo heel jong meer voor een meisje.

Ricia staat onberoerd door die aanval. Hij merkt het als een belangrijke verliespost in een uitgebreid gevecht. Hij houdt zijn glimlach, maar de gespannen geest van zijn volledige oorlogshouding verbergt zich vergeefs in de halfgesloten ogen.

‘Ik zal nu wel wees zijn,’ zegt zij zacht. Zij zegt het met een Duits-Hebreeuws woord, ‘jesoumo,’ zegt zij.

‘Ik zou je willen uithuwelijken eer ik op reis ga, Ricia, Licoricia.’

‘Onkel, ik ga de treurweek in, daarin kan men toch niet over een huwelijk spreken.’ Zij mag na een maand al trouwen, maar zij wil dus niet? Hij durft geen weigering te horen, God mag hem helpen: Of zij haar gebed heeft gezegd voor de afloop van haar reis?

Maar zij haalt de schouders op: moet men dat gebed wel zeggen, een dankgebed, bij zo'n afloop?

Het kan geen langdurige redetwist worden: ook Fantin is onzeker. Het leven in dit afgelegen gebied, met zijn vele verplaatsingen, laat geen gezetenheid toe die nodig is voor de gedegen wets-doorvorsing. Zo er al gemeenten zijn, is ieder daar voorzanger en wegwijzer in de Geboden. Grote reizen en dag-reizen onttrekken steeds een deel van de mannen aan de kerkelijke dienst. Zij leven met weinigen, verspreid en eenzaam tussen de Christenen van Gelre, Salland en Brabant.

Ricia is met velerlei bewogenheden bezet. Maar zij monden allen uit in een verstandelijkheid, als in een zeef, die nog wel van de overdrijving de vormen toelaat, maar elke daadbeweging daarvan vrij houdt. Zij kijkt naar het telraam op de tafel, waaraan Fantin nu schuivend bezig is. En met al haar moed en helderheid, waaruit een vrouwelijke guitigheid glipt die bijna spot werd, roept zij waarschuwend:

‘Onkel! Onkel Fantin! Ihr rechnet falsch!’

III *Verblindende uitzichten*

Eerst moesten nu een paar kleine reizen gemaakt worden, om de kapitaalkrachtigen onder de bekenden in de grote lening te betrekken, en het aandeel van deze streek zo aanzienlijk mogelijk te doen zijn. Het smaadtaken op borst en rug en de puntige Jodenhoed waren pas in het Rijnland nodig: Fantin kon, met een knecht, gewapend en te paard, nog veilig naar Leo van Munster in Buren trekken, na eerst in Zaltbommel Charitz te hebben bezocht die zich bij hem voegde en die hij in zijn berekening al had uitgezocht als tochtgenoot het Duitse land in. Charitz, en dan Kalman uit Nijmegen, zo had hij het bepaald, en zo zou het ook gebeuren. Van Buren uit werden boodschappers gezonden naar Tiel, waar immers behalve Ricia's vader, Mozes van Keulen nog woonde en Godschalk van Werden, twee zakenvrienden die hij niet wilde vergeten. En er ging dus een knecht naar Nijmegen, behalve voor Kalman ook voor Natton en voor Jacob die deelnemers konden worden, en die hadden op hun beurt de mededeling verder door te geven, naar Zutphen voor Saul, en naar Lochem, waar de andere Godschalk, Godschalk van Recklinghausen, zaken deed. Over Simon en Jodelijn moest hij nog nadenken: Oldenzaal was wat ver, en hun aandeel kon niet van gewicht worden. Voor wie dan Buren bereikbaar was, kwamen daar dan na een paar dagen bijeen in Leo van Munsters woning. Het werd een langdurig onderhoud. Ingezet met veel persoonlijke harte-lijkheid, werd het ten einde gevoerd in een bontheid van stemmingen die in het duistere maar ruime vertrek alle elementen van hun wezen tot volbloedig leven wekten, van enkeling-gevoelens af tot de geestdriftige ontvouwing toe van de gezamenlijke wil. Als beraad somber begonnen, eindigde het samenzijn in een bijna luidruchtige uitbarsting van goede

verwachtingen; het volk van Buren had gemakkelijk aan een Joodse samenzwering kunnen denken, maar het had nog niemand die het dat buitenkansje kon inblazen. Hoe kort de zakelijke bespreking ook duurde, de gasten, met nieuws geladen en innerlijk of ook uiterlijk opgewonden, bleven twee dagen en een groot deel van de beide nachten bijeen, en er was er geen die niet tot zijn laatste dag de herinnering aan die volle uren bewaarde als aan een feest, hoe grotendeels somber ook het programma daarvan was, en ook geen die geen angsten uitstond voor de verslagenheid waarin hij zou heengaan na niet rijkelijk aan het woord te zijn gekomen. Fantin was de enige die langer dan het leegstromen van een zandloper duurde, kon zwijgen, maar dat was dan ook een van zijn voornaamste machtsmiddelen, want een van de eigenschappen waarom hij een geëerd en zelfs gevreesd middelpunt was: die kalmte bijna van een Christen. Evenveel woorden en even zuidelijke gebaren als van de anderen zouden hem zijn leidersplaats nooit hebben kunnen bezorgen. In Buren dan vierde hij een grootse triomf, doordat hij zijn troef, een enkele troef maar een beslissende, wist te bewaren tot het einde van het samenzijn. Onderweg had hij de uiterlijk volmaakt on-Joodse Charitz, met zijn baardeloze ronde en brede kop, die de kop kon zijn van een boer of van een Engelsman, al in vertrouwen gemaakt, niet teveel over de Jodenmoorden van Francia te spreken. Charitz, flink, klaar om vooruit te komen en orde te houden, een gesloten, temperamentloze zakelijkheid, hoefde maar met een piepje 'Nu?' te antwoorden om te tonen dat hij begreep. Maar Mozes van Keulen uit Tiel, ziekelijk en zorgelijk gebogen, met zijn lange neus en neerhangende mondhoeken, en ook Leo van Munster, de boerse met zijn scheve neus en zijn rappe werkelijkheidsjacht hadden, de één klagelijk, de ander met olijke durf, het verzwijgen van de gevaren bestreden. En de beide Nijmegenaars, de rossige Kalman, de

bullebak met zijn geweldige bebaarde kop, en Natton, zwart en scherp, met bakkebaardjes, de overmatig bewegelijke Natton, die Fantin altijd tot stille glimlach bracht om de korte loze uitwegen van zijn opgesloten temperament, die beiden hadden driftig geëist dat men de toestand in zijn geheel onder de ogen zou zien. En toen had Fantin, zonder een woord van verweer, als een protest, zitten luisteren naar het bewogen twistgesprek over hun pijnen en angsten om het gebeurde bij Genève, en in Savoye en de Dauphiné en in Bourgondië, waar al vijftigduizend Joden op de beschuldiging van bronnenvergiftiging ter dood heetten gebracht. Het was niet enkel beheersingsspel meer van Fantin dat hij zweeg. Hij moest tegen wil en dank af en toe een brok ontmannende beklemming doorslikken, om zijn rol niet heel en al verloren te zien gaan. Want al kende hij deze feiten, hij had alle bezieling van zijn wijdse plan nodig om zich te weer te stellen tegen de overmacht van die ontzenuwende gebeurtenissen die hem innerlijk deed sidderen. Ricia had hij bij het woord Francia dan nog het zwijgen kunnen opleggen: tegen deze verpletterdheid en wrok was zijn voorgenomen kalmte niet bestand. Tot elk van hen was de kennis van die nieuwste ramp doorgedrongen, en ieder verzweeg ze zoveel mogelijk in zijn woning voor vrouw en kinderen. Maar hier, onder elkaar als mannen, meenden zij de vaart van die bloedzondvloed te kunnen stuiten en zelfs be-rechten. Het spel van de Christenen was dan nu bij het meer van Genève begonnen, op het slot Chillon. De zeven zaken-vrienden betwistten elkaars juiste kennis van plaatsen, namen en getallen: het stadshoofd van Chambéry had het eerste onderzoek met de dodelijke folteringen gelast; nee, de vorst, Amedé heette hij, had het geëist. Tienduizend, vijftig duizend in Savoye, nee, in de Dauphiné, nee, in Bourgondië. Maar alle voorgewende nauwkeurigheid waarmee men elkaar in de rede viel, kon de verbijsteringen en de bijna beschamende stilten

van ontworteldheid niet voorkomen, die de feiten over hen heenlegden. Want zijzelf zoals zij daar bijeenzaten, met de beminden achter zich in de verre altijd belaagde woningen, zij waren het nu die, zoals de Joodse arts uit Thonon, bij de martelingen moesten blijven ontkennen; en zijzelf waren het die zoals van de anderen naar buiten bericht werd, *'een weinig bekend hadden na een weinig te zijn gefolterd,'* en die dan nog meer hadden toegegeven *'na nog meer te zijn gepijnigd,'* ja die, na alle bewerkingen onherkenbaar toegetakeld, *'alles uitspraken wat geëist werd.'* Waarna dan als beloning voor die handelbaarheid het menselijk restje dat de beul losliet, werd opgehangen of gewurgd. Hoe moesten hun breinen zich vorm verschaffen van het levensbeeld bij die Chillonse slotvoogd; aan wiens verstand geen Christen twijfelde? Hij schreef het verloop van al zijn belangwekkende ervaringen met de Joden uit zijn streek, nauwkeurig in zijn brieven aan meerdere Stadsraden, ter waarschuwing en opwekking. Want hij was er blijkbaar van overtuigd dat de Joden sinds hun aanraking met de Christenen van Europa, alle aanleiding hadden om dat werelddeel uit te roeien. Het stond voor hem vast, dat zij zakjes vergif in poedervorm, uit het Oosten voor dat doel ontvangen (want zijn verbeelding, niet al te scherp geschoold, moest het Oosten daarin betrekken vanwege de onbekendheid daarvan) in de bronnen en putten hadden leeggeschud. En zijn gevolgtrekking, met een weinig ijver opgevuld, luidde dat dus alle Joden, en wel vanaf zeven jaar oud, daarmee bekend en dus de dood schuldig waren, ook al leenden misschien enkele knapen en meisjes van die leeftijd nog geen geld uit. Want op vragen van die strekking was, zoals hij berichtte, na langen tijd met 'ja' geantwoord, en volgens recht en oordeel, zo schreef hij, waren de schuldigen verbrand. Enkele Christenen, bij wie het vergif uit de handen van de Joden gevonden was, waren levend gevild, 'waarbij ik,' deelde hij mee, ter gerust-

stelling zowel om de feiten als ook om zijn betrouwbaarheid in zulke zaken, 'tegenwoordig ben geweest.' Hij doelde daarmee niet zozeer op het vinden van het vergif als wel op die onthuidende vergelding, waarbij hij kennelijk onberoerd toeschouwer had durven zijn, terwijl die andere Christenen die toch maar onderwerp waren geweest, zich mogelijk overgevoelig gedragen en zich met de laffe geprikte en enkele centimeters uiteengetrokken Joden gelijkgesteld hadden. En hij besloot zijn verslag met de niet overbodig gerekende wens: 'moge de Almachtige u bewaren,' een wens waarvan de tedere mensenliefde niet kon worden betwijfeld.

Voor wie van de zeven Joden daar in Buren niet alles wist wat sinds hun laatste ontmoeting voor hun levensplezier was toebereid, kwamen er nog meer verrassingen los. Bern, Bazél, Freiburg, waren al vast begonnen de pijnbanken wat meer dan voorheen in werking te zetten, want overal waren de Christenen ook aan de Joden geld schuldig, en overal morde het volk over de hongersnood door de mislukte oogsten en door het waardeloze geld tengevolge van de uitgaven voor weelde en oorlogen door de machtigen. En dan was er die naderende ziekte. Zij was zichtbaarder dan welk ander ongeluk ook. Zelfs minder te weerstaan dan Bisschoppen, Heren of Keizers. Hadden niet alle hooggeleerden van Francia's hoge school in Parijs, op bevel van hun Koning, een uitvoerig rapport opgesteld over de oorzaken, de gevolgen en de middelen tot bestrijding van die geheimzinnige plaag, die Pest? Uit het Oosten alweer, uit nauwelijks bekende gebieden, was zij door zeelieden, eerst in Italië, toen in Francia gebracht, en nu was zij begonnen, dorpen en steden te veranderen in grote sterfkamers met afzichtelijke lijken. En wat hadden zij wel verklaard, die Hooggeleerden? Wisten zij, de vrienden daar in Buren, het niet? Natton wist het. 'Als een handig kind op school, op het Chéder, dat zijn vorderingen moet tonen en dan

doorpraat over wat het weet om te doen vergeten wat het *niet* weet, zo hadden die reuzen van geest en kennis gedaan. Hadden vele vellen pergament volgeschreven met hun meningen over allerlei spijzen, en over koude en over warmte. En zij hadden laten doorschemeren, dat er wel veel slachtoffers zouden vallen omdat...

‘Omdat zij niets-weters waren!’

‘Omdat de ziekte voort zou komen uit verre moerasgronden.’

‘Hoor! Hun bedorven spijzen vergeten ze!’

‘En wat had men gezegd daar in Avignon waar de Paus woont? De Paus had plechtige rondgangen bevolen, en de Geselbroeders...’

‘De Flagellanten! Moordenaars! Broertjes van de Kruisvaarders!’ Ja, die waren hun boete-tochten begonnen. En de Ziekte heet daar in Avignon een straf van de Hemel, voor de vermoording van de Hertog van Calabrië. Dat is nu drie jaar geleden...’

‘Nu? Als er maar ééns in de drie jaar zitting is?’

Zij konden hun spotlust uitleven, want zo zij zich door de Pest al evenzeer bedreigd wisten als de Christenen, zij waren daarin met hun tijdgenoten gelijkberechtigd als in geen enkele andere lots-bedeling. Maar zij waren, in hun dubbel lot, banger voor de Christenen dan voor de Pest.

Maar nu werden zwakke geruststellingen opgezocht: in de Dauphiné was geen Jood gedood of gefolterd, allen waren vrijgekomen met gevangenis en onteigening. Bij zulke woorden vlogen de blikken elkaar toe: enkel maar onteigening! Enkel maar gevangenis! Was dan gevangenis niet dood? En was dan geld niet leven voor hen? Een grondstelling van zoveel eeuwen, zij hoefde niet te worden uitgesproken, en wie ze nog niet kende, met hem was geen omgang mogelijk. Geld is leven, en onteigening is doodstraf. De oude Godschalk van Werden vertelde met half gesloten ogen in zijn olijk slaperige

kopje hoe Ricia's vader in Tiel verongelukt was, en dat twee daders waren opgesloten.

‘Nu kijk! Berman zaliger kan tevreden zijn!’

‘Toch is het goed! Het is goed dat niet alles tegen ons geoorloofd is...’

Alleen over de voorlopers-houding in de zedeloosheid van de Zutfense burgerij waren zij het eens: die was een streling van hun verachting en een prikkelende rechtvaardiging van hun haat, in al die eeuwen van moord opgeroepen. De Zutfense bevolking was begonnen haar vrees voor de Pest in feestgelag, in vechtpartijen en openlijke liefdesbuitensporigheden te bedwelmen; de Raad had al verboden en beperkingen gezet, het aantal gasten en schotels bij de geoorloofde vieringen voorgeschreven, de losbandigheid in de kledij voor vrouwen en mannen willen tegengaan, maar zonder noemenswaardig gevolg. De zwijgende Fantin en Charitz voorvoelden met hun wrok evenzeer als de anderen, dat die Zutfense uitspattinkjes nog pas een begin waren van een zedelijke tuimeling, zoals ze trouwens al uit alle bekende landen waren bericht. Als getroffen minderheid kenden zij de betrekkelijkheid van alle zedelijke deugd, en elk van hen had zelfs van de meest verlichte Christenen wel de ondragelijke aanmatiging uit de getals-meerderheid ondervonden. Zij wisten van de Münster in Strassburg, waar de beelden van ‘Ecclesias en de Synagoge’ aan elke voorbijganger de Joodse Leer als de beschaamde overwonnene voorstelde. Van Saul in Zutfen had Natton vernomen, dat de Joden daar vanwege die begonnen vrolijkheidjes hun woningen niet durfden verlaten. ‘Hij heeft wat geld uitstaan bij Reinald,’ vertelde Charitz, die zelf met de Hertog van Gelre in zulke betrekking stond, ‘en hij schrijft dat hij hem niet vertrouwt.’

‘Hij vertrouwt hem niet!’ riep Natton, ‘hoor! en hij vertrouwt hem toch!’

En Charitz trok niet zonder pijnlijke getroffenheid zijn schouders op. 'Saul zal er goed aan doen, eens van woonplaats te veranderen,' zei hij fronsend, en tot de vragende gezichten:

'Heeft een grote massa koren gekocht, kort na de zaaitijd. Nu, en wij weten het toch? God laat hier de oogsten mislukken.'

'En alleen hier?'

'Nu, en wie zal de schuld hebben? Laat de Jood die zaken liever aan de Heren overlaten, die er genoeg op jagen.'

De hoofden wiegden zorgelijk op de zwarte schouders. Op aandringen van de boer had Saul zelf de velden ingezegend. Men kende dat verloop: de boer gelooft in de geheimzinnige macht van de Jood; de Jood laat zich dat aanleunen om vrees en eerbied te wekken en daarmee zijn veiligheid te verruimen. Maar koren bleef gevaarlijk, stemde men elkaar toe; het was heter op het land dan wanneer het in de oven ligt, ook als de oogst *niet* mislukt, want in hun handen was nu eenmaal alles gevaar.

Maar er kwamen hoopbrengende woorden. Van Kalman. Hij was door Fantin als tweede reisgenoot gekozen, en nu liet hij uit zijn geweldige bonkige vechterskop een zachte donder van bezweringen dreunen: de Paus had toch gewaarschuwd dat de Joden geen onrecht mocht worden aangedaan. En Keizer Karel wenste dat men zijn 'Kammerknechte' ongemoeid liet. Charitz beaamde het met zwijgende plechtigheid van nadrukkelijke hoofdknikken. En wie hunner had op die verlichting van het ondragelijk bezwaarde hart niet gewacht? Zelfs Natton schudde zijn scherpe kopje met een betwijfelende glimlach, waarin duidelijk genoeg om nog meer pijnstillende toverdrank werd gebedeld. Leo en Mozes durfden daarop al vertellen dat zij veel geld hadden uitstaan in Zwolle en Kampen, maar bij fijne lieden; zij bluften er eigenlijk mee om van de anderen zekerheid te krijgen, maar die was niet sterker

dan de hachelijke bevestiging dat die lieden allen even fijn waren, burgers, Hertogen en Bisschoppen. Dat Hertogen en Bisschoppen was een uitval van de opgewonden Natton, die iets vernomen had omtrent Fantin's grote plan en graag in de aanval wilde staan uit louter verzets-lust en ongeduld. Maar het zou hem niet baten, hij zou overwonnen zijn eer hij aan enig verzet zou toekomen.

Het ging nu juist niet om een Bisschop, antwoordde Fantin half schertsend en met kalme inzet, en zelfs niet om een Hertog, maar nu juist eens om een Hertogin. Hij had al stilte, en hij nam ze aan als weg-opening voor zijn grootste offensief op hun laatste aarzeling tegenover de volstrektheid van zijn gezag.

Het was niet voor elkeen bestemd wat hij te zeggen had en waarvoor hij hen hier had laten komen, al wilde hij niet nalaten te verklaren dat het voor hen allen als Joden toch nodig en ook aangenaam was, een enkele keer bijeen te zijn om elkaar eens aan te zien en elkaars stem te horen. Goed, ieder begrijpt dat hij tegelijkertijd een doel heeft dat ons allen verder moet brengen; want zo is het: zaken is leven. Nu, gaat hij verder onder een volheid van stilte en uiterlijk en innerlijk toegenegen hoofden die allen glimlachen van eerbiedige verwachting; nu, het gaat hier om een zaak, en een heel grote zaak. Het gaat om een grote Lening, en om een zeldzame schuldenaarster. Eerst bracht hij de verrassing die voor hemzelf nog met raadselachtigheid doortrokken verscheen, dat was haar Naam. Hij zette die Naam zonder uiterlijke bewogenheid boven hun hoofden in de lucht, het klonk als de oplossing van een zeer moeilijke Talmud-plaats voor gretige hoorders: Hertogin.

En hoe zij heette?

Niets anders en niets minder dan: 'Judith.'

'Judith?'

‘Judith.’

Zij zagen elkaar aan. Kwamen de wonderen van het verleden terug? Van *hun* verleden? Woonden zij daarvoor dan hier, opdat het Oosten tot hen zou komen, het land van de Thora? Ja, waartoe zou het komen? Om hen gelukkig te maken? Te beschermen? Te rechtvaardigen? Te onderscheiden?

In Zutfen het volk in de uitspattingen van zijn dierlijkheid, om te bewijzen dat hun God de enige God is! En een wereldse macht, een Hertogin die *Judith* heet en hen oproept, zich met haar te verbinden! Ja, wat betekent dan soms dat woord Judith? Betekent het dan iets anders dan *Jodin, Joodse vrouw*?

Zij boorden hun blikken, de instemmenden en de onwilligen, Natton even bevangen als de anderen, in Fantin’s geladen gezicht, naar zijn ernstige mond die wachtte.

‘Nu?’ De handen vroegen het mee. Dat betekende: welke zekerheid, welke waarborg, welk Pand, opdat zij dan niet behoeven te wantrouwen en zelfs niet te aarzelen?

En dat was Fantin’s grote ogenblik. Hij spreidde zijn handen en tekende daarmee een bol-vorm in de ruimte vóór zijn zetel. Alles zweeg. Het was nog niet duidelijk, alleen maar spannend tot in hun knieën.

‘Niets minder,’ zei hij, ‘dan het hoogste dat een regerende vorstin kan geven, niets minder dan het uiterste vertrouwen.’ En onder het kijken van sommige kelen:

‘*De Kroon. De gouden Kroon van Beieren.*’

Eerst een stilte, waarin zeven breinen pogen het Wonder te omvatten. Judith. Eer. Goud. Bescherming. Vertrouwen. Een kroon!

Zij werden wit om hun neuzen. Zij spraken eerst schorre woorden van verwachting. Met een glimlach weerde Fantin die instemmend af.

Of het dan waar was? Van die Kroon? Een gouden Kroon?

Misschien een mindere die de werkelijke moest vervangen?

‘Geen mindere, maar de werkelijke Kroon. Ik ga erheen, en zal hem zien, als ons bezit, ons Pand. En Charitz en Kalman gaan mee.’

‘Kaleb en Josua,’ werd er gemompeld, waarmee de verkenners van het Beloofde Land werden bedoeld. Was het soms niet waar, dat in tijden als deze de wonderen gebeuren? Zo was het immers altijd geweest. Een onbegrijpelijkheid die elke gestalte kon krijgen. De woorden Judith en ‘Kroon’ dreven de trekken in de gezichten terug en de bovenlijven wiegden als boomkruinen in een bries van ontroering. Zij tikten Fantin op de schouder en trokken in zelfverwerping de ogen op: het mocht dan waar zijn dat Bisschop Jan van Arkel bij hen in de schuld stond, al kwam het geld ook voor een deel weer van andere Heren, en dus de Bisschop van hen gezamenlijk een stukje bezit scheen geworden. Maar *dit* maakte toch Fantin tot hun onbetwistbare meester. Wat betekende nog Jan van Arkel, Jan? Jan? Wat was Jan? Jan was niets: een naam die immers alle domheid en koudheid in de gedachten riep die voor hen in de wereld denkbaar waren, de som van alle onvermogen en belachelijkheid waarmee men eigenlijk zou moeten balspelen. En wat was nog de Hertog van Gelre, Reinald? Ook zo’n woord dat aan winterse koude doet denken. Had Fantin zelf al niet spottend Breinaald gezegd, en toen verteld waarmee hij hem vergeleek, namelijk met het houten pennetje waarmee men in Italië kousen vlocht van een paar woldraden in plaats van zoals hier waar men ze nog van laken sneed? Wat was dan die Breinaald van Gelre, of wat waren de Heren van Valkenborch of Varkensborst, om van die bedelaars van Kampen en Zwolle maar te zwijgen, vergeleken bij een Hertogin van Beieren die maar liefst Judith heette? Fantin moest gaan met wie hij als reisgezellen had uitgekozen, het was goed, alles was goed wat hij besliste, hun

geld voor deelneming en kosten lag klaar, en God zou met hem gaan. Laat Francia zich aan zijn Joden vergrijpen, God straft met vernietigende ziekte zoals eens in Egypte. Laat Zutfen zijn Christenen geslagen zien met krankzinnigheid, en de rest van de wereld daarin volgen, want ook dat is een uitgesproken straf, zoals immers geschreven staat in de Keloolo, in het kapittel van de bedreigingen: 'Eve-hojieso mesjoekong' en gij zult waanzinnig worden.' Laat dan een troep beschonken halfmensen de ongelukkige Berman neerslaan: de Heilige Geloofd zij Hij, de Eeuwige, toornst tegen Israël, maar als de pijnen het volk schudden naar de ondergang, dan komt het Erbarmen, met de vertedering en de liefde van de Vader. Judith legt haar kroon in hun handen, en wie zal dat zo hebben besteld? Niets gebeurt zonder God, de God van Jacob, de God van de aartsmoeder Rahel, die immers altijd weer voor de Troon de laatste gunsten weet te veroveren voor haar geliefden. Daarom is Judith hun nu toegezonden; zij heeft zich in de tent van de vijand begeven en het met vijandschap bedorven hoofd van Holofernes werkeloos gemaakt. Zij roept hen nu, om hen veilig, gelukkig en rijk te doen zijn. Zij stonden, de een na de ander, zwijgend, in een droom van goud, en de droom van goud was de droom van Vrede. Zoals allen van hun wereld, Joden, Christenen, Muzelmannen, droom hadden van goud, die droom van Vrede was.

In dat kleine tumult en nog meer in die stilte om zijn hooggestemde triomf heeft hij van Ricia's uithuwelijking maar niet gesproken. Zou soms Natton niet graag hebben toegestemd voor zijn zoon? Of Godschalk van Werden?

'Men moet zijn dochter niet uithuwelijken aan een oud man.' Maar in oprechtheid: is hij dan een oud man? Veertig is hij, en boordevol levenskracht. Heeft niet zoeven Mozes van

Keulen, in een bijna vernederende eerbied, hem zijn jongste dochter aangeboden, zodat hij daar, in een hoek van het bewogen vertrek, zijn beker wijn in de hand voelde trillen, en nog juist genoeg beheersing vond om hem, Mozes, te danken en te verzekeren dat hij erover na zou denken? Zeker zal hij er over nadenken en niet weinig ook, en het is goed dat Mozes van Keulen in deze roes van vertrouwen en eerbied die Fantin omwolkt, misschien teleurgesteld maar niet beledigd is. Want nu is immers deze rijkelijk gezegende Ricia gekomen, juist nu, alsof God hem in de zwaarte van een keuze beproeven wil. En ach, een opwaaiende drift moet hij in zich bedwongen houden, om het meisje met de blanke ivoorkleurige huid en de ernst van haar optreden, tot de zijne te maken. Maar God van Abraham, hij is toch die timmerman niet, hij moet wachten. En hoe dankbaar, dat weet hij, zou hij anders geweest zijn met Mozes' voorstel. Zo is het leven, maar hij moet blijven streven naar dit allerheerlijkste.

Fantin, dacht Mozes van Keulen, zal stellig een groter huwelijk in gedachten hebben. Grote mensen hebben recht op grote verlangens.

IV *Elk zijn doelwit*

Niet alleen Bern, Bazel en Freiburg, maar ook vele andere grote en kleinere steden en dorpen, waar Joden woonden, waren elkaar plechtig de uitslag gaan meedelen van de uiterst gevoelige onderzoeken bij de schuldbrievenbezitters die verdacht werden van bronnenvergiftiging. En die uitslag was op vele plaatsen een vermaan tot even doortastend optreden als in Francia. Want als toch met naam genoemde Joden hadden bekend, dat zij van anderen, ook duidelijk genoeg aangewezen en gemakkelijk op te sporen en voor te leiden, het gif hadden ontvangen, uit Speyer de een, een ander uit Worms of Keulen, een derde uit Jeruzalem, waar men ook al bij de Joden een weinig vrolijke keuken en dolkwerpen had gespeeld — wel! deed men dan niet, als stads- of dorpsbestuurders, zijn christenplicht met het morrende gemene volk niet al te uitdagend te trotseren en in 's hemelsnaam de Joden op te offeren (die overigens, evenals varkens, schreeuwden eer zij gekeeld werden) en in elk geval, ja, in alle gevallen, hun geld en goed naar de plaats van herkomst te brengen of althans voorlopig bij de Heren? Zo deed men, en het baatte.

Ricia, daar buiten de muren van 's Hertogenbosch, in het huis dat na Fantin's vertrek te ruim en wankel scheen (want zij moest erkennen dat hij een man was, met de rust en de zekerheid die mogelijk waren), Ricia leefde die dagen als een moederhert in het woud, met gespitste oren, met ingehouden loop, met de stille jacht naar elk gerucht dat levensbestending kon aandragen of gevaar. Met een deel van het geld dat tante Belle (overigens onbetwistbaar meesteres in het huis) haar als voorschot had gegeven voor wat kleding, had zij een oude schoenmaker in het Jodenstraatje overgehaald tot

een heimelijke misdraging: haar meer van de doorgedrongen berichten mee te delen dan jegens een jong meisje wel geoorloofd was. Zij was vriendelijk maar van een streng beperkt vertrouwen tot Hanna, Kalman's dochter, die uit Nijmegen was overgekomen nu haar vader met Fantin op reis en zij alleen was. In de beslotenheid van haar schatting stelde Ricia vast, dat de iets te zwarte, naar het uiterlijk slordige Hanna naar haar smaak ook iets te veel zakenvrouw was. En daar was nu opeens zusje Chawwa teruggebracht, ongedoopt en te weinig geschokt, ja heimelijk maar voor Ricia en tante Belle duidelijk genoeg, gevleid door de eerbiedige genegenheidsbetuigingen waarmee de jonge timmerman, door haar lot bewogen en onwetend geprikkeld, haar de weg naar 's Hertogenbosch tot een wild genoeg had gemaakt. Voor Ricia's scherpe bezinning slonk zij weg tot een handjevol vrouwelijk mensenvlees zonder wil of tastbare eigenheid, verwend, verveeld, met eindeloze behoefte aan steun tot in de geringste bezigheden. Ondervond Ricia dan jegens Hanna een gevoel van ontwijking om die harde dorheid die haar blind voorkwam op de weg naar een straaltje vrouwelijke gelukkigheid, van de bekoorlijk gevulde Chawwa zag zij onstelder dan ooit de innerlijke onmacht, de levenstraagheid en de reddeloze gerichtheid op het kleinste eigenbelang. En met verachting zag zij haar enige reikhalzende opleving bij het verschijnen van elke man.

Dat werd een diep besluit: bij deze drie vrouwen geen enkele taak voor zich te zien; het werd een innerlijke afwending en een langzaam aan kracht winnend hoewel nog vormloos plan, zich los te maken. ('Ge zijt te verstandig om niet te weten dat ge daar niet moet blijven.' Hoe kon die Peter met het huis bekend zijn?) Zij wist niet hoe, maar het lot bracht haar, zo al niet de vorm, dan toch wel het gebod tot de sprong, en weldra zou zij de woorden van die Peter begrijpen. Want het duurde niet lang of niet alleen de met

slimheid uitgelokte mededelingen van de oude Sanderlin, maar ook de trillende beklemdheid van de kleine gemeenschap in het Jodenstraatje bij het bosbegin, boodschappen Ricia wat gaande was: over heel het enorme gebied van het Duitse Rijk, over heel de aarde, die haar in naam bekend was, was het gerommel begonnen van een verwoestende storm tegen de Joden, tegen haar en al wat het hare moest zijn. Weldra bewoog heel de bewoning van het Jodenstraatje als één groot verwrongen gezicht dat in de dood staart. Er hing een verstikkende spanning als onder een sluitend deksel in hete stoom; de kinderen braken in gejammer uit zonder te weten wat hen deerde, zo laag legden de volwassenen het wolkendek van hun bevinding over hen heen; en er schoten plotseling van angst geladen twistende schreeuwen uit, die weer wegzonken in de dodelijke wanhoop van het zwijgen.

Heeft dan niet elk menselijk wezen een taak? zo dacht Ricia. En de vrouw? En de Joodse vrouw? Ja, het mag dan zijn dat een groot deel van haar tijdgenoten zich inbeeldt, haar het leven te mogen misgunnen, zij leeft toch maar; zij is geboren, God heeft haar immers doen ontstaan. En dat weet zij, daarover denkt zij; neen, en zo is het met allen die zij gekend heeft: zij wisten en dachten erover, in hun stilten, in hun zuchten en in de weinige woorden die daaruit wegwaaiden als bloesemstof van het bedrongen peinzen. Een man hebben en een goede moeder zijn voor haar kinderen, en vol vertrouwen afwachten dat de wereld haar recht op het gekregen leven zal inzien. Een leven vol innigheid met het gekozene rondom. Maar het leven zelf moet men eerst bezitten, daarvoor. En het leven staat bedreigd, dat is duidelijk. Flagellanten, zegt men, Geselbroeders, vermoorden de Joden. Anderen zeggen: vermoorden *niet* de Joden, mogen het niet, volgens verbod van hun leiders. — 'O nee? Hoevelen in Francia, en

in Bazel?' — 'Niets in Bazel, nog niets gebeurd!' En: 'Zwijg, jaag niemand op!'

Zij hoort niet anders dan: 'Zwijg, jaag niemand op!' En zij ziet niet anders dan krampende angst in verstarde gezichten, behalve in die van de ouderen, boven de vijftig jaar. Daar betekent het zwijgen, ook tijdens die kwellende ontladingen, het aanvaarden van een bekend en verrekend lot en de overtuiging dat het on-ontkoombaar is. Zij rekenen met volle bewustheid: met weinigen zijn zij hier, een twintigtal volwassenen en tweemaal zoveel kleine en grote kinderen, een paar kleine geldschietters, wat marskramers die elke dag opnieuw het gevecht moeten leveren tegen onwil, vrees, verachting en menselijke jachtlust, en verder de handwerkers voor de kleine nederzetting zelf. Elk verweer is ondenkbaar, en hun einde zal er weldra zijn. Dat meent ook Ricia. Man en kinderen en vreugde van innigheid jegens elkander, daarvoor moet men eerst het leven hebben. Onkel Fantin was aangedaan bij het afscheid, al wilde hij het verbergen. Zij moest geen vrouw zijn om het niet te weten. Hij begeert haar; wat wil hij? Haar trouwen? Hij kan uit tien of uit honderd zijn keus doen en trouwen onder een bloedhemel. Zij weet het wel, alsof zij het tienmaal had beleefd: de mannen zijn vaak sterker dan gewoonlijk naar de vrouwen geneigd, in zulke tijden van onrust. Zij heeft hem vriendelijk gegroet en voor zijn gastvrijheid bedankt, en gezegd te hopen dat hij weldra gezond en tevreden mocht terugkomen. 'Besjoloum,' in Vrede, heeft zij besloten, en dat heeft hij toch begrepen voor zover hem dat in zijn verlangen mogelijk is: in vrede buiten ons en tussen ons, zonder moeilijkheid om iets dat ik niet wil. Als behoorlijk man heeft hij zijn verliefdheid opgesloten in zijn vaderlijke vriendelijkheid, en enkel nog beloofd, bij zijn behouden thuiskomst, als God ons dat wil schenken, zei hij, haar een geschenk te zullen meebrengen. Goed, best, zij heeft een zuster die aan zijn arm

zal hangen zodra zij hem zal zien, en als hij het niet streng verbiedt, bovenop zijn rekentafel zal gaan zitten met de arm om zijn nek, zodat hij niets zal kunnen uitrichten.

Chawwa zal noch tegen zijn leeftijd of zijn versmading van haar moeder noch tegen welk gevaar ook enig bezwaar hebben als hij haar tot vrouw wil, en zij is veel mooier en aanlokkelijker geworden dan zijn 'Licoricia.' Goed, en die ander heet Peter. Een Christen? Een Christen kan zij niet trouwen. Het is niet mogelijk, met de kinderjaren te breken van zoveel duizenden die, achter haar, het jonge leven in handen van Christenen moesten achterlaten. Een gedoopte Jood? Een Christen dus, met die vertrouwde blik en die stem die men niet vergeten kan? Die tegenstelling kan zij niet tot rust van eenheid brengen in haar oordeel. Het enige waarvan zij zeker is, dat is dat die Peter haar tot vrouw wil. En het enige dat zij als onzuiverheid jegens hem in zich bewust maakt: dat hij voor haar de lichamelijke veiligheid betekent. En is hij juist daarmee weer niet de vreemde, en de vijand?

En daar kwam dan die ochtend van de vroege herfst met het gedreun van honderden zware voetenparen op de bosweg. De Geselaars. De Joden van het straatje hoorden aanvankelijk alleen maar het gezang. Zij zagen niets, zij zaten verdoken in hun gebrekkige woningen als de muizen in een hoek van de open val, waarvoor de kat rustig zit te wachten op haar lekkernij en haar plezier. Ricia wist dat tante Belle, Hanna en Chawwa evenals de overige veroordeelden zich weerloos en volgbaar uit de val zouden laten grijpen. Een enkele poging om Chawwa te redden, ondernam zij. 'Ga mee, Chawwa, ons verbergen.' Het antwoord was een les:

'Als ze mij vinden, zal het veel erger zijn.'

'Als ze jou...?'

Het was een tegenvoorstel om samen te worden gedood. En

Ricia liet haar los. Zij stond daar, en haar besluit scheen uit haar ingewand naar haar hoofd te rijzen en dat te vullen, in de nauwelijks merkbare uitzetting van haar pupillen, achter de vastheid van haar gesloten mond. Zij verliet het vertrek. Wat zij ging doen? Niets.

‘Rifke, ga niet vluchten, ge zult ons allen ongelukkig maken.’

‘Neen neen.’ Zij zag de drie vrouwen aan, en nam haar afscheid. Toen de menigte, onder het klokgelui dat al bij de aankomst van de Flagellanten had ingezet, het Jodenstraatje bestormde en onder het geschreeuw van het bijgelopen Bosse volk de huizen binnendrong om al wat daar leefde, naar buiten te sleuren, was Ricia verdwenen. En niemand dacht aan de zorgzaam over haar lichaam geschikte houtmijt op het veldje achter de woningen, want niemand zocht en niemand bleef achter. Er werd niet gezocht, er werd alleen haastig gestolen wat voor de hand lag, en verder werden allen die naar buiten waren gedreven, stokoude vaders en moeders en kinderen tot zuigelingen toe, onmiddellijk door dikke rijen Boetedoeners en Bossenaren ingesloten. Toen, na het jammer waarin de doodsangst bedrongen zat, de gillen van enkele vrouwen en de kreten van de menigte en haar brullende lachdonders om die radeloosheid, de stilte was gekomen omdat alle volk uit de omgeving voor het beleven van een zeldzame vertoning mee wegtrok, bleef Ricia nog een korte poos klappertandend liggen en maakte zich toen voorzichtig vrij. Het was duizelingwekkend stil voor haar, maar door die ligging heen van alle geluid was het grote feest voelbaar, een plichtigheid die haar deed rillen, en waarvoor alles van poorter tot pauper buiten de muur was gestroomd. Een ogenblik nog het terugschrikken: de zachte galm van de zang van de Geselaars, geen enkel ander gerucht van mensen, want het begeleidende volk liep verstomd van ontzag voor de Flagel-

lanten mee, en zelfs een hondje jankte alleen hier en daar, wanneer een Bossenaar het tot zijn schrik en spijt op een poot trapte. Dan koepelde de stilte weer over de weg naar Vught, om zacht waaiend herfstgeboomte heen, en het verwonderd getsjilp van herademende vogels, waartussen een late merel vrijmoediger het lied waagt van zijn gammasprongen. In Ricia's ontzette verbeelding zweefde het voetgeschuifel over van vijftig volwassen en onvolwassen Joden die zich, enkelen met de kleinste kinderen op de arm, sprakeloos naar Vught lieten voeren, omzongen door liederen voor Jesaja van Nazareth. Geen hand of voet van Flagellanten of van de omstuwendende menigte raakte de Joden aan; met niets werd hun angst doorbroken. De stilte, waarin het schuifelen van de voeten zuchtte, was voor hen boordevol verschrikking van dood; er was geen leiding, zij zongen niet, er kwam geen trotse zelfverheffing, geen enkele vergoeding voor wat hun wachtte, de overwinning van de Christenen was volkomen. Die liepen als bij het voltrekken van een rechtvaardige daad, van een daad die plicht was geworden en dus goed. Heilig wordt het, wat goed is, tijdens de handeling, want geestdrift wil uitweg en verband, en leven zonder geestdrift is de mens onwaardig. De Joden, met de kinderen die niet kikten aan de handen als nijptangen van ouders, broers of zusters, sloften over de verregende weg van de slechte zomer, de borsten ten zwaarste beklemd, en in het onzekere omtrent de middelen waarmee zij zouden worden vernietigd, tot het open veld bij Vught. Daar zagen zij hun laatste hoop op leven verzinken, toen met veel willige handen haastig een flinke brandstapel werd gebouwd. Het was het eerste vuuroffer in de Lage Landen: vijf of zes Joden met enig belangrijk geldbezit dat aan de Heren kwam; de overigen arm, en kinderen en vrouwen, voor het opstandige volk van de gilden, en een hongerende, morrende menigte.

En zo eindigde het bestaan van tante Belle, als jonge vrouw naar hier gevlucht, ettelijke uren tevoren vol doorgezette zorg om potjes, eiermand en blaasbalg, met het siersleuteltje van het huishoudkastje aan haar hals. Haar koralen halsketting, die ketting tegen het Boze Oog, was tegen dit leger van duizenden boze ogen volstrekt zonder werking gebleven: zij bengelde onwennig om de nek van een Bosse deerne.

En zo werd alle rekening afgesloten van de al te zwarte Hanna, met haar smalle, op zakelijk doorgronden gespitste grijze ogen; Hanna die veiligheid had gezocht buiten het lege huis van haar vader, en in Fantins kleine besognes zich snel had weten te nestelen.

En zo liep het onbegrepen lot af van Chawwa, bruid alleen nog van het brandende hout, en in de verbeelding van menig man die haar ineen zag krimpen. Als een fladderende krijssende vogel maar zonder een gebaar van verweer werd zij over de Vughtse bodem gesleurd naar het vlammen-podium van dennentakken. Voor een paar duizend toeschouwers, schaamteloos jegens elkaar in wellust opgenomen onder een verzoening tussen rijk en arm, en met brandende blikken die woelden in het stervensgeheim.

v Reis om een Wereld

Ricia mocht dan de drieste sprong ondernemen in die wereld vol vijandschap naar een doel dat zij nog geen naam kon geven — de weg van Fantin en zijn beide reisgezellen scheen duidelijker, al lag hun eindpunt in een of ontkende of blind getrotseerde nevel. Te paard, dat zij van stad tot stad bij een paardenruiler met bijbetaling moesten wisselen, met flinke mondvorraad en rekbaar gehouden verwachtingen, trokken zij die ruimte in als op een onbekende oceaan, en bleven lang onkundig van de ramp in Vught. De grens van de Lage Landen voorbij, kochten Kalman en Charitz, die in langen tijd niet zover geweest waren, hun smaadtaken bij een Jood in Gelderen waar zij ook overnachtten: elk een Jodenhoed met een hoge knop, en het gele rad dat op de linkerborst van hun lange mantels gestikt werd. Die bittere plechtigheid riep gesprekken op vol grauwe heftigheid, want wie voor het eerst onder die harde hoed kwam te leven, moest wel geloven dat hij van dat ogenblik af het middelpunt was van alle blikken, en dat was niet louter verbeelding. Daarom hadden de twee uit Nijmegen en Zaltbommel bedrukte gezichten, maar Fantin ontweek die, al moest hij hun wrok-uitvallen, ingegeven door nieuwe vrees, wel aanhoren en instemmend beantwoorden.

‘Waarom moeten wij dat vuil op onze hoofden? Laat hen ze dragen.’

‘In plaats van hun dierenkoppen dan.’

‘Het verschil zal niet groot zijn.’

‘God mag alle smaadheden van alle Joden voor hen vullen met ekel en drek, en het hen laten eten.’

‘Gebeurt. Gebeurt. God zij geloofd en gedankt, het zal komen.’

Het helpt alles niets. Zij moeten met die kleine torens op

hun hoofden als uitdagende belachelijkheden te paard over de wegen. De tocht moest wel een doorlopende bijeenkomst worden van bespiegeling, klacht en bitterheids-ontlading, en de vele ontmoetingen van het Christelijk levensbeeld langs al die wegen, door die dorpen en steden, droegen hun als zuinige vergoeding veel grond aan voor hoon, verachting en zelf-pijnigend leedvermaak. Fantin had voor hen het reisplan uitgezet: voorlopig, en misschien uitsluitend, zou de Rijn hun naaste en minst gevaarlijke begeleider zijn. In de belangrijke steden daarlangs, waar de Joden eens, tot de eerste Kruistocht twee en een halve eeuw tevoren, hun erkende en voortvarende handelsnederzettingen hadden — zouden de drie een paar deelnemers bezoeken en of henzelf of hun aandeel in de grote Lening meenemen naar Straszburg. Gesprekstof te over: dat levendige en nu machtig lijkende verleden van Keulen, Mainz, Worms, Speier en zoveel andere steden. Rijke gemeenten, die daar met de gezeten kringen van de Christelijke Poorters bevriend waren. Met één slag uit het voortschrijdende lot van de volkeren, in enkele weken tijds, was dat alles door een wilde zijtak van het Kruisvaardersleger vernietigd, en nooit meer was het Joodse leven daar in die vorm hersteld, want de Christenen hadden zich, los van het oorspronkelijk kerkverbod, meester gemaakt van de handel, en de Joden waren met de knuppel van de Wet in de ambtelijk gesmade maar overigens bont bezette hoek van de woeker gedreven. Voor de drie reizigers hing de bloeddamp van die massa-moorden, de eerste van een lange reeks tot gister toe, nog in de lucht boven de Rijnlandse grond, want geen Jood in heel dit werelddeel, die niet de herdenkingen, de klaagzangen en de ziels-gebeden kende om die duizenden die in de lente van het jaar 1096 waren omgebracht. Bladzijden van wanhoop, van afgronden in verplettering. Heilige bitterheid van de spijt tegen het heilig woeden van de vernietigers. Schreeuwen om wraak in

het volle besef van de onherstelbaarheid, uit de benarde kelen van de achtergeblevenen. Hun God werd bestormd om vergelding, voor de schennis van hun aanbidding, toen het ogenblik kwam van de ontdekking van hun lichamelijke nietigheid. En waar tussen Christen en Jood alleen onbekendheid verwijdering had gelaten, broeide nu het wantrouwen uit zonder uitzondering, en de gereedheid tot haat en verachting. Hoe weinig het dit drietal dan ook kon baten: elke fout in de maatschappelijke orde van de Christenen was voor hen een voldoening voor hun vernedering. En toen zij in Keulen het begin zagen van wat zij in Buren en later in Gelderen over de zedelijke uitglijdingen hadden vernomen, stonden zij eerst verbaasd omdat hun vrienden bij hun mededelingen niet enkel hun wensen hadden laten spreken. En daarna raakten zij verward van zegepraal-gevoelens om die volledige ondergang van hun vijanden, die zich stellig binnen enkele weken zou voltrekken. Want die Christenen, met hun overmacht als van een oceaan op een varend scheepje, staan zonder onderbreking met hun oordeel voor hun ogen. Bij elke handeling of gedachte is het voor elke Jood: wat zal de Christen zeggen? Zo wordt de zelfbeschouwing afhankelijk van de anderen, en de verbeelding geoefend. De jonge vrouw die, op een kar gebonden, als heks naar de marktplaats en de straf-kelder werd gereden, was voor hen wel niets ongekends, en tussen het volk dat belust toestroomde om het hele programma van haar uitslachting door de woeste beul te beleven, mochten zij geen toeschouwers zijn. Maar daar zij toch meenden, naar de aanvoerdere van grote Joodse centra op te trekken, schudden zij, vooral Kalman en Charitz, met strakke blikken de hoofden tot elkaar: trots om hoogheid van zede tegenover peilloze domheid en afgrijselijke vernieling. Zo hevig flikkerden in hun ogen de afkeer en het dulle leedvermaak om die achterlijkheid, dat zij langzaam en ongemerkt moesten vluchten, uit vrees de

menigte tegen zich op te zullen jagen. Hoe kort duurde dat triomfgevoel, en hoe pijnigend werd het uit hart en brein gedreven. Een haveloze man zond een blik naar hen uit, met een hoofdknik naar de verdwijnende beulswagen. Het gebeurde met een zo stekende vertrouwelijheid, dat zij er niet anders uit konden verstaan dan de verzekering dat ook zij weldra zo zouden worden weggereden. Charitz en Kalman ontzong alle lust, en Fantin, niet onvoorbereid, wierp met een beweging van zijn schouders de beklemming de ruimte in. Dichtbij hen zei hij:

‘Geloof ge dat het de Keizer is, die zich verkleed heeft? Hun hondse moordlust heeft nog werk aan hun eigen volk; zij hebben nog veel ongelukkige jonge en oude vrouwen en ketters te slachten.’

Die bloedige spelletjes, meenden zij, waren dan voor de Christenen een straf voor hun aanmatiging en hun geweldnarijen, als een boosdoener die steekt naar de Rechtvaardige en ook zichzelf moet verwonden. Zij waren geen geleerden uit Mainz of Worms, maar de stroom van strijdbare stellingen, waarvan de bron bij de Rabbijnen stond, zette toch smalle beekjes en adertjes af in alle uithoeken van die Joodse wereld.

Salomon van Bazel, in de Keulse Jodenwijk Sint Laurentius, was dan een van de bekenden, bij wie Fantin deelneming aan de zaak in goud of bereidverklaring kwam bepleiten, en dat met een rentewinst voor hem als loon voor zijn betrekking tot Trier. Door het kleine middelpunt verbond hij hen zo met het grote centrum, en wist zich aldus in de gunst van de spillen gebracht. Salomon, een vijftiger met een vierkante grijs omwaaierde kop, had voor de Aartsbisschop belastingen bijeen te brengen. Hij was, op het aambeeld in het gevecht om het Joden-regaal, het recht om Joden te houden, het werkstuk tussen de Kerkvorst en de Keulse Raad die om zelfstandigheid

vocht. Salomon had door dat hachelijk ambt veel omgang met de burgers, en hij wist veel te vertellen. Wisten zij van de briefwisseling tussen de stadsbesturen van Bazel, Straszburg en van hier, van Keulen? Over de houding die de Raad zou aannemen tegenover de Joden, nu de opdringende Gilden en het overige volk als geringste eis hun verdrijving zouden verlangen? Ja, de Raden wilden de Joden beschermen; de regerende standen hadden hen nog nodig voor de geldvoorziening, en welzeker! als de Bisschop de Joden niet alleen meer in zijn hand had, brachten zij een mooi stuk geld in de stadskas, met al hun bijzondere verplichtingen. De Raden, de Bisschoppen en Landheren zijn overeengekomen dat men in Benfelden gezamenlijk zal beslissen. Want in kleine plaatsen was het mindere volk al tegen de Joden opgestaan, zo schreef men elkaar, en men ging oproer in de grote steden vrezen, en dat het volk zich dan wel tegen anderen dan de Joden zou kunnen keren. Het was alles niet bemoedigend, al was het niet nieuw, maar God zou helpen. Salomon nodigde Fantin en zijn metgezellen uit, voorzichtig in de straten toe te zien, hoe het volk alle zedelijke remmen doorbroken had en goed op weg was naar Sodom en Gamorrha. Angst was in hun harten voor de klappen die uit dat vijandelijk verval op hen zouden neerkomen, maar de vreugde om die ondergang was sterk en zij proefden er de voorsmaakjes van in hun gekwelde monden.

'Zutfen,' zeiden Charitz en Kalman tot Fantin, 'Zutfen,' herhaalde met beleefde geringschatting de grootstedse bankier Salomon. En hij lichtte hen in over hun eigen omgeving. De Bisschop van Utrecht had de Raad van Zutfen al bevolen, de monniken, die deelnamen aan de uitspattingen van het volk, als burgers gevangen te nemen en in Utrecht voor hem te leiden. Van die hoffelijke bluf sloeg zijn stemming om naar bezorgdheid, over de uitslag van de stille heftige oorlog om de macht tussen Keulen en zijn Kerkvorst, en niet minder naar

vrees voor die derde zware hamer op het aambeeld, de geplunderde menigte, die elk ogenblik mee kon slaan zonder de beide andere hamers te raken. Belerend sprak hij dan weer van de uiterste lichtzinnigheid, waarmee alle volken van Europa dansten en in ontucht lagen op de gloeiende bodem waar de Pest was binnengekomen of in aantocht was. Zij zagen de nadering van de Hemelse Straf, verzekerde hij met naar voren gedrongen hoofd, in de hoop die zijn beklemdheid poogde te doordringen, 'velen van de hogere geestelijkheid begrepen dat,' zei hij. En wat deden de Christenen? Zich verdeemoedigen en boete doen? Ja, die paar duizend Geselaars, die deden boete: met moord.

Hij was nog juist niet rijk en machtig genoeg, om hen zonder gemeenzaamheid toe te spreken, en zo ontladde hij dan voor een uur zijn benardheid, met zijn klacht over de Joodse stelling in de samenlevingsoorlog van zijn dagen, en vooral ook van zijn eigen stelling. Charitz en Kalman raakten opgelucht, niet door zijn woorden, maar door zijn vertrouwelijheid. Hoe bedrongen hadden zij eerst gezeten, en nu blijkt dat die Salomon een Joodse mens is als zij; het verschil tussen hem en hen, uit het Gelderse en Sallandse, is zo groot niet als zij eerst tot hun bedruktheid ondervonden. En zij geloven iets moediger dan gister deze wereld verder te zullen binnentrekken, iets meer naast Fantin, dien zij tot straks toe alleen maar durfden volgen. Want in Salomons opgewonden verklaringen, verzekeringen, beleringen, verbeteringen, angstwekkingen en gevaarbezweeringen is geen de minste orde of overzichtelijkheid. Hij zweet, evenals hun zwakste vrienden, zijn kennis uit naast zijn gevoel van onmacht, zijn woede en vergeldingshunkering door zijn verslagenheid heen, zijn bezetenheid van zelfzucht bij zijn onontkoombaar besef van saamhorigheid. Zijn vierkante kop met de rode wangen en de zwarte ogen in het grijsgeel van zijn wijde baard glom van

hitte. Zeker, het was een mooie zaak, die van Beieren, en hij deed mee, ook juist omdat het Beieren was, dat niet alleen betrouwbaar was omdat het ver weg lag. Men moet zijn geld wel uitzetten, wat anders? Grond mag de Jood niet meer bezitten: in Straszburg is het al twintig jaar lang verboden, hier in Keulen al enkele jaren met uitzondering van wat men al heeft. En als men het mag? De kerk is er tegen omdat van de Joden de tienden geheven moeten worden, en dat gaat de kerk dan ook eisen. Maar wat moet dan de Jood met grond en huizen? Het bezit is een uitdaging voor de vijand, en als men zijn huis moet verlaten, is het voor ieder voor het grijpen. Walram von Zweibrücken, haha! heeft pas drie dorpen en een groot hof aan Joden verkocht. Haha! zij hadden beter een arm kunnen verliezen, zo bezwaart het hun. Judith? De geheimzinnigheid van die naam met wereldse Christenmacht verbonden, uit de stilte van de drie monden tot hem gesproken, remt ook hem een ogenblik in de uitstorting van zijn bezwaardheden. Judith? En was er niet een Judith geweest die de vrouw van de Koning van Polen was geworden?

‘Wladislaw,’ wist Fantin knikkend.

‘Wladislaw of Hatsielou,’ gafte Salomon naar de beide sinds een eeuw gestorven huwelijkspartners. ‘Maar kan men weten wat Gods besluiten zijn?’

En pas na een paar tellen stilte, waarin de horizonnen openscheurden om het geluksland voor alle Joden te openbaren met vergezichten uit de Pentateuch, hernam de gastheer, als een verontschuldiging voor hun kortstondige droom, zijn uiteenzettingen. Het volk moest veel betalen, voor allerlei, maar kon het dan anders? Hij schoot tegen de Gilden uit, en zijn aanvankelijke opzet voorbij. ‘Rechten!’ riep hij smalend, ‘zij willen rechten! Laat ze hun werk doen en hun loon ontvangen en goed zijn voor hun vrouwen en kinderen, zoals de Joodse handwerker altijd heeft gedaan. En wat ziet men nu in de

steden? Gebrek aan werkkrachten voor al wat nodig is, en wie stromen er die Gilden binnen? Het laagste volk van het land, dat niets begrijpt, ja nog veel minder dan de stadswerkers, en dat gemakkelijk tegen de Jood is op te jagen. En dat wil dan in de Stadsraad!’ In de deining van zijn schijnbaar overzicht viel hij, het verhitte hoofd dichtbij dat van zijn gasten, nu het Gezag aan, dat hij zo juist zijn hart en zijn ogenblikstrouw had toegewezen. ‘Wij, Joden, zijn toch maar een schop of een handwagen voor de Heren! Zij doen ons aan elkaar over alsof wij paarden zijn. In Speijer, aan burgers, voor bewezen diensten. De Keizer! Omdat hij bij hen overnacht heeft!’ Het moest wel een heel bijzondere nacht zijn, als men er zo goed voor betaalt. Begrijpend en met verachting knikten de drie. ‘Overnacht, ja.’ De Wormser Joden had de Keizer aan de stad geschonken. In Frankfort ook, *met lijf en goed*, zo staat het beschreven. Hij wist nog meer, alleen niet hoe hij zijn gasten innerlijk verlamde met zijn verlevendiging van hun sluimergraag geheugen. Ludwig de Beyer, de Joden van Augsburg aan Peter, Peter von Habeneck. Aan Bisschop Emicho van Speyer alle Joden in zijn Sticht voor 1333 Mark Zilver! De Regensburger Joden met nog wat andere panden samen aan de Hertog van Neder Beieren; aan de Graaf van Fürstenberg de Joden van Villingen, die in Ulm en Nordlingen aan de graven van Ottingen, en de Joden van Straszburg voor duizend Mark zilver. Het is toch prettig als men om een beetje geld verlegen zit, dat men nog iets te verkopen heeft. Hij kon zo voortgaan maar deed het niet nu hij eindelijk zag hoe verslagen de twee dorps-Joden zaten, vooral om zijn ook voor zichzelf onvoorzichtig uitspreken van dat woord Beieren. Charitz en Kalman gaven zich over aan hun vertrouwen in Fantin die onbewogen knikte, en het visioen van het geluksland van zoeven moest maar terugkomen in hun vermoeide verbeelding, maar het wilde niet zo snel.

‘En kunnen zij dan zonder ons?’ klonk het weer bemoedigend. ‘Wie moet dan het geld verzorgen voor de uitbouw van de stad? Voor de grond? Voor de nieuwe huizen?’

Hij wilde niet weten dat het nieuwe geslacht van geldschieters, Christenen, het al gereed had liggen voor het ogenblik dat Salomon niet meer in Keulen of nergens meer zou zijn. En hadden zij in Frankfort wel eens de brug-toren gezien? Een groot zwijn, een beeld van steen. Het zwijn vreet een hoop mensenvuil dat vóór hem ligt. En daarachter?

Hij hield in.

‘Een Rabbi!’ beet hij. ‘Men mag het niet alles uitspreken.’

Hij zag rond. Er was niemand buiten hun vieren in de grote schrijfkamer; weinig meubelen, behalve de stevige tafel met vier bekers wijn. Hij fluisterde de rest: ‘Een Rabbi.’ Hij wijst de kleren aan langs zijn lichaam, en nog zachter en heter fluistert hij:

‘Eet dat. Een Rabbi. De drek.’ Hij knikt.

‘Van het...?’

Hij knikt, en zij zijn stil.

‘Ja. Men vertelt liever iets goeds. Maar weet ge dat niet? Men moet het toch weten, met wie men te doen heeft. In Ruffach, in Regensburg, in Magdenburg, is het ook zo: alles door de Stadsbesturen besteld, om de laagheid van de Joden tot voorbeeld te stellen. Ja. En als men de Stadsmeesters er wel eens over spreekt, met wie men de zaken afdoet alsof men vrienden is, dan krijgt men ook een antwoord. ‘Het volk moet toch een genoegen hebben. Uw wijsheid is groot genoeg om u dat te doen begrijpen.’ En zegt men dan nog weer eens iets, dan wordt het: ‘Ge overdrijft, ge eist te veel, Jood Salomon, ge moet niet trachten ons uw Leer op te dringen.’

Fantin stelt met zijn glimlach vast: ‘Om zulke geloofsbroeders zijn wij in grote nood. Wij moeten haastig ook zulke Christenen worden.’ Hij lacht er schamper bij en dat brengt bij

Charitz en Kalman, die eerst nog wat stuntelig voor de grote Factor Salomon zwegen, de moed om van de jonge vrouw te vertellen die zij op de beulswagen naar de markt hebben zien voeren. Schor mompelend spreken zij samen over de taak van de beul bij die moord, die altijd een lustmoord wordt vol razernij. Salomon vooral, die hier de leiding houdt, doet het met gedempte stem, zoals in de Synagoge de Voorlezer van de Thora de passages van vloek en straf zegt, waarmee Jahwe dreigt bij de hardnekkige zonden van zijn volk. En gevierden dalen zij af in de spelonk van bloed en darmenpaars, waar de eerste gillen van de overvallen menselijke ongeluksvogel den ambtelijken slachter opstoten tot dolle wellustige wreedheid in de gekregen overmacht, en hem de jonge buik doen opensnijden tot het ingewand bloot ligt, dat hij dan grijpt en heensmaakt over haar stervend hoofd. De mens, onder het geweld van een gek bezweken, wordt dan in waanzin van onbevredigbare drift tot pijniging nog verder zonder enige zin gestoken en gekorven, want de opdracht moet tot het laatste punt toe volvoerd, ter ophitsing en afleiding van het volk.

‘Dat is hun zachtmoedige Leer,’ besloot Salomon, ‘de enige waarmee wij ons veiligheid kunnen kopen. En welke veiligheid dan...’

Hij wendde zijn blik af en steunde zijn gloeiend hoofd in de vlezige hand. Het was voor het eerst dat hij zweeg, en nadenkend zat, en aarzelde. Hij moest merken dat het zijn gasten opviel. Na enkele ogenblikken zei hij, kalmer maar met dieper onrust dan tot dan toe:

‘De Bisschop van Keulen heeft mij ontboden.’

Fantin knikte als gelijkwaardige wien zoiets niet kon verwonderen; de beide anderen konden niet voorkomen dat hun hoofden met bolle ogen naar voren drongen.

‘Een vreemde geschiedenis,’ sprak hij nu uit zijn ondersteunde kop, voornamelijk tot Fantin. Het was duidelijk dat

hij steun zocht. Fantin wachtte. Salomon zag naar Charitz en Kalman om, en zei weer tot Fantin: 'Niets, niets.' Toen vertelde hij, op zachter toon dan van hem te verwachten scheen, wat hij alvast omtrent het doel van de Bisschop door middel van een omkoopgeldje had vernomen. Het ging om het Hamankloppen op het Lotenfeest dat straks gevierd zou worden, maar dat de Bisschop met het Chanoeka, het Inwijdingsfeest ter herinnering aan de Maccabeeën-opstand tegen de Syriers, had verward. Dat kon de Bisschop zich wel veroorloven, en ook om Salomon ter inlichting te ontbieden, terwijl hij eigenlijk een erkend Schriftgeleerd voorganger om opheldering had moeten vragen. Maar het onderhoud moest blijkbaar de schijn hebben van een ontmoeting zonder enige onvriendelijke opzet. Het Hamankloppen dan was niet anders dan een kinderlijk gebruik en zelfs door kinderhanden uitgeoefend: wanneer bij het voorlezen van de Esther-rol de naam van de vijand Haman werd uitgesproken, sloegen de knaapjes in de Synagoge met slagvoorwerpen op de banken of rammelden met rateltjes, als een teken van verzet en bestraffing, onder veel plezier om dat geruchtige buitenkansje. De Bisschop nu was een wonderlijk verhaal, meer dan half legende zoals er tientallen door de eeuwen waaiden — in verband met dat half feestelijk gebruik, ter ore gekomen, en hij wenste Salomon te vragen of wat daarin vermeld werd, door hem en de zijnen als waarheid werd erkend. De Aartsbisschop van Regensburg had dan, het was meer dan honderd jaar geleden, Rabbi Juda ben Samuel ha-Chassid, of de Vrome, ook naar de betekenis daarvan gevraagd. Rabbi Juda was de schrijver van 'Het Boek der Vromen,' en de grondlegger van een tot dan toe niet alleen ongekende maar ook on-eigen Geheimleer, volger van de angst en onbevredigdheid van zijn dagen, waarin honderdduizenden zich afwendden van het leven waaraan zij geen of te weinig deel konden hebben en verband zochten

met een wereld van buitenwerkelijkheid die alle verdroming en alle raadsel-verklaring gedoogde. Tijdens de eerste kruistochten al waren gevoelige riddervrouwen, met haar lot ontevreden en in afschuw van de samenleving rondom haar, elkaar brieven gaan schrijven waarin de geheimen van de onzienlijkheden werden opgeroepen en de ongeplaatste liefdekrachten een verre en vage vervulling of enkel wrijving vonden. Onder de Joden had het Boek der Vromen een golf van bijgeloof aangedragen, en de schrijver had de Bisschop van Regensburg, die daarvan wist, op diens vraag geantwoord dat wanneer de kinderen tegen de denkbeeldige Haman kloppen, de demonen in de Hel mee-kloppen. Hij zou daarop de Aartsbisschop op diens verzoek aan de Hellepoort hebben gevoerd, en de afloop van die tocht, in droomtoestand volbracht, was dat de Bisschop verzekerde dat hij, zou hij in de Synagoge zijn, stellig mee zou kloppen. Daaromtrent wenste de Keulse Bisschop van Salomon opheldering; de Factor, naar Fantin gekeerd, zat met verkleinde ogen, en poogde zijn verontrusting voor Charitz en Kalman af te sluiten. Fantin en hij verstonden elkaar; zij spraken geen enkel woord meer over het aanstaande bezoek; maar zij wisten, dat zulke onder-vragingen de plotselinge openbaringen waren van een valse gezindheid en altijd het voorspel van vijandige handelingen. En na nog een diepe blik-wisseling, zei Salomon, alsof de beide anderen kinderen waren, alleen nog maar dat al te duidelijk misleidende woordje:

‘Niets. Niets.’

‘Hebben wij, Joden,’ vroeg Fantin om hun duistere stemming afleiding toe te voeren, ‘in onze ballingschap nooit zware lijfstraffen toegediend?’

Waarop Salomons stem opnieuw tot sombere mompeling zakte: ‘eenmaal, voor zover hij wist, in Nordlingen, in het Beierse, was bij Joodse rechtspraak een Joodse aanbrengrer de

tong uitgesneden. Het Gerecht was uitermate verbitterd geweest: de gestrafte had vier Joden bij het Christen-Gerecht aangegeven wegens te lage opgave van hun bezit voor de heffing. Het was achttien jaar geleden. Ja,' besloot hij hees.

'Hun Leer,' waagde Fantin voor zich heen, 'is het in werkelijkheid niet, dat moorden.'

Maar de driftige Salomon: Was dan een Leer van waarde als de mens er niet naar leeft? Leefden dan de Joden niet naar de Thora?

Waarop Fantin zijn hoofdbeweging van sussende twijfel bracht. Hij was te slim om niet te weten, dat zij allen, geldheffers en geldschietters, hoezeer door de Wetten van de Christenen gedwongen, toch zondigden jegens de arme menigte, al was er geen spoor van een neiging in hem naar een ander lot, naar het lot van de naakten. Die gedachtenloop kende hij van al de zijnen, ook van Kalman en Charitz die immers door deze gevaarlijke wildernis meereisden om hun bescheiden plaats op de grote Ladder te boven te klimmen. Hij kende zichzelf als honderden en duizenden anderen, in weerwil van alle verwarring. En hij wenste in dit bestaan, dat God hem had opgelegd, maar dat hij met eigen kracht moest doorworstelen, zijn zekerheid te voorschijn te vechten, een zekerheid zo vast als mogelijk zou blijken.

En daarom! Behalve een lieve en sterke vrouw, de vrouw die in zijn woning met al haar heerlijkheid vóór hem was komen staan, een vrouw die nog iets meer weet dan het huis schoon te houden en de Pesach-tafel te dekken: geld, geld, geld. En was hij van Ricia eigenlijk al niet de man?

Had hij niet haar bezit onder zijn berusting en beheer?

En was zij daarmee al niet de zijne?

Geld was Leven, en haar Leven was in zijn hand. Zo was niet de Zede, maar wel de werkelijkheid van hun omgang. Hij voelt zich weer sterk in zijn voornemen.

Toen hij, met scheve ogen in die verheugende overweging bezig, weer opkeek omdat het woord Christenen opnieuw klonk, zei hij droog: 'Och, die paar Christenen, men moet ze op de koop toe nemen.'

VI *In de schaduw van de Macht*

Hoe verder naar het Zuiden, Rijnopwaarts, des te nader kwamen zij bij de algemene angst voor de Pest en de verwildering van de wanhoop. In Trier, al zo dicht bij Francia, wilde Fantin een klein hachelijk stuk wagen — met de machtige achterneef te bezoeken. Want al was de toon van Michaels brief vriendelijk geweest, Fantin had er toch een zakelijkheid in gelezen die voor de Joden van zijn stand als koelheid werd begrepen. Hoe wars van alle uitwendige emotievertoon als terugslag op de eindeloze opwinding waartussen hij moest leven, hier waar het om zijn kans ging, in een hogere klasse van zijn bedrijf door te dringen, werd hij gevoelig en weifelend, verdeeld tussen de Joodse kwetsbare eenzelvigheid, en de soepelheid waarmee een geringe kleinering moest worden aanvaard. Want alleen de Joodse bedienden van de laagste orde konden zich onderwerpen aan een Joodse meester, en dat nog met veel wrijving; overigens was elke Jood, ook de handwerker, steeds vol geprikkelde waakzaamheid op zijn persoonlijk gedachtenleven, dat dan ook een volstrekt eigen verbinding had met zijn God. Daarom vochten zij dag aan dag om de leiding van het gesprek; daarom was er altijd eerbied, vrees en ongeduld jegens de Christenen. De Hofjood van Bisschop Balduin ontving in zijn grote woning zijn verre oom met de beide reisgenoten niet onvriendelijk, maar wel zonder de uiterlijke warmtebetuigingen die men bij die ontmoetingen gewend was. Waarlijk, dacht Fantin desondanks, Daniel had zich een slechter schoonzoon en opvolger kunnen kiezen; was hij ook niet Punktator geweest? Schrijver, taalleraar, dat geëerd beroep waarmee men zo vaak in rijke families werd opgenomen, ook omdat het meestal wel een flinke hoeveelheid Wets-kennis begeleidde, die in het zakenbestaan onschatbaar

was? Wel wist Fantin dat de meeste Rabbijnen door een eigen bezit in hun dienst-vervulling onafhankelijk waren en soms rijk, maar hij had toch moeite, zich met Charitz en Kalman niet klein te voelen worden tegenover de zichtbare vereniging van die begaafdheden. Een ongeken- en niet dadelijk kenbare verschijning van menselijk vermogen, zo kwam Michael hem voor, een kleine kolos, opgebouwd uit adeldom, vernuft en begenadigdheid, in een mantel van kostbaar zwart fulp, en met een baret van dezelfde stof en kleur. Een hoog, zachtgewelfd en breed voorhoofdvlak, even groot als de puntig eindigende kop. Langs de brede slapen bewoog zich het volle haar in een goed verzorgde krul halverwege over de oren heen naar schedel, achterhoofd en korte nek; stevige wenkbrauwen boven grote bruine ogen die een blik uitzonden van gevoelige waakzaamheid waarin geen van de drie bezoekers de onzekerheid kon vaststellen. Langs zijn neus, sierlijk en uiterlijk een storm-ram, liep een glim die lichamelijke zwakheid en innerlijke ongewisheid bloot gaf voor wie niet door bewondering verblind was; het ging Michael als vele jonge geleerden door rijke vaders van huwbare dochters binnengehaald: hij kon zijn gewichtige post niet aan en het was alsof hij dat elk ogenblik wilde uitschreeuwen. Tegenover Fantin en de zijnen had hij in zijn blik iets van een naar buiten beschuldigende trek, en een houding van vage monsterring en verzwijging. Hij had, sinds hij met zijn brief naar 's Hertogenbosch zijn metswah, zijn goede daad had gedaan, gewogen wat boven hun hoofden hing, en op aanraden van Daniels dochter zijn mogelijke maatregelen getroffen: zijn onroerend goed in stilte verkocht, zijn geld voor een groot deel begraven of ondergebracht, dat wat het Klooster hem tegen rente in handen had gegeven, daar teruggestort, en was klaar met een vluchtplan, in weerwil van de Aartsbisschoppelijke minzaamheid. Elf jaar geleden — Michael was negentien en al met

Daniels dochter getrouwd — was immers de slachting onder de Joden in dit gebied geweest, door de edelman Armleder (Arm und leder had het volk hem genoemd) en toen had de pientere Bisschop de schulden aan de Joden bij de schuldenaars laten innen en het geld in de Belastingkas gestort, van de Bisschop. Dat was een herinnering die niet zonder waarschuwing kon zijn en de Bisschoppelijke onbaatzuchtigheid zette zich liefderijk voort in zijn hoge beschermende medewerking bij het bezorgen van afbetaling en renten in zijn Diocees: hij nam een derde deel van alle geld dat Michaels bedrijf opbracht en eiste daartoe een duidelijk leesbare boekhouding. Met de getergde gelatenheid van zijn lotgenoten had Michael berekend dat bij hebzucht de deuren naar de wreedheid opengaan, wanneer daarachter de geilheid naar het bezit haar volle lust vindt; maar hij was nog altijd rijk en wat hij vreesde was de waanzinnige vijandschap die hem met zijn vrouw en zijn vijf kinderen in bloed zou doen eindigen. Nochtans sprak hij zijn bezoekers zakelijk toe, hij zag hen daarbij weinig in het gezicht. Nee, het was goed dat Fantin op reis was gegaan om zich bij deze afwikkeling persoonlijk te laten gelden. De brief zou hem voldoende zijn om in Straszburg bij vriend Aron te worden toegelaten en als dat nodig was, ook in Nordlingen. Voorzichtig bracht Fantin de aandacht naar het Pand. En omdat Charitz aandrong naar de Hertogin te vragen, antwoordde Michael, nog steeds enkel tot Fantin gewend: 'de Hertogin?' Zonder een glimlachje zelfs zei hij: of die persoonlijk bij de overhandiging van het Pand zou verschijnen, dat was lang niet zeker, het scheen hem geen gewoonte toe.

Of zij dus wel het Pand in ontvangst zouden nemen? Dat dacht Michael zeker. Hij nam Kalman en Charitz nog eens van terzijde op en ontstelde die twee toen met tot Fantin te zeggen: '*gij*' zult het zeker zien.' Fantin ving hun vernedering

met meer vrijmoedigheid op dan hij zich had voorgenomen en zelfs met meer dan hem daar veroorloofd was. 'Men moet hopen dat de inlossing beter zal verlopen dan met de dertigduizend pond van de Bisschop van Mentze,' waagde hij als vergoeding en herstel voor zijn beide makkers.

Hij doelde daarmee op Heinrich van Mainz die met achterlating van die schuld aan Aron uit Straszburg, gestorven was. Maar Michael knikte: 'Het is wel voor een groot deel afbetaald,' zei hij, 'en de rest zal ook wel komen; Gerlach is niet slechter dan de anderen. Als ge naar Straszburg gaat, wilt ge wel een schrijven voor Aron meenemen. Kent ge hem? Staat ge ook in betrekking tot hem?' Hij vroeg het, hoewel hij wist dat het onmogelijk was, en Fantin begreep het.

'Ik ga alleen door u in deze zaak mee,' zei Fantin, 'en ge weet naar ik hoop, hoe ik dat waardeer.'

'En verder,' besloot Michael, 'heb ik laten nazien hoe onze zaken staan. De vervaltijd is nog niet aangebroken, dus kunt ge dat geld voor uw rekening in deze Lening zetten als ge daar lust toe hebt. Ik wens u geluk toe en veel Joodse voorzichtigheid. Hebt ge hier een onderkomen?'

'Een goede herberg,' antwoordde Fantin. Michael wilde die noteren.

'Bij Reb Josbel met zijn vrouw Gutheil.'

Charitz vulde aan: 'waar het wijnvat geschilderd staat.'

'Dan wens ik u een goede reis met God. En tot weerziens. Gazak we-emats.'

Het werd begrepen dat hij niet langer wilde spreken. Hoe graag hadden zij nog gebleven, want het was duidelijk dat deze Michael een geleerde en een wijsgeer was. In lichte verwardheid onderbraken zij elkaars bewondering: hadden zij die kostbare boeken gezien op planken langs de wand? Fantin deed een vage greep in zijn kennis daaromtrent, zij was niet groot, hij had nooit iets gelezen van de verhalen van de Chris-

tenen die door Joden waren vertaald of met Hebreeuwse letters overgebracht: de Parsival, Schmied Wieland, Tristan und Isolde; Claus Wyse en Philipp Kolm uit Straszburg hadden de Jood Samson Pine bedankt voor zijn medewerking aan de vertaling van de Parsifal uit het Frans! Charitz en Kalman mokten die eer af in hun verwerping: de Jood had van het gebied van de Christenen-geleerdheid ver te blijven, zoiets in huis te hebben en te lezen was of men zwijnenvlees eet. Charitz was het meest bedrukt van de drie; terwijl zij tussen de mesthopen van Trier liepen, waar op de hoeken van de straten grote vuren tegen besmetting onderhouden werden, kwamen de klachten los over hun wankel bestaan, en moest Fantin wel de grilligheid van het door God bestuurde lot in hun aandacht oproepen om hen de hoop te brengen op de verandering die elk uur kon komen. Was het dan ook niet anders geweest?

Alle handwerk was de Joden toegestaan geweest, 250 jaar geleden nog, en alle rust en gelijkheid. Akkerbouw, wijnbergen, koophandel, met eigen schepen op de rivieren, alle ambten. Bittere fronsen riepen die woorden op bij Charitz: hij had de neiging terug te wijken naar zijn eenvoudig bestaan, van weelde en eerezucht ver; hij wist nog niet dat zijn huis al door Christenen bewoond was, en dat hij voorlopig in Zalt-Bommel niet zou worden toegelaten en er ook geen vrouw of kind meer had te zoeken.

In zijn sombere zwijgen geloofde hij dat er toch eens een dag moest komen, waarop het vrede zou zijn voor allen, al kon hij zich die nog niet voorstellen zonder zijn bedrijfje en een sobere glans van persoonlijke welstand. Kalman gromde een paar voorzichtige woorden van ongerustheid over Michaels verwachting omtrent hun aanwezigheid bij het verschijnen van het Pand en het bezegelen van de overeenkomst. Fantin intussen, opgelucht na het bezoek dat althans geen nederlaag voor hem gebracht had, weerde hun bezorgdheid af: 'Veel kan

hij weten maar niet alles,' zei hij ook tot eigen geruststelling, 'ik kan niet inzien waarom hij dat zou bedoelen. Kom, laat ons in ons gasthuis de beker wijn gaan drinken die hij vergat ons aan te bieden. Hij is een groot man, maar een beetje meer welwillendheid zou niet teveel geweest zijn.' Hij begreep dat hij zelf nog geen Hof-Factor was, maar dat hij wel als Michael zou kunnen optreden. Lang konden zij over hun onzekerheid omtrent die ontvangst niet bezig zijn, want een oploop van Triers volk begeleidde ook hier een gevangeniskar, en dreigde hen in zijn losse stoet te sluiten. Zij dribbelden zich haastig een plaats en rekten zich om de heks of de ketter te zien, maar de wagen reed niet naar de markt en het volk brulde te vrolijk voor een ontmoeting met zoveel angstwekkend geheim als van een toverkol die naar de slachtplaats ging. Er stond wel een vrouw op de wagen, maar de drie Joden uit Gelre zagen elkaar verbleekt aan, en Fantin keek omlaag met scheve blik, hij scheen de inhoud van zijn schrik te verwerken. Er stond een vrouw maar het was een jonge Jodin, in haar lange zwarte mantel. En naast haar stond een jonge man, een Christen naar zijn kledij, maar op zijn donker hoofd torende de lachwekkende Jodenhoed. Zij wisten dadelijk wat de optocht betekende, zij kenden de Wet op de omgang tussen Joden en Christenen: de Christen werd gestraft met een honende rondrit door de stad onder een Jodenhoed; de vrouw, die op de hele tocht staande werd meegevoerd, werd daarna de poort uitgejaagd. 'De Ziekte brengt zij!' riep een stem, 'zij brengt de Ziekte!'

Fantins ogen wickten langzaam met zijn hoofd weer op, en nog eens omlaag. Hij zweeg nog altijd, bij de schrik en de vraag om uitleg van de anderen; vergissing was onmogelijk: het moest Ricia zijn.

Toen zij in hun herberg kwamen, kwam Gutheil, Josbels vrouw hen in de ruime gelagkamer tegemoet. 'Rebs!' riep zij

opgewonden, 'er is een bericht voor u gekomen van Mar Michael, hij moet u terstond spreken. En ik heb u niet gezegd dat het vandaag Ta-anies Esther, vastendag is; ge zult hem bij de Sjoel vinden; mijn man zal ze u wijzen, ze is dichtbij het huis van Mar Michael.'

'Wij ezels,' zei Fantin, met zijn glimlach nog in de ogen en om de mond waarmee Gutheils luidruchtige eerbied jegens de Factor hem een ogenblik uit zijn verslagenheid had geroepen, 'Ta-anies Esther, en daarom heeft hij ons immers geen wijn geschonken.'

'Hij wil zich verontschuldigen.'

'Of hij weet iets van dat Joodse meisje.'

Fantin schudde het hoofd. 'Zaken die hem alleen worden meegedeeld als zij ernstige gevolgen hebben,' zei hij opnieuw ontdaan en tobhend. Hoe kon het zijn, hoe kon Ricia in Trier komen, en hoe kon zij in schande betrappt worden met die nar? Want zo moest het zijn, het was die nar: een Christenkledij en een Joods gezicht. En een Jodenhoed tot *zijn* straf, en tot de hare; God van Abraham, welk een verwarring in de wereld van de mensen.

Hij breekt er van binnen van, maar God zij geloofd dat geen Kalman of Charitz haar nog thuis heeft gezien en hij zelfs niet over haar gesproken heeft. Waarom niet, ja waarom, omdat hij gek was van verlangen, haar te huwen. En nu slaat zij hem in zijn gezicht met die Schande, met die Jodenhoed op het hoofd van haar boeleerder.

Mar Michael stond bij de ingang van de Synagoge, een gebouw dat hoewel in de Joodse wijk en dus op geen noemenswaardige afstand voor welke Jood ook, toch in zijn vierkante kaal grasland vereenzaamd leek te liggen. — Hoezeer was hij, de Hofjood, nu huns gelijke, hij, beschikker over zoveel Duitse zorgen, onder zijn Jodenhoed. Fantin en zijn vrienden naderden hem voorzichtig; hun ontzag werd door dat Smaadteken niet

geringer maar door vertedering eerder dieper; zij vermeden er naar op te zien, zoals zij zich onzichtbaar zouden maken wanneer hij een kleine onwelvoegelijkheid zou begaan. Hij sprak hen nu met een soort ambtelijke zachtheid toe, met een diepe rimpel langs de neusvleugels, en bitter.

‘Gij komt immers van Herzogenbusch? Ik had niet veel lust het u mee te delen, maar ik ontving een slecht bericht over die streek.’ Hij knikte.

‘De Geselbroeders moeten daar geweest zijn.’ Tot de verbleekte gezichten, want hij liet zijn blik nu ook naar dat van Charitz en Kalman glijden en zette daar ook een vleugje aandacht af; terwijl de verachting voor de buitenwereld in zijn mondhoeken trok: ‘Het schijnt dat er Joden zijn weggevoerd.’

Kalman sloeg zijn handen in de lucht. Hij trok ze met verwrongen gezicht weer omlaag, uit vrees voor Michael.

‘Naaste bloedverwanten?’ — Zijn dochter die bij Fantins zuster is ingetrokken.

‘Er zijn Joden weggevoerd, er zijn er ook ontkomen.’ Op zijn vragende blik naar Fantin vertelde die kort van zijn zuster, Kalmans dochter. ‘En een nichtje,’ zei hij, want hij wist van Chawwa’s terugkeer niet, ‘een jonge ongehuwde vrouw, kind van een verslagene.’

‘Het is niet bekend hoeveel hebben kunnen vluchten’, troostte hij, zoals al zoveel honderden jaren getroost was. Zijn bitterheid was die van de verwachting. Of Mar Michael nog van andere plaatsen daar gehoord had? vroeg Charitz bijna nederig en wel zonder Zalt-Bommel te durven noemen. Maar Michael zag de vragers aan en toen over hem heen; hij kende krachtens zijn geboorte de eisen van de gezaghebbende op die ogenblikken: liefst iets minder zeggen dan men weet, en dan het recht tot verwondering over de zelfverblindende van de geoordeelden.

‘De Paus,’ waagde Charitz, ‘heeft toch tweemaal verboden, de Joden aan te vallen.’

Maar de bankier sprak hem nu regelrecht toe, en het klonk, hoewel niet aanmatigend, als een bizonder geschenk uit de schatkamer waar alle feiten opgesloten liggen:

‘De Paus heeft vergeten de geestelijken te verbieden, het volk jaren lang tegen de Joden op te zetten.’

‘Het moet wel vaststaan,’ sprak Fantin met omlaag gericht hoofd, ‘dat er Joden ontkomen zijn.’ Hij kon het weten, meende hij. Hij dacht, behalve aan zuster Belle, aan Hanna en de bevriende Joden uit het Bossche straatje die hij peinzend als verloren opgaf, aan zijn geliefde, want die plaats had hij Ricia nu volop gegeven, op die kar. Na een aarzeling, waarin hij de goede toon vond die geen geringste persoonlijke getroffenheid losliet, noemde hij het geval, dat hun drieën zo verontrust had, waarbij het Trierse volk zijn verrukte spot had uitgeschreeuwd maar ook had geroepen dat de Jodin de ziekte was komen brengen.

‘Ik kan alleen onderzoeken wat zij misdaan heeft,’ zei Michael; ‘ik kan niet beletten dat zij gestraft wordt als zij verboden omgang heeft gehad met een Christen. Ik zal het vandaag nog doen. De Christenen nemen dat heel ernstig,’ leraarde hij, ‘vooral in het andere geval, als het om een Jood gaat met een Christin.’

‘Salomon Löwen,’ bracht Charitz bij, ‘in Keulen.’ Mar Michael luisterde gelaten. ‘Gevangenis en veertig Mark zilver boete. Was in een schuur aangetroffen met een Christin, maar het was een bekende deerne.’

Mar Michael knikte, dat er veel van die gevallen genoemd konden worden.

‘Hun Leer moet de enige zijn,’ besloot hij zacht, ‘niets van een andere Leer mag daarmee in aanraking komen, opdat de gedachten van het volk er niet van worden afgeleid. Zoals wij

ook doen,' lichtte hij toe, 'ik maak scheiding tussen oorsprong en verzwending. Maar laat ons naar binnen gaan, onze Seli-choth zeggen.' Het waren zijn eerste vertrouwelijke woorden en zij konden daarna niet begrijpen waarom hij hen niet verder in zijn huis nodigde.

Die zelfde avond nog kregen zij voor het slapen gaan bericht van hem. Geslachtelijk verkeer tussen de twee was niet bewezen, wel vertrouwelijk samenzijn. Het meisje was zonder letsel buiten de poort gezet. De jonge man had zich op hoge bescherming beroepen, zijn opdrachten getoond, en was vrijgelaten.

Fantin moest nu al tevreden zijn dat zij Trier had moeten verlaten zonder die afschuwelijke verboden omgang met de Nar te hebben gehad, waarna hij immers nooit meer anders dan met vervloeking aan haar zou mogen denken, ja, waarmee hij haar voor gestorven zou moeten verklaren. Belle dan waarschijnlijk verloren, en Kalmans dochter. Maar haar, Ricia's leven, althans gered. Tot nu toe, God die alles weet wat voor ons verborgen blijft, tot onze domme ogen zien wat ieder leeghoofd kan vaststellen. Is de mens oprecht die zich daaraan zonder morren onderwerpt? Fantin ging wroeten in de mogelijkheden, de afstand tussen de begeerde vrouw en zichzelf kleiner te maken, het lot te dwingen dat hem scheen te willen tergen met haar daar in Trier voor zijn verslagen blikken te zetten en haar weer weg te nemen: buiten de poort, zonder bescherming, in haar vlucht uit zijn huis, die zeker was. Wat niet zeker was en zijn hart lichamelijk voelbaar pijnigde, dat was de vraag of de Nar haar die vlucht mogelijk gemaakt en haar daarbij begeleid had. Hij, die door Michael van Trier was ontvangen, kon immers nu haar enige beschermer nog zijn. En toch ontweek zij hem? Of zocht zij hem dan? Hij was niet tevreden met die kwelling door het lot, hij wilde verband met Ricia, hij wilde

meester zijn van het verloop en haar tot liefde dwingen. Was er dan niet een kracht van mensen die van God was, daar mensen toch uit Gods wil geworden waren? Had dan niet de mens, in zijn stille worsteling om geluk, iets van die wil ontdekt in zijn eigen krachten? Was zijn wereld dan niet vol van die pogingen, de ondragelijke en ondukbare dwingelandij uiteen te slaan van de onverklaardheid en de onmacht over het komende uur, kwellingen die u overal volgen en het doorzicht versperren als een luid honend monster? Hoevelen van zijn tijdgenoten, en ook Joden, waren niet vol van hun bemoeienis met dat Raadsel en ook van het daadwerkelijk gevecht daartegen? Sommige Rabbijnen verwierpen het en bevochten het, overal waar zij het aantroffen, als blijf sel van de Heidenen — Angst uit een leven vol van schrik en gruwelijkheid. Maar andere Schriftgeleerden moedigden het aan in de onverklaarde zekerheid, dat het de Godsvrees bestendigde; dat het een verlichting betekende in de grote bedruktheid en ook een voortzetting was van delen in het overgeleverde en ook wel beschreven Joodse volksgeloof. Als meest geletterde van zijn kleine kring wist Fantin het, en hij had geen Joods kind geweest moeten zijn om de strelende geheimzinnigheid niet te kennen van vele gebruiken, aan de Thora vreemd, en waarmee men zich in het Joodse huis in alle ootmoedige ernst onderscheiden waande en uitverkoren. Herinnerde hij zich niet met welke stille plechtigheid, alsof het een door de Wet voorgeschreven plicht was, men op zijn bruiloftsdag een stalen slot in de zak van zijn mantel had laten glijden, toen hij naar de trouwhemel zou gaan onder het baldakijn buiten de Synagoge? Het was niet anders dan een tovermiddel, een bescherming tegen ziekte, beheksing, hemelvuur, en wel omdat op dat oogenblik de bruidegom uitzonderlijk trefbaar heette.

En zette men niet bij doden een glas water, een handdoek en een brandend lampje, opdat zij zich zouden kunnen wassen

eer zij voor hun God zouden verschijnen? Fantin wist, sterk als hij was in zijn zucht naar helderheid in de kleine dingen van het leven, dat men over de oorsprong van zulke gewoonten niet sprak. Anders dan bij de Christenen werden zij bedreven in een stilte die bijna woordeloos maar in wezen vol schuldigheid was. Hij wist dat, maar hij wist niet of het zeker was dat hij met die zonde, waarvan de benevelende en tegelijk opwindende geheimzinnigheid hem beving, niet zou kunnen doorbreken naar het Wonder. Het is waar dat de Christenen gek zijn, maar zijn Joden? En is de liefde dan niet van alle mensen, al mag hij zeer zeker niet gelijkstellen en gelooft hij maar aan liefde bij enkele Christenen? En zal hij het zich niet verwijten als hij de uiterste mogelijkheid niet heeft beproefd: haar oproepen, haar naderbij brengen, een geest van verlangen scheppen tussen hen, die haar het geheimzinnig verband van de lichamen zou opleggen en haar zijn begeerte doen ondergaan als een onweerstaanbare opwekking tot het geefse antwoord? Vervuld, ja heel en al vervuld was hij, in weerwil van alle somberheid rondom, van haar, van haar bekende en vertrouwde en toch nieuwe geur. Hij wist niet juist waarom hij haar zo begeerlijk vond, maar hij proefde tot in zijn hersenen haar zoute zoetheid, haar sappigheid, en de hartstocht onder de oppervlakte van haar verstandelijke strenge houding. De paar dagen dat hij haar heeft bijgewoond waren als etmalen waarvan zij het alles overheersende en bezielende middelpunt was, doorspannen van gelukkige verwachting. In de frisheid van haar verschijning (hoe verzorgd kwam zij uit haar slaapvertrek) lag een eigen geurigheid, een zachte wild-geur die hij bijna niet durfde naderen, en met volle gewisheid zag hij haar vermogen om alles weg te geven in de liefde, een vrouwenkracht nog machtiger dan die van haar tante, een bestendige kracht zoals hij zich nooit van mensen had kunnen denken, en waaraan hij zich nog gedurende een lang leven in natuurlijk

en voedend vertrouwen zou kunnen verzadigen. Daarom liefkoosde hij in zijn stilten tussen de reisgenoten zijn hunkering, en zoals hij voor het welslagen van zijn beslissende reis had gebeden, zo bad hij, zonder het tot zijn God te durven uitspreken, om de genegenheid van het meisje.

Hij vroeg 's avonds in de herberg een afzonderlijk vertrekje en een kaars, onder voorwendsel dat hij overdenkingen nodig vond en wat te schrijven had. Zo sloot hij zich op met zijn toverspel. God, zo schikte hij het in zijn slimheid, moest het hem vergeven dat hij die poging deed om Hem te evenaren, en zijn daad verstaan als een gebed om het wonder, waartoe hij als smekeling dit teken vertoonde. Die daad bovendien gold in zijn zin zijn liefde, en daarmee streelde hij het uur dat hij ermee bezette. Liefdedranken kon hij haar niet toedienen, en zouden die dan beter baten? Nee, hij moest hen beiden over de verwijdering heen verbinden; straks, straks! zou zij opeens hem vóór zich zien in haar verbeelding, en in haar oprechtheid, zonder een spoor van gemaaktheid die haar immers vreemd was, zou zij hem met innigheid begroeten en gedenken, en hem in haar lieve gedachten aan het hart drukken. Haar hart! Een lapfiguur van een lapje stof sneed hij daar in zijn bewogen afzondering, en daarin schraapte hij met zijn mes haar naam uit, in Hebreeuwse letters: Ricia. Toen dat met veel inspanning was gelukt, hield hij het stoffen hart boven de kaarsvlam. Daarop, geloofde men algemeen, zou de geliefde van hartstocht bezeten raken jegens hem of haar die het zat te wensen.

Fantin zat op zijn kruk, met het smeulende stof-hart tussen zijn vingers, voorzichtig moet men zijn, dat het smeult, maar niet brandt. God moge verhoeden, dat zoiets zou branden, met een naam er in, een zo geliefde naam. Dat doen *zij*, dat doen *wij* niet. Hij rook de schroeilucht en zag opzij om zich over te kunnen geven aan zijn verbeelding. Zo, met scheve blik in het afgewende hoofd, dacht hij aan Ricia. Vreemd aan zijn bezig-

heid was de gedachte aan de wereld daarbuiten niet. Hij kende de zwaarte van zijn bedreigdheid nu. Hij verbond zijn verlangen met zijn angsten. En één daarvan was de schrikwekkende verwachting dat het de vijand zou zijn die hem zijn liefdesgeluk nog zou vernietigen op het ogenblik dat het hem werd togedacht. Maar hij dacht aan haar, met al de innigheid van zijn gezonde wezen. Hij glimlachte haar toe als een knaapje.

.

VII *Mensen van goeden wille*

De brandlucht had zij in haar verbeelding wel vernomen, al dagen te voren, al was het niet die van Fantins toverlapje. Want wat in Vught gebeurd was met haar lotgenoten in het Jodenstraatje, had Peter haar verteld, om haar te bemoedigen met haar eigen redding en haar tot zich te trekken. De meeste meisjes, ook bij de Christenen, achten elke man goed genoeg om kinderen mee te krijgen. Dat kan God niet willen. (Oef! en kan God het willen dat wij worden overvallen en omgebracht? Dat mogen meisjes zelfs in gedachte niet uitspreken, al zullen velen het doen; alleen mannen mogen daarover denken, al weten zij van al dat ongeluk niets af te wenden.) Zeker, het is zo; in haar achtergedachten troont het zonder woorden maar altijd in werking: de man dient om kinderen te geven en de vrouw te beschermen (ach, God!) en als men geen Chawwa is, dan wordt hij meestal door de vrouw in heel het leven geleid. Dat is de bekoring van het vrouwenbestaan: de onderworpenen, althans de volgzame te spelen in alle plichten van alle dagen, de man voor de wereld alle eer van de wegwijzer te laten, en zelf meesteres te zijn. Maar kan men dat dan zonder wrok als men geen smaak heeft in de bedgenoot, geen vriendschap voor de vader van de kinderen en geen instemming met de gedachten van de ambachtsman? Die Peter heeft zij daar nu in het bos ontmoet; door God gezonden was hij, zij heeft het hem gezegd. Maar het is vreemd dat God hem haar als man zou hebben toegewezen: een Christen, met wie zij zich niet eens mag vertonen of dat gebeurt wat haar daar in Trier overkwam: als een brokje uitvaagsel onder de mensen te kijk gesteld, de poort uitgejaagd en nog dankbaar te moeten zijn buiten de dodelijke kelders van het gevang te zijn gebleven. Zij is bang voor de nieuwe ontmoeting die hij haar heeft aangezegd:

hij wil haar volgen tegen haar verbod in, hij schijnt te willen tonen dat hij een sterke wil heeft, en die gevaarlijke betrapingen door de botte schoutknechten niet te vrezen. Zo moet zij haar vlucht-reis in de landen met al die duizenden wilde mensdieren voortzetten, want het blijft gebod, te leven. Zij is bij dat gebod grootgebracht, bij de Wet die in duizend daden en uitspraken het Leven de diepste eerbied toedraagt. Want Jehova (zij mag dat woord niet uitspreken) is de God van het Leven; het mag pas worden prijsgegeven als het waardeloos is geworden en ingeruild kan voor beter. Meerderen zullen, als zij, die vlucht wagen, want hoe kan het slecht zijn, niet met de anderen te willen omkomen als men ze niet kan redden en niet schuldig is aan hun dood? Zij moet zich vaak verbeelden dat de vermoorden haar verwijtend aanzien, omdat zij leeft en loopt en denkt en nog voedsel krijgt en vaak een liefderijk onderkomen, nadat die anderen dat alles in zieke handen hebben moeten overgeven. 'In de vlammen' mompelt zij, 'hoe kan God dat dan dulden?' Maar het is al honderden jaren lang gebeurd, en zij moet afwachten tot het haar beurt is, zoals Onkel Fantin dat van zichzelf heeft gezegd. Hij is als een dapper man op weg gegaan met de kennis van het gevaar; ja was hij in 's Hertogenbosch gebleven, hij zou in Vught om het leven zijn gebracht. En desondanks keurt zij zijn daad af; hij had moeten doen als zij, ook al loopt zij beklemd over de wegen. Geld heeft zij gevonden in het lege huis, al heeft het inspanning gekost om het in handen te krijgen, toen zij daar als een dievegge met het kistje bezig was en betrapt kon worden, niet op diefstal maar op het leven. En nu is dat uitputtend spel begonnen van zoveel keren de reis van Tiel naar 's Hertogenbosch, van zoveel keren eerst uren lopen en dan een rit kopen op een wagen bij een onbetrouwbaar menner, nog altijd alleen, door bos en over heide, gespannen op gevaar als een hert op het ritselen van een boomblad, tot ogen uitkrabben en vingers

afbijten gereed. En dan het spel van zoveel malen binnenvallen bij Joden in een dorp. Daar is zij welkom, o zeker, en ook even veilig als in 's Hertogenbosch, en niet veiliger. Zij mag daar dan een dag of zolang zij verkiest, brood en angsten delen. Het zijn veelal Joden die van de steden zijn weggedrongen naar dorp en gehucht, in het hachelijk bedrijf van kleine geldleningen aan arme boeren en boerse handwerkers, aan verarmde adel en regerende en verkwistende Heren. Van andere Heren, van kloosters nemen zij het op en zetten het met een rentewinst uit. De kloosters mogen evenmin als de burgers geld uitlenen tegen rente. Maar de vergoeding die na enkele dagen wordt berekend, heet geen rente en nog minder woeker, en er zijn nog meer listigheidjes om een volledig geldbedrijf in stilte te onderhouden: de Joden hebben de herkomst van hun geld te verzwijgen. Enkelen hebben zich in de gevaarlijke graanhandel begeven die hen de broodprijs in de handen 'schuift' als een wapen dat hen elk ogenblik in het hart kan treffen. In elk van die Joodse woningen wordt zij met bewogen saamhorigheid opgenomen en verzorgd; zij hoort de vrouwen tot de mannen mompelen: 'een jofe Jiddekind,' en als zij vertelt van Tiel en 's Hertogenbosch, zit men verschrikt en spreekt het 'Boroeg Dajan Ho-emma's' uit: 'Geloofd zij de rechtvaardige Rechter.' Men vraagt haar, of zij weet of de Christenen hen zullen overvallen? 'Men hoort zeggen dat Joden Christenkinderen hebben gedood.' De vrouw kijkt op met wijde ogen: 'Zijn wij dan Kindermoordenaars?' De man en de vrouw wisselen elkaar af met zulke vragen aan het mooie meisje dat er uitziet als een geleerde. 'Men zegt: zeven Joden hebben een knaap gedood, en het bloed in het Paasbrood gebakken! Hoe kan men dan zoiets bedenken?'

Overall dezelfde opwinding en ontsteltenis bij die korte gesprekken als van gevonnenisten. 'Priesters zeggen dat het niet waar hoeft te zijn' — 'Hoor! het hoeft niet waar te zijn!' —

‘Blijf bij ons, ga niet weer verder tussen de verscheurende dieren!’

Maar zij blijft niet; de onrust stormt in haar om het gevaar heel en al achter zich te laten, om niet met anderen samen na zoveel verstikking te eindigen in de onderworpenheid van de moord, en dat gevaar loert immers tussen het ene Joodse huis en het volgende. Als zij maar een wapen wist te vinden, waartegen geen gekgeworden Christen bestand is. Maar dat zal zij vinden. Want wat daar in Trier gebeurde, daartegen komt zij in opstand. Na zoveel wegen met tussen opeengeklemden tanden verbeten angsten achter zich te hebben gelaten, komt daar die Peter voor haar staan, maar terwijl hij de redder moet zijn, draagt hij haar de ellende en de verschrikking aan die zij tot daar heeft kunnen ontlopen. Als zij terugdenkt aan die tocht op de Schandwagen, sperren zich haar ogen wijd en een hijging als een koude windvlaag slaat in haar om. Alles vergeefs geweest? En nu als een kalf geslacht worden? Al wat hij tot de aanbrengers zei, al wat hij verwerend woedde tegen de Schoutknechten, baatte niet. Zij hadden getweeën, onder de bewogenheid van de ontmoeting, in een vertrouwelijk gesprek gestaan; Peter had haar hand genomen; in het warmend genot van die gestreeldheid en uit vrees hem te kwetsen, had zij die hand niet snel genoeg teruggenomen. En zo had de boerse sjouwer met zijn grijnzend beluste tronie hen betrapt en was gaan schreeuwen: ‘met een Jodin! Met een gifmengster die de Ziekte over ons brengt!’ Geen tijd bleef over voor een vriendelijk woord, want na die smaad-rit van een half uur dat een dag leek, moest zij de stad verlaten zonder uitstel. Het enige dat hij nog kon zeggen, was: ‘Ik zal u weerzien.’ Hij stond nog met zijn Jodenhoed te kijk, en zij wist niet wat hem verder was aangedaan.

En nu moet zij op een wapen af dat haar althans tegen zulke angsten en vernederingen beschermen zal; in die wereld waar

de Christenen voor haar ogen wemelen, die voor haar trilt in haar ongekende volheid, in de bontheid van haar kleuren en in haar vijandige bedrijvigheid van de steden: grote gebouwen, grote plumpe blokken die opdreunen tussen de torens, en plotseling kleine woningen, kerken, zuilen met beelden daarop en in nissen, en alle tinten in de kleding van de langzame mensen, als een kijkspel voor kinderen. Daar in die wereld dient haar alleen nog het wapen waaromtrent zij de tegenzin als waardeloos moet verwerpen: de misleiding. Wonderlijk lijkt het haar, wat zij wil ondernemen, maar zij weet dat velen als zij in tijden als deze zo hebben gedaan, en het kan geen zonde zijn. Kloosters genoeg, maar haar kan alleen een nonnenklooster helpen. Het is goed, haar poging te wagen buiten de steden; op de weg naar Zell, al is die niet minder gevaarlijk, vindt zij toch wat rust en stilte, om zich moed te bereiden voor haar plan. Nee Ricia, Rifke, dat is niet gemakkelijk. Zij heeft en voelt zich bleek worden als zij onder de kleine spitse luifel de klopper in beweging brengt aan de poort van het kleine goed verzorgde gebouw, met een ruim hof-gebied daarachter. De novice die om de hoek van de poortdeur kijkt, schrikt van haar eigen houding, als zij eerst met wijde ogen en open mond van verbazing, dan dadelijk in een korte geluidloze lach geschoten, voor haar Joodse kunnezuster staat. In die verwarring is de jonge non op de loop gegaan en na een korte driftige woordenwisseling met een oudere, is zij bij de Abdis terechtgekomen. Die had haar temmende frons al klaar om die opwinding die immers een verschijnsel kon zijn van de heersende lichtzinnigheid; zij beval kortweg, de Jodin bij haar te brengen. Dat deed de afgestrafte novice. En zo kwam Ricia, in haar treurjaar en op de dag van de negende Ab, de grote vastendag voor de verwoesting van de Tempel en voor de honderdduizenden ook in het Duitse land neergeslagen Jodengezinnen, in dat smetteloze vertrek te staan van het hoofd van het vrouwen-

klooster op de weg tussen Trier en Zell. De wasbleke Abdis heette haar te zitten en hoorde haar aan. Zij glimlachte: het was een gebeurtenis, een Jodin die om nonnenkleren vraagt. En dat was niet de eerste verlevendiging van het Abdis-bestaan, vandaag. Nee, het was een volle bewogen dag, en dat hield zij niet voor het Jodenkind verborgen. Zij vroeg Ricia met strengheid, of zij zeker van Zell kwam?

Nee, dat kwam zij nièt.

Of zij dan niets van die Joodse misdaad in Zell afwist? — Zij vroeg het met scherpe blik, zodat Ricia zich aan dat nog onbekende vergrijp alvast medeplichtig voelde. De Abdis nam haar herhaaldelijk van hoofd tot voeten op: dat was dus een Jodin, die zag zij niet vaak. Uiterlijk schoon, bevallig, een ware prooi voor het ijdele wereldse leven, en een die ook veel zonde gaande maakt. Echt joods: slim, listig, aantrekkelijk en zonder deemoed of enigerlei innerlijkheid. Wonderlijk, het vóór u te zien, de Heer zendt het u toe om u te onderwijzen. O, foei, vergeef mij, Moeder Maria, dat ik mij zou verheffen boven enig schepsel uit Gods hand, vanwege onze ingetogenheid, die een geschenk is. Zij boog het bleke hoofd en kruiste zich; voor Ricia gezeten, die haar geboeid en bijna bewogen, verwonderd en met een glimp van moederlijke genegenheid stond te volgen en die een vaag vermoeden ving van de laatdunkendheid en van haar ommekeer. De Abdis hief nu haar hoofd weer naar Ricia.

‘Ik heb hier vele malen Joden in het klooster; het is voor de cijns op de verkochte graan- en vruchtenoogst, en zij zijn zeer onhandelbaar. Daarom begrijpen wij niet dat daarvoor Joden zijn aangesteld; zij eisen tot de laatste penning van ons, veel meer dan de Christen-heffers ooit doen, alsof het hier een Jodenhandel is, en geen Klooster. Maar dat gij ginds in Zell zo onverstandig zijt om een aanval te doen op onze heiligste voorwerpen . . .’

Ricia's brauwen zakten, terwijl zij haar bovenlichaam ontsteld terugtrok.

'Gij zult toch begrijpen dat ik het over de Hostie-schennis heb, in Zell. Zij zijn er zwaar voor gestraft. Men kan de gelovigen niet ongestraft beledigen. De Heer heeft de schuldigen terstond aangewezen. Zijn macht is onbegrensd. Dat ziet ge weer.'

'Ik weet niet waar uw Heiligheid van spreekt.' Zij kent geen titels.

'Als ge nonnenkleren wilt, bid daar dan in dat uw Joden zich haastig tot Christus bekeren. Ik hoor dat één zo gelukkig is geweest, de doop te nemen.' Zij zat nog steeds met de beschuldigende frons van een aangerande Macht naar het meisje op te zien. Het hoofd omlaag, en zeker van haar overwinning, antwoordt Ricia zacht maar beslist:

'Zo te bidden dat kan ik immers niet.' Er was een stilte waarin werd nagedacht. 'Ik kom van Trier.'

De bleke vrouw, in haar plechtigheid:

'Ik zal u geven wat ge vraagt, met de wens dat het u tot betere gedachten mag brengen (haar blik glijdt over al het glanzende leven van Ricia's hoofd en haren) en dat de Heer Jezus u in dat kleed zal vinden.'

Zij seinde met een tafelbel om een novice en beval die een stel kleding te brengen, tot stille opschudding in het hele klooster. In dien tussentijd mocht Ricia eindelijk vernemen wat in Zell was voorgevallen. Want de Abdis zei het verhaal op alsof zij het Joodse meisje wilde tonen hoe zwaar haar vergrijp was en hoe mild het antwoord van de hulp.

Toen Ricia, na verlegen dankwoorden die als een vreemde taal werden aangehoord, het eind bestrate weg weer opliep, dat de Romeinen eens tussen de rest van de modderwegen begaanbaar voor haar gemaakt hadden, mocht zij geloven dat de Joden in Zell een Christenvrouw hadden omgekocht om een

ouwel, een Hostie in handen te krijgen. De Joden in Zell hadden blijkbaar juist in die onbewogen dagen veel verveling te weerstaan en leden sterk onder een overschot van veiligheid. Daarenboven waren zij bekend om hun verzotheid op steken van slagersmessen en beslissende slagen met zware ijzeren voorwerpen, en op een nagerecht van laarzenstompen op hun gezichten, op de gezichten van hun vrouwen, vaders, moeders en kinderen. Daarom hadden zij die nooit gevonden Christenvrouw ertoe gebracht een ouwel voor hen te bemachtigen. Moorden op Christenknappen hadden zij al zo talrijk gevierd dat zij er beu van waren, zij wensten een nieuw en minstens zo opvallend pretje, en in die hogere orde van samenwerking tussen de beide bevolkingsgroepen was de bronnenvergiftiging nog niet aan de beurt: in elk geval waren de verrassende zakjes met het aardige poeder nog niet uit Jeruzalem aangekomen. Bijgeen gekomen voor het verfrissende buitenkansje hadden de Joden dus het ouweltje doorstoken, een bezigheid niet alleen spannend om de botsinkjes die daarop zouden volgen, maar ook aangenaam als tijdverdrijf. Maar zie, de God van de Christenen die ook eens Jood was geweest en niet alleen de belustheid op zulke grapjes maar ook de onbeschaamdheid en de onvoorzichtigheid kende waarmee met zijn symbool van deeg gespot werd, die God dan, nu van de Christenen, zoon toch weer van de Joodse God en even machtig als Zijn Vader, had de Joden in Zell bij wijze van tegen-grap aan het schrikken gebracht. Uit het ouweltje van deeg toverde Hij bloed te voorschijn. Zoveel bloed dat de Joden het in verwarring op de mesthoop smeten, van die nieuwe heiligschennis onwetend. En dat uitstromende bloedje was dan weer symbool van het gevolg: want het duurde niet lang of alle wensen werden werkelijkheid. Want toen werd door de Christenen weer in de Joden geprikt, en daaruit stroomde ook het bloed, veel bloed, uit hun hoofden, ogen, mond en neus en uit alle lichamen, juist

zoals verlangd was, want boven de mesthoop waarop de ouwel was geslingerd, kwam zulk een uitstraling van heilig licht te staan, dat het zich over heel Zell uitzette, met het doel, niet alleen de Christelijke bevolking tot nieuwe verheffing te voeren omtrent de juistheid van hun Leer, en de bovenmenselijke intelligentie en plichtsbewustheid van hun eens Joodse God, maar ook de misdadigheid van de Joden in dat licht te zetten dat sterker was dan het licht van al hun kaarsen en olietuitjes. Op een enkele na die wist te vluchten en een die om de doop riep, werden alle Joden van Zell neergeslagen en doorstoken, ook de kinderen, van wie geen Christen nog iets anders dan ouwel-breuk kon verwachten. Het symbool van Christus' vlees en bloed was vooral voor de arme Christenen van Zell opnieuw levende en handelende werkelijkheid geworden, dat zich bovendien behoorlijk wist te weren tegen Joodse uitdaging. En de schuldbrieven, die de Joden onder hun berusting hadden, kwamen aan de Christelijke rechtsprekers, of althans aan de aanzienlijken van de streek. Het Jodenhuis waar het belangwekkende spel was ingezet, werd voorzichtig verbrand en het heilig besluit genomen, op die plaats een Kerk te bouwen, want die konden er nooit teveel zijn. Als dank voor het Wonder van de Hostie die zich zo grondig gerechtvaardigd had, en gewroken.

Dat was het verhaal waarmee de Moeder Overste, in andere woorden, Ricia beleerd had, en waarmee zij, in haar nieuwe kledij, als met een voorlopig begeerd wapen, het klooster verliet. Zij begreep dat zij niet over Zell naar Worms kon gaan, zelfs niet met dit wapen. En zij begreep dat de geschiedenis van de Hostie-schennis niet nieuw was, want zij had ze van haar jeugd af aan vele malen juist zo met ontdaanheid in het ouderhuis horen vertellen, de eerste keer voor de kinderen verborgen gemompeld, en luider naarmate zij groter werd. Knapenmoord en Hostie-doorsteking, dat waren de woorden,

altijd in stilte weggesproken, en altijd de verschijning van de Boze Geest in het huis, die de stemmen tot schorheid afstompte en de voetstappen als in verlamdheid door de vertrekken deed schuiven. Ach, God, man en kinderen is haar bestemming, maar voor het eerst in haar leven heeft zij daar oog in oog gezeten met een vooraanstaande vrouw uit die wereld waarin zij zich dus moet handhaven, en zij staart nog die onbegrijpelijke verdwaaasdheid in, waarmee haar als in volle ernst dat praatse van een zieke geest wordt opgezegd, en dat op een toon van bestraffing die elke tegenspraak bedoelt tot iets onbegonnens te maken. Als zij niet zo ontsteld was over die doden, zou zij kunnen lachen om de potsierlijkheid, waarmee een vrouw van hoge rang zo voor haar verschijnt zonder een vleug van schaamte of aarzeling. En dat terwijl zij zo menigmaal heeft gehoord dat er onder de aanzienlijke Christenen geen enkele zou zijn die in die beschuldigingen enig geloof stelde. Met alle scherpzinnigheid van de nood blijft zij dan ook de houding van de Abdis doorzoeken, en vindt een ogenblik de twijfel aan grondige oprechtheid. Gelooft zij het? Zij vindt het misschien gemakkelijk om het te geloven, omdat het volk dat het liefst wil en omdat het haar meerderheids-macht bevestigt al is het maar in schijn? Ricia kan de woorden voor haar besluit niet uitspreken en ook niet formeren, maar een gevoel van triomfantelijke trots doorloopt haar bedruktheid. Weer een straatje Joden bloedig omgebracht. Maar onoprechtheid en ijdelheid vreten in de daders en de bevestigers. En zij, zij weet dat. En daarmee is zij rijk.

Is het dat wat hij bedoelt? Een korte lachstoot schiet uit haar bedrongenheid los, niet zonder natuurlijke behaagzucht en niet zonder Peter met bekoring en bewondering te raken, als hij dat zegt: 'Ricia, dat is de Rijke.' Beminnelijk is het, en verwarmend, dat hij haar met zijn woordkeus zo wil naderen. Er

komt ook opnieuw een weifelende genegenheid omdat hij haar zo Joods lijkt. 'Ricia, dat is de Rijke.' En er komt nog meer vertrouwds. Nadat hij van zijn paard is gesprongen en, vóór haar gepost, een vol lachend gezicht toonde, waren zijn bruine ogen groot geworden, van vreugde om haar geschoktheid.

'Heb ik niet gezegd dat ik u weer zou ontmoeten?'

'Ja heer.'

'Ik heet immers Peter.'

'Ik weet het heer.'

Hij is één en al verbazing dat zij over het ongeval in Trier zelfs niet spreekt. En hij gelooft dat hij er dus ook over zwijgen moet.

'Maar ik wil dat ge mij zo zult noemen — Peter le Evesk. En weet ge wat dat betekent?'

En toen kwam dat heerlijke woord: 'Ha-kohen,' zei hij alsof het een term uit zijn dagelijkse omgangstaal was. Zijn vertaling was wel ongewoon vrij, want al behoorde zijn overgrootvader tot de Priesterstam, hij scheen niet te weten dat die als erkend hoofd van de Joden in Engeland, door de Christenen met inlijvende eigengerechtigdheid *Jodenbisschop* werd genoemd, zoals ook in het Duitse land veelal gebruikelijk was. Hij zei toen alleen: 'En gij?'

Aarzelend nog antwoordde zij hem: 'Ricia, Rifke,' en zag hem daarbij onderzoekend aan, terwijl zij naast elkaar voortliepen, de non, de page en het paard, op de weg die de Romeinen voor hen geplaveid hadden, al was het nog gebrekkig. Zijn vermoeden omtrent het gebeurde in Trier zag hij tot zijn spijtigheid bevestigd toen hij het toch waagde te schertsen: 'Nu kunnen zij ons niet op een schandwagen zetten.'

Haar antwoord met niet anders dan een hoofdbeweging, was een afdoende streep onder dat gesprekpunt. Hij bewonderde haar om die verovering van het nonnenkleed toen hij ver-

nam waar zij het had gekregen, maar hij durfde weinig daaromtrent vragen en niet zeggen dat het haar goed stond. Al dat zwart maakte ook weinig verschil met haar Joodse mantel; alleen de Kap bewoog boven die hals en om dat blauwzwarte haar als het onbedriegelijk teken van haar volstrekt nieuwe levensstaat.

Was het wel voldoende beveiliging? vroeg hij dan. Kon zij daarmee dan wel meer dekken dan haar verschijning op de weg en in de straten? Nee, zij was ook niet tevreden, zij zou op nog beter zinnen als deze haar de eerste veiligheid gegeven had. Toen vroeg hij: 'En uw oom Fantin?'

'Hij is op reis gegaan.'

'Voor een grote zaak misschien? Naar Beieren?'

'Zijt ge een verklede tovenaar?'

'Niets daarvan Ricia.' Zij beet op haar lip, toen hij poogde Rifke te zeggen maar in Ripke bleef steken. 'Ik zou hem graag willen ontmoeten.' Hij zweeg en dacht na. Waartoe haar nog meer te verontrusten? Zij kende de gevaren, ook voor haar oom. Hij moet de grote deelnemers aan de Lening zoeken of straks in Nordlingen trachten hen toe te spreken. Maar hij kan niet nalaten haar met vertrouwen nader te willen brengen.

'Ik moet het u toch zeggen, Ripke. Er is veel kwaads gaande tegen de Joden.'

'Ik weet het,' ontwijkt zij. Ja waarom leert zij hem niet Rifke zeggen? Moet zij dat enge wantrouwen, die kille gewaarwording van vervreemding dan niet te boven komen? Zakelijk omdat hij de aandringende warmte uit zijn toon verliest:

'De Joden zijn verkocht.'

'Och...'

'De Keizer heeft in verschillende steden de Joden nu al prijs gegeven.'

'Och... ' Zij weert ontsteld af: de slag is te hard om hem te willen erkennen uit zijn mond.

‘In Worms, in Neurenberg.’

‘In Worms?’

‘Ge weet niet hoe graag ik u zou willen beschermen. Ge weet nu mijn naam, en van mijn geslacht kan uw oom Fantin u iets gezegd hebben.’

‘Ja heer Peter. Ja, Peter.’

‘Ik *moet* u beschermen.’ Zo warm straalde nu zijn begeerte uit, dicht bij haar nonnenkap, dat in al dat zwart en broze wit haar wangen rose aanschoten, voordat zij dieper verbleekten.

‘O, dat mag niet zijn, Peter.’

‘Ik weet het Ripke, maar ik wil zeggen dat ik het zou wensen, al zal het moeilijk zijn.’

‘Maar nonnen hoeven geen bescherming.’

Zij zag hem aan; hij is mij niet onwelgevallig, dacht het in haar, ondanks zijn vreemde kledij en zijn afschuwelijke domme ‘Ripke’. Zij doet haar best te overwinnen wat haar genegenheid bevecht: die veelkleurigheid van zijn uiterlijk, zo vaak in haar kring bespot, kon zij wel niet vertrouwd, maar wel als een natuurlijke ervaring in haar aanschouwing opnemen. O, ja! voor een Joodse jongeman! hoe ondenkbaar die uitstraling naar de wereld als van een pralende vogel! De stille verslagen Joodse knapen van haar dagen, mompelend, bedeesd, ja bang voor elk vleierend woord dat moet worden uitgesproken, of wel door die dwang innerlijk zo verhit dat zij hun taal niet beheersen, en dwaasheden stotteren zonder te weten wanneer zij spreken of zwijgen moeten. Maar wat is er dan met deze? Moet zij het eigenlijk een ‘gotspa’, een te grote vrijmoedigheid noemen dat hij haar zo nadert? Een Joodse jonge man? O neen, met zijn Ripke. Een korenblauwe jas tot op de knieën, een brede rode gordel houdt zijn middel eng. Zij heeft het alles nauwkeurig opgenomen, kon zij het zo met Joodse meisjes doen en dan over haar aller bevalligheden! Rose kousen op de zwarte puntschoenen en een bijna witgevoerde mantel. De

mantel is bij de hals gesloten, ja, en daar ligt weer een rode kraag omgeslagen over het blauw en het paars. Van achter wijduit hangt de mantel, sierlijk, o zeker, en daar toont hij weer zijn witte binnenzijde tegen blauw en rose. Ach God, zij hoort de gelukkig makende stemmen van meisjes, die met haar zo'n ingewikkelde uitrusting in alle onderdelen noemen en er goedig om schateren, om dan keurend en radend de kledij van die vrolijke kring zelf met volledige aandacht te behandelen. Als het zo mocht zijn, als het zwart voor alle jonge vrouwen eens was afgeschaft; in vrijheid, in het recht voor ieder om zo gelukkig te zijn als men het zich verwerven kan; in vrede! — O, hij mishaaft haar niet als man; zij zal zijn uiterlijk niet vergeten, want het is zo alsof hij de enige is die dat draagt. Omdat daarbovenuit, recht en vol vriendelijkheid dat zwarte hoofd staat, met om de kin, een wel heel jeugdige kin! dat kleine donkere baardje. Er is zeker een geest van levens-echtheid in dat gezicht, en zijn stem is bijna bedriegelijk van Joods leven. Ach ja, hij wil haar zo graag beschermen, en nu al weet zij wat zij voor hem zou zijn als God hem haar, onbegrijpelijk — had toegedacht. Moederlijke vertedering om de broosheid van zijn werkelijke wil, minnares, ja minnares, zo bedenkt zij duikend in de diepste mogelijkheid van haar krachten en bestemming, al is het of zij erbij bloost — dan de moeder van hun kinderen, en de leidster van al zijn gangen.

‘Ik wilde uw oom Fantin raden, liever niet naar Straszburg te gaan.’

‘Is het daar gevaarlijk voor hem?’

Nu klinkt dat uit haar mond ook al bijna als spot. Ja, wat betekende dan wel haar verzet tegen die reis, daar in 's Hertogenbosch? Zij moet het erkennen: het was nog meer verzet tegen de oom, en ook tegen zijn onderdrukking van haar recht tot spreken.

‘Het is overal gevaarlijk,’ moet Peter wel toegeven, ‘maar

hij moet liever om Straszburg heenreizen, als ge hem mocht ontmoeten.'

Zij haalt de schouders op. Eigenlijk is dat aandringen van hem toch maar meedoen. Het is alles onderstrepen wat zij allen kennen zonder een foutje. Het is onnozel, nee het bevalt haar niet. En een man als Fantin denkt er evenmin als enig Jood aan, zich door een Peter de weg te laten wijzen. Zij mogen dan te ver gaan in hun wantrouwen ('omgekocht door de Italianen, afgelopen!') het is toch ook niet te verwachten dat men iemand zijn belangen toevertrouwt, die half en dus in raadselen spreekt. En daar komt het dan, en de stem is de stem van Jacob:

'Ik zou u graag in veiligheid brengen, Ricia.'

'Hoe zoudt ge dat kunnen?'

'Bij mijn moeder, voorlopig. . . '

'Uw moeder is een Christin?'

Als hij knikt, is alle vriendelijke geneigdheid, alle dankbaarheid, alle herinnering aan haar poging tot toenadering, in haar verkild. Zij schudt langzaam haar bijna Egyptische nonnenhoofd.

'Dat kan niet. Ik moet rondzwerven tot deze woede tot rust is gekomen.'

'Is dat een ingeving van God?'

'Hoe? daarover heb ik niet nagedacht. Ik wil bedekt leven tot uw wereld mij daartoe het recht weer zal laten.'

'Gij zijt toch niet goddeloos?'

'Spreek mij niet van God. Voor uw moeder ben ik goddeloos.'

'Daaromtrent zou zij u misschien kunnen overtuigen. In mijn huis is men verzot op de Joodse geest.'

'Nooit.'

Beiden hebben spijt dat het verschil van hun geboorten met hartstocht tot twist drijft.

‘De woede waarvan gij spreekt, is pas begonnen, Ricia,’ herneemt hij kalmer, ‘ik moet u dat zeggen.’ Na een kort zwijgen:

‘Ge hebt daar een keten van houten bolletjes gekregen. Weet ge wat dat is? Zal ik u leren de Rozenkrans te lezen? Anders gelooft men toch niet dat ge een werkelijke non zijt.’

Ricia zag hem aan met een blik die bijna vijandig was. Wantrouwen vergalde haar laatste vriendelijkheid en haar berouw over hun heftige woorden.

‘Mag ik dan ook wat vragen Peter? Peter Ha-kohen?’ Het klonk wat bitter en hooghartig. ‘Ge hebt mij gered in dat bos, en daarvoor blijf ik u dankbaar. Maar wie zijt ge nu?’

‘Ik ben de tweede Rentmeester bij een voornamen vrouw. En ik moet hier in de streek zijn voor mijn ambt. En ik wil sommige Joden waarschuwen voor gevaren die zij waarschijnlijk niet willen ontlopen, maar misschien wil uw oom Fantin dat wel.’

Zij blijft een ogenblik staan. Geërgerd om de halfheid van zijn antwoord. Zij nam het besluit, voor zich heen zet zij door:

‘En mag ik dan misschien vragen wie die voornamen vrouw is?’

‘O, het is de Hertogin van Beieren. Meent ge dat dat ter zake doet?’

‘Aha. Neen. Het doet niets ter zake. Het bedrog en het geweld is overal tegen ons. Ik heb niets voor die Lening gegeven en ik zal er niets voor geven. Maar als ge iets ontraden wilt, zult ge zorg moeten dragen dat men reden heeft u te vertrouwen. Anders klinken uw woorden ijdel.’

Hij is gekrenkt, hij weet dat heel zijn plan ver-engd is tot het redden van Fantin om harentwil.

‘Ik zal u nog ontmoeten. Ricia. Dat zal u niet kunnen deren.’

‘Dat moeten wij hopen,’ zegt zij zonder nog Trier te noemen. ‘Maar ik moet nu mijn weg gaan.’

‘Waar gaat ge heen?’

‘Naar Worms.’ Hij is verslagen, maar hij moet de ongedeerde spelen.

‘Ik wijs u de weg, zodat ge niet in Zell behoeft te gaan.’ Hij vermande zich nu, om nog een kans op herstel van de verstandhouding door te dwingen. ‘Kom mee, bruid van . . .’ Hij lachte vertrouwelijk, maar dat kon op dat ogenblik hem niet meer baten. ‘Ge zijt nu . . . dat weet ge niet . . . ge zijt nu naar Uw kleet bruid van Jezus.’

Het moest spottend klinken, in het begrip van de dwaasheid van dat vertoon. En toen liet hij met alle warmte van zijn pogen volgen: ‘Ik wilde dat ik u *mijn* bruid mocht noemen, Ripke, Ricia . . .’

Zij bleven staan. Ricia was wit. Zij zag omlaag, met opeengeperste lippen.

‘Gij zoudt mij de weg tonen naar Worms,’ sprak zij eindelijk zacht. En haar blik gleed langs hem heen. Zij liepen zwijgend verder tot hij haar wees: ‘Zo, en zo.’ Toen groetten zij elkaar. Hij wenste haar sterkte toe in het Hebreeuws: ‘Gazak weemats.’ Het hielp niet. Het was teveel.

‘God behoeft u,’ sloot Ricia, toen zij uiteengingen. Zij zag niet meer om. Wel dacht zij door haar ontstemdheid heen nog aan zijn nu verdwenen verschijning: Gelukkig dat hij niet zoals sommige Christen jonge mannen die zij had gezien, een broek draagt met één groen en één rood been, dat geliefde miparti. Maar dat: ‘de Joden verkocht,’ en dat ‘mijn moeder kan u wellicht overtuigen,’ dat kon zij nog niet aan. Bijna haatte zij de mond die het had uitgesproken.

Peter bleef onthutst achter. Hij wil haar de kracht van zijn zekerheid, van de veiligheid van zijn manlijke plaats tussen de mensen, opleggen, haar daarmee verrassen in haar elk uur bedreigde staat, en haar daarmee voor zich veroveren. Daad wil hij, als altijd, grote daad in het leven. Verrassen, ja, zich

laten gelden. Een man zijn zoals het van hem geëist wordt. Maar van haar antwoord begrijpt hij niets, haar houding is een en al raadsel. Is het omdat zij Jodin is? Of alleen maar omdat zij vrouw is? Was er dan niet eerst onderscheiding? Hij kan zich daarop niet en op niets beroepen. In haar onwil verdwijnt zij met al haar hoop en heerlijkheid brengend bestaan in een afschuwelijk kwellend, tartend niets. O, hoe diep is de afgrond tussen man en vrouw, zij is onbetwistbaar meesteres over ons leven. Hij veracht wel een uur lang zichzelf, omdat hij opnieuw gefaald heeft. En toch . . . zo'n Joods meisje, hoe zou het passen in zijn omgeving, met haar warme levendigheid.

VIII *Steekspel om de Kroon*

Aron ben David uit Straszburg, om zijn verre verbindingen vermaard, had ettelijke tienduizenden Joden achter zich staan, en een handvol Duitse edelen en burgers over het hele Rijk verspreid, konden misschien standvastig blijven in het handhaven van het voordelig Jodenbedrijf. Maar de Eerste Rentmeester van Neder Beieren onder Hertogin Judith wist zich iets machtiger met te kunnen rekenen op millioenen Christenen. Wilhelm Pfalzer kende zijn volk: een krachtig, bloedrijk, gezond man, evenwichtig, gelijkmoedig, de som van de wil van tienduizenden die elke buitensporigheid van het hart verfoeien; een menselijke zuil van alledaagse menigte-gevoelens, zonder een verband met haar verborgen heimwee of met de nood-uitvallen van haar onvervuldheid. Zijn sterke heldere grijze lynx-ogen in de rozige kop zagen met aandacht rond; van zijn wereld wist hij veel. Hij kende het schrale en moeizame leven van de massa, die na jaren van slechte oogst, beklemd in de halvering van de geldswaarde, arm was aan goed en brood, en vermoeid van het pogen en hunkeren, tot alles bereid was om haar bitterheid te lozen en een greep te slaan naar voordeel dat voor haar open zou liggen. Vooral in de steden zwol het bevolkingsgetal van de havelozen; zij stroomden toe van het land, waar de uitplundering door de Heren nu haar toespitsing had gekregen in een gebrek zonder einde, dat hen de oogsten voor een derde van de waarde deed verkopen en dat moest monden in het radeloos slot van hun boerenbestaan. Die massale vlucht had de grondrenten omlaag gedreven en zo ook de Edelen geschaad; wie van hen geen zaken-inzicht bezat om zich bij de opkopende groepen aan te sluiten, verarmde ook en had met schampere verbittering de weelde aan te zien, die uit het Oosten aangebracht, de burchten van de gladden tot

koude serails kwam tooien. Hij zag ook hoe de meer welgestelden, burgers, aanzienlijken en de ridders waarvan er, dag in dag uit, langzamerhand al te veel waren geslagen — onder het naderen van de grote Pest-golf ontworteld raakten en bezeten van de lust, in een kort levenseinde van genot vergoeding te vinden tegen het afscheid in de onontkoombare Zwarte Dood. En hij stond, in zijn grote vierkante slimheid, zijn zet te beslissen die hem eer bij zijn meesteres en ook geld en goed voor zijn plaats in de wereld zou aanbrengen. Hij wist: eens in het leven komt altijd de kans, en kalm en besloten als een goed man van het Duitse land, moet men haar dan grijpen, om de eigen aangename soort voort te zetten en in welstand te verzekeren. En het gold te meer voor hem, die geloofde dat het bezit van het Hertogdom aan zijn hoge meesteres niet blijvend beschoren was. Hij schreef haar zijn raadgeving: naar zijn overtuiging was de tijd ten hoogste gunstig voor een flinke Lening. De Hertogin, in haar goede weduwenstaat door Lodewijk van Opper-Beieren bedreigd, die immers, na een vooral voor haar kostbaar militair gevecht de opvoeding van de beide kinderen op zich had genomen — was gelukkig met dat voorstel en vroeg, bij wie het geld kon worden geleend en hoe groot de som kon zijn. Pfalzer antwoordde dat vijftigduizend gulden een bedrag was dat bij de opbrengsten van een zo belangrijk kroonbezit wel verantwoord mocht heten, en dat hij meende bij Italiaanse bankiers en bij de Lombarden wel bereidheid te zullen vinden. Judith, getroffen door de stoutheid van de som gaf haar Rentmeester opdracht, de besprekingen te beginnen. De Italiaanse bankiers bleken overmatig bezet, Lombarden kende men in de streek niet, en de Adel in de omgeving was zelf op lening aangewezen. De Hertogin vroeg Pfalzer toen, of hij misschien een Lening bij de Joden zou ont-raden? Zijn antwoord was: geenszins, wanneer de voordelen niet aan anderen konden worden gelaten, en indien de Her-

togin dus geen bezwaren had: Pfalzer was waar hij wilde wezen. Hij stelde zijn meesteres een ruime rente voor, alle bepalingen die in het voordeel van de geldgevers zouden uitkomen, en bovendien een ongewoon Pand. Dat Pand wilde Judith pas afstaan na ernstige besprekingen. Zonder veel verklaring en met een bijna geheimzinnig beroep op zijn bewezen betrouwbaarheid, bezwoer hij zijn meesteres dat het voornamelijk om de rente ging die niet alleen onbeknibbeld maar ook stipt moest worden uitgekeerd, en dat het voorwerp van waarborg, en dat was haar Kroon, haar weldra weer door hem persoonlijk overhandigd zou worden. Bovendien was het immers niet zo'n zeldzaamheid dat een regerend vorst zo iets tijdelijk afstond in het belang van het land. Al die tegemoetkomende beschikkingen, waarvan dan eigenlijk weer de beste moest zijn de toezegging van een snelle en aanlokkelijke afbetaling van de hoofdsom, waren niet overbodig, want zij zouden de laatste ongerustheid bij de wantrouwig geaarde Joden wegeven.

Is Peters ergernis tegen het grote plan van zijn meester niet anders dan het verzet tegen elk bevel dat van de plaats komt die de mindere begeert? Is het afgunst op Pfalzers vinding? In ordening, in regeling, in volhardende arbeidzaamheid en het handhaven van persoonlijk overwicht is de Eerste Rentmeester een man die hij eerbiedigt en soms bewondert; al heeft hij van de vaderlijkheid die elke jongere van de rijpe mens verwacht, nog niets ervaren. Maar nu heeft Peter zich al vele malen in stilte verbeterd staan bezinnen, en de verdenking van boosaardigheid kreeg een zwakke vorm.

Stelt hij dan belang in de Joden? Het is waar wat hij later tot Ricia heeft gezegd: thuis is men op de Joodse levendigheid verzot. De vader heeft ze van de grootvader ontvangen: Joodse vrolijkheid, Joodse zegswijzen, ja nog enkele gebruiken die de

bekoring brengen van het geheimzinnige en van de heimelijkheid, ook keuze van spijzen, en dan een met weinig woorden uitgesproken toegenegenheid en begaanheid, vaak in de spotvorm die weer de lach oproept, Joods geworden van toon. Men maakt het elkaar nooit bewust, men kan de aantrekkelijkheid niet weerstaan, het heeft een kleur in hun kleine samenleving gehangen die ze verwarmt en van hun mede-Christenen onderscheiden houdt. Alles van het Christelijk leven liep zijn gang, in honderd plichten, in de aanvaarde plaats tussen die machtige wereld waarin zij waren grootgebracht en waarin zij hun levens bijeenhielden. De vaders die in hun gezinnen die geest van opgewektheid, bij andersoortige grappen en termen dan die van hun kringen buiten het huis, hadden opgebracht, kenden er terdege de oorsprong van, want de Engelse Jodenbisschop was uit nood, en niet uit overtuiging of gebroken gevoelens Christen geworden; maar daar die nood niet uit Christelijk geweld was ontstaan maar hij zich daarin door valse handelingen had gedreven, konden de Rabbijnen hem, ook buiten Engeland, geen terugkeer in het Jodendom toestaan. En zo was zijn gezin Christen naar de vorm gebleven, maar de geest van zoveel eeuwen afzondering kon niet onder een ingrijpend en verloochenend nieuw gedachtenleven worden afgezworen. Dat was een erfenis die zich gemakkelijk een paar geslachten door kon handhaven, zoals ook het uiterlijk van Peter en van zijn vader menig Christen Joods toescheen. Zo had hij ook enkele keren buiten Nordlingen een Synagoge bezocht en uit belangstelling zelfs wat Hebreeuws geleerd, niet veel meer dan een groot deel van de Joodse menigte van zijn dagen nog kende, voor wie de Pentateuch al in het Duits vertaald had moeten worden, en niet veel minder dan zoveel monniken en geleerden van grote onderwijs-instellingen zich hadden eigengemaakt. Nooit werd in zijn huiselijke kring de schuldvraag aangeroerd die tussen beide partijen vol geprik-

keldheid, vervreemding en haat hing; alleen was de waardering daar wet geworden van de kracht van de zelfhandhaving bij de zwakste tegenover de verpletterende overmacht van het Duitse volk, en de Joodse strengheid in gebod en zedeleer werd een dwepende bewondering toegekend, die meer door de geest van de jaren vóór 'Het Boek der Vromen' werd gedragen dan door het Joodse verval-tijdperk waarin zij leefden. Zo kon Wilhelm Pfalzers Lening-opzet bij de twintigjarige Peter de daadlust in beweging wekken: het eerste bezinnen; het eerste zelf-toevouwen en gedrongen beloeren van een sprongkans. Hij ontdekt, hij wantrouwt, en daaronder maakt zich de eerste verheuging los van een geheel eigen werkzaamheid. Uit de kortstondige zelftoevouwing tot de aandachtsspitsing op het éne prooi-punt maakt zich de ontplooiende wens los tot de daad die geest en lichaam beide ter wille zal zijn; hij wordt man. Als hij door zijn meester zal worden uitgezonden om de kapitaalkrachtige Joden te bezoeken, bij wie Pfalzer zichzelf zijn houding niet toevertrouwde, laat hij zich voor het eerst gelden. Hij krijgt Hof-brieven mee en verklaringen van de Eerste Rentmeester, geld, een koets en bediening. Hij mag dus vragen en hij vraagt:

'Moeten wij zeggen, dat het een Joodse Lening blijft?'

'Daar is geen haast bij,' antwoordt Pfalzer. 'Misschien kunnen wij ook geld van Christenen opnemen.'

'De Joden,' meent Peter, 'zullen toch gevleid zijn als men hen alleen het recht laat om te storten. En,' voltooit hij zijn slimheid, 'zij zullen veel waarde hechten aan de persoon van de Hertogin, en aan het voorgestelde zeldzame Pand.'

Pfalzer beaamt dat in alle ambtelijke rustigheid. 'Het kan geen kwaad; de Hertogin is de Joden ook goed gezind, en het Pand mag hun worden afgedragen. Zijn er geen andere gegadigden, en daarvoor behoeft voorlopig geen moeite gedaan, dan kunnen de Joden als zij bereid zijn, de hele Lening verzorgen.'

Het is Peter's eerste uitval, en zijn eerste nederlaag. Zijn tegenzin blijft, en hij zint op middelen van verstoring. Maar zoals hij niet had begrepen dat door drie geslachten heen een wellicht laatste kracht van het Oosten in zijn levensbestel is gaan bewegen, zo moest hij ook onwetend staan tegenover die wrokkende ontoegankelijkheid bij Aron in Straszburg, die bij Peters binnenkomen zonder aarzeling de Joodse afkomst rook, en ook afval en verraad. Aron, de lange bleke kop van een asthma-lijder, de gebogen neus van een gebiedier, de rossige puntbaard en het hoofdhaar dat onder de zijden baret uitkomt, met zilveren en grijzen doortrokken, tekenen van vroege vermoeidheid — ziet de jonge man aan met zijn stille grijze ogen vol Joodse waakzaamheid en aanvaarding. Koud van zakelijkheid brengt hij het gesprek steeds terug op het éne feit: de Heer wil een lening voor de Hertogin; hij dankt voor de inzage van de brieven die hem voldoende zijn, en de voorwaarden wil hij graag vernemen. Maar hij wil een meer gesloten lening, met Michael uit Trier, met de vrouw Zorinne uit Dieburg en nog andere bevrienden die een belangrijke zaak graag met hem samen willen ondernemen, en geen verdere deelnemers. In de Nordlingers stelt hij als zakenman geen belang; wil de Rentmeester daar een paar van meenemen, dan heeft hij toch alleen zijn vrienden als deelgenoot te erkennen. Peter moet met meer nadruk trachten wantrouwen op te roepen. Het schijnt inderdaad, zegt hij, dat de Lening uitsluitend bij Joodse geldschietters gesloten zal worden. Als hij mij toch niet genegen is, denkt Peter, zal hij nu misschien gaan aarzelen.

De blikken staan kalm tegenover elkaar, die van Aron in een geheven hoofd, aan zijn grote eikenhouten tafel, in het weinig gemeubelde maar toch rijk verzorgde vertrek.

‘Is de Hertogin ons zo genegen?’

‘Ik heb mijn inlichtingen van mijn meester, Heer Aron.’

Het antwoord moet de vertegenwoordiger treffen :

‘Er zijn vaak Christenen van Joodsen huize, maar wij, Joden, dragen hen geen voorkeur toe.’

‘Dat kunnen zij ook niet van u eisen, maar zij kunnen u genegen zijn.’

‘De één wel, de ander niet,’ pareert Aron kalm, ‘daarover kunnen alleen de Joden zelf beslissen.’

(Ja, als hij een Lening komt voorstellen, waarom doet hij dan alsof hij ze wil ontraden? Wil hij ze bij een ander plaatsen die een ruimer geschenk zal geven?)

‘Gij komt mij die Lening voorstellen.’

‘Dat is mijn ambtelijke taak.’

Juist. Maar hij heeft anderen op het oog en wil hier tegenzin wekken. Wel, een aardig spel. Aron van Straszburg is evenmin gierig als dom. Hij zal hier in Straszburg niet blijven wachten op de messen van het gepeupel, en dat hoeft een knaapje dat misschien gedoopt of de zoon van een gedoopte is, hem waarlijk niet met zoveel woorden als knipoogjes te vertellen. Hij zal Michael en Zorinne en de anderen erover schrijven, ja, ook als de Heer zelf naar Trier gaat, in elk geval. Het Pand is goed, omdat het met zijn hoedanigheid waarborg kan zijn. (En overigens is alles wagen, of het nu wel of niet rustig is onder het volk, ‘overigens’ zoals het Heertje nog gelieft in te lichten, want gij en uw meesters zijn onze doods-vijanden, en wij moeten toch altijd met u handelen. En ga nu maar, klein zwijn.)

‘Als de Heer het goed vindt (met een lichte hoofdbuiging) zullen wij bij het sluiten van de Leenbrief de moeite van de Heer vergoeden, zoals gebruikelijk is.’ Met dezelfde blik van ingehouden verachting en mistrouwen laat hij de vorstelijke boodschapper uit, die niet anders weet te vinden dan een misverstand dat hij nog steeds van geringe diepte acht. Hij reist naar Trier, waar Michael hetzelfde doet, met nog meer

uiterlijke wellevendheid van de geleerde. Mogelijk dat die stille waarschuwing toch ernstig gemeend en goed bedoeld is? Maar als het dan geen listigheid is van een gedoopte Joden-hater of een voordeelzoeker, wat valt hier dan wel te waarschuwen? Tegen een gevaar dat elke dag leeft, maar dat dan ook mannen als Aron en hem, Michael, ertoe gebracht heeft, zich bij de machtigen onmisbaar te maken?

Zoals het geld nodig is voor de gang van 's wereld bedrijf, zo is het ook ondragelijk dor en onvruchtbaar in de geldkist, en dus moet het geplaatst worden. Hij wil zijn deel verschaffen, maar hij stelt er prijs op, een paar onderverdelingen te maken, en daarover zal hij zich met Aron verstaan. Peter verschoof zijn onlust naar een geduldige achtergrond, en zijn plan, dat hij niet mislukt kan achten, naar een volgende, misschien naar de laatste ontmoeting van de overeenkomst.

En een paar maanden briefwisseling volgden tussen Aron en Michael. Op enkele Nordlingers na die de Hertogin blijkbaar niet voorbij wilde gaan: *geen kleine deelnemers*, zo eiste Aron. Wat wilde Mar Michael dan? Ooms? Achter-ooms? Uit Gelre? Wat was dat, Gelre? En nog meer kruimel-bankiers? Als men eenmaal een plaats bezit als hij, Mar Michael, moest men die niet besnijden als een Koning de munt. Als Michael volhoudt met te antwoorden dat men de ijverige en Godvruchtige Joden moet helpen en dat het wet is geworden, ook op deze wijze voor bloedverwanten op te treden, en dat bovendien immers het geld ook gedeeltelijk uit kleine beurzen afkomstig is, dan komt er een driftig bescheid. Of de zee, vraagt Aron, een machtig water is ja of nee, of dat men daarbij aan de gootjes moet denken die erin uitstromen? En of de Koning geen andere zorgen heeft dan die om de blaasbalg van de smid? Aron ziet het ogenblik al komen, waarop Mar Michael met honderdvijftig Schnorrers en twintig potsenmakers in een Lening gaat, en het geld van de bankiers blijft roesten in de

kisten. In zaken geen 'Tsedoko', geen weldadigheid. Michael lacht; zij beleven plezier aan hun gekibbel, maar hij kan zijn oom Fantin toch nu niet meer loslaten. Dat schrijft hij nog eens, en of Aron zijn grote vriend toch niet Godbehoede op uitgaande Sabbath 's avonds geschreven heeft, tot zo'n boze stemming? Op Sabbath-avond moet men niet schrijven: iemand deed dat eens, zo verhaalt een legende, en toen het pergament beschreven raakte en hij nog niet gereed was, wat deed hij toen? Hij heeft iemand die bij hem zat, de huid afgestroopt en daarop verder geschreven. Nee, hij verdenkt zijn vriend Aron niet van zulke grapjes; hij vertelt het maar om een blijk te geven van de schandelijke dwaasheden, die tegenwoordig de plaats innemen van ernstige studie. Dan liever een opgewekter poging tot een Mischna (die hij zelf onder het schrijven verdichtte). Tsedoko, weldadigheid, is zelf juist een grote zaak; het is de grote rekening tussen hen en God, waarvan de Engelen streng boekhouden, niet zoals hij voor zijn Bisschop moet, in het Duits, maar in de heilige taal van de Hemel, en dat gebeurt met pennen die niet zonder pijn uit de vleugels van de Engelen worden getrokken. Het vermaan van de fantaserende Talmudist prikkelt de eierzuchtige Aron tot een afstraffend besluit: Of Michael soms gelooft dat Gods Engelen of Christen-Geselaars zijn of zo kleinzerig als hijzelf, die achter-achter-ooms uit Goolre, Gaalre, Goelre niet rustig met een mooi Bretzel-geschenk in hun Goolre-woning wil laten, maar ze mesjoeggo wil maken met ze in zaken te slepen en ze daartoe eerst het geld en dan nog de rente voor dat geld op te dringen? Daar schrijft hem Salomon uit Keulen ook al dat die vriendelijke oom die tussen de ijsberen een groot man moet zijn in dat land waar de Leviathan door de straten zwemt, maar waar de profeet Elia *niet* ter redding zal verschijnen om zich een dodelijke verkoudheid op de hals te halen, — dat die zeldzame oom hem in Keulen heeft bezocht, en nog

wel in gezelschap van twee beroemde schriftgeleerden uit zijn gebied, hoewel ze meer geschikt leken voor sjoelklopper dan voor het bankierswerk. Dat hij aangenaam met hem gesproken en ook wat bemiddelingsgeld meegegeven heeft, maar dat hij toch onder Michael zelf of onder Aron in die zaak zal meegaan en niet onder hun Schadet-bezorger. En zo zal het ook zijn. —

Aron schreef ook over zijn ontmoeting met Peter, die, zo was hij overtuigd, bij hem kwam om de Lening af te raden. De jonge man scheen te menen dat de Italianen ook eens wat moesten verdienen. Aron had de zekerheid dat die Rentmeester niet te koop was, het was aan zijn houding te zien, maar zich meer dan éénmaal te verkopen was ook wat veel: de Italianen betalen niet slecht. — Als Michael die oom met die kinderachtige naam, Tsedoko wil bewijzen, wil hij dan zijn zakenvriend Aron weer de Tsedoko doen, met hem daarin te laten delen? Dan wil Aron graag voor de oom van zijn zakenvriend Michael afstaan wat nodig is. En dan hoopt hij dat God die oude zieke oom uit Gaalre, Goelre, daar tussen het ijs in het Noormannenland (is dat niet dat land waar de demonen zetelen die op afgestroopte mensenhuiden schrijven?) dat God die oom gezondheid en een lang leven mag schenken, en ook nog een verstandige achter-achterneef die hem zijn rust gunt.

Zij bleven zo nog wat bezig en genoten daarvan. Maar Michael wenste achter die wildheid van Aron geen drijfverij te zien en liet Onkel Fantin bij diens bezoek niet merken wat boven zijn hoofd werd bevochten. Alleen Fantins nasleep, Charitz en Kalman, had hem omtrent Arons geduld onrustig gemaakt. Al kende hij die tweede- en derderangs Tsedoko wel op een afstand, die twee had hij niet helemaal kunnen sparen. En verder zou God wel zorgen. En God zorgde.

Intussen schoof de golf van de Pest langzaam, maar vaak met sprongen, over de Zuidelijke en Oostelijke grenzen van het

Avondland, als een brede wolk van vergif de ademende monden van de volkeren binnen. Zij zogen hun vernietiging door de kelen naar het geheimzinnig gebleven ingewand; de blikken staarden vreemd naar de ruimte waarin zij elk uur tevoren vrolijk hadden geleefd. Een rilling van kou greep hen en deed hun uit- en inwendige lichaam schudden alsof zij in een bevroren twijg veranderd waren; of hitte als een stoomscheen hen te zullen verstikken. Zwarte builen als rottende zwammen groeiden snel uit buik en borst naar buiten en ontbonden ze onder onmogelijk gedachte krampen. In de woningen plantten ontzetting en angst de onderlinge afschuw: artsen, van hun onmacht bewust, weigerden te hulp te komen; vaders, moeders, kinderen, broers en zusters, met hoeveel genegenheid verbonden, deinsden van elkaars aangetaste vlees in de vlucht, en lieten elkaar in ontzielende verlatenheid krepere. De lijkendragers vielen neer na hun dienst; de kus van een vrouw was een moord, de handdruk van een vriend, een hartelijke schouderklop, maakten het uur tot het laatste welgevallen van het leven dat in de pijnen verscheen als een geluk waarnaar de veroordeelde vergeefs terug bleef worstelen. En de weerloosheid was volkomen. Waar de moedigste artsen de woningen betraden, gedreven door een saamhorigheidsbesef zonder hoop, of louter om de waardigheid te handhaven van hun ambt, daar waren dappere monniken hen voor. Beiden zetten hun leven in voor de redding van een lichaam, de een, de ander om de ziel te bezorgen. De monniken hadden de geneesheer in zijn middelen te bespieden, en te remmen in de toepassing van zijn kennis. De Kerk hield de Hoge Scholen onder voogdij, en bejegende de heilkunst van de Grieken op de grondslag van de Wetenschap uit het Oosten, met haat. De artsen hadden alleen voor het lichaam aandacht en bedoelden niet de geest te verzorgen. Vervolging trof hen, als zij niet bij het binnenkomen in het ziekenvertrek als eerste onderzoek

naar biecht en Sacrament vroegen, met de verzekering dat daarvan voornamelijk de genezing afhing. De arts was verplicht dat woordelijk uit te spreken als een formule: dat de ziel in waarde het lichaam te boven ging; dat daarom haar genezing bij elke andere moest voorgaan. Om Godswil diende de zieke zijn zielsherstel te zoeken, want zo menigmaal — moest hij verklaren — komen onze ziekten uit onze zonden voort. Het beste geneesmiddel was de Godsvrucht, want daardoor zou de giftige pijl worden afgewend, die uit de hemellichamen neerkwam. De geestelijke kon de arts op zij dringen, hij drong de zieke zijn Kerkelijk bevolen pogingen op: het aanroepen van de Heiligen en hun voorbiddingen; Reliquiën, gewijde waskaarsen, op te dragen Missen, geldelijke geloften voor de Kerkelijke Stichtingen, en dat alles voordat de middelen van de prille wetenschap mochten worden beproefd. En met die middelen zelfs stond de arts tegenover de Zwarte Pest als een snipper in een orkaan. De vereerde wijsheden van de Oudheid, zonder wetenschappelijk onderzoek als zekerheden geleraard, afgeleid uit wijsgerige bespiegeling, schreven bewerkingen voor met geheimzinnige krachten uit het planten- en dierenleven, gelijkwaardig aan toverij. En aderlating en paddensteen lieten de overwinning aan de monniken. Maar heel de massa van rijk en arm, van gebieders en onaanzienlijken, joeg naar de oorzaak van die wereldramp. Elk uur kwam het bericht van een wonder de beangste zinnen verwarren: Maria-beelden huilden dikke tranen; moeders zagen lichtschijnen boven haar zuigelingen; Christusfiguren begonnen hevig te zweten; drie mannen in een bos waren gezien die vuur spuwden en een zetel droegen voor een heilige. Bemoedigende verzinsels vlogen van hoofd tot hoofd: melk was goed; rook hield de ziekte weg; dronkenschap liet de Pest niet door; liefde kon genezen: een jonge vrouw had haar besmette geliefde 's nachts bezocht, en beiden waren 's ochtends fris als morgenbloemen opgestaan.

Overal waar een verontruste geest of een ijdelruit visioenen wist te melden, liep dan het volk te hoop, en vermenigvuldigde de lijkenbergen met de vlotte aansteking door dat samentrossen. Zo was het in het Italiaanse, in het Spaanse, in het Franse en in het Poolse land, en zo werd het in het Duitse. Het volk schreeuwde dat de artsen het gerucht van de Ziekte, en wel meer dan het gerucht! naar hier hadden gedragen, om zich te verrijken met de voorbehoeding. Dan beschuldigden de armen de rijken, die door uitroeiing de kostbare nooddrift wilden afschaffen; de machtigen en gezetenen verdachten de bezitlozen van het plan, hen uit afgunst te willen doen uitsterven, zoals de Joden dat uit vergeldingslust werd verweten. In armoe en verscheurdheid ontving dit Werelddeel de Pest: de Avignonse Paus in de macht van de Franse Koning; twee Keizers in gevecht om de macht over het Duitse Rijk; Francia zelf zes jaar lang in oorlog tegen Engeland, Spanje tegen de Moren, de Nederlandse Adel tegen het volk in de Hoekse en Kabeljauwse botsingen. Twee jaar tevoren had Oost-Friesland vele duizenden burgers aan de honger verloren; in Neder-Oostenrijk vond men bij de druiven-winning van September enkel groensel en afval in de sneeuw. Duitse steden klaagden over het slechte geld; de handwerkers kromden onder hun loon. In Florence werden alle dagen bijna honderdduizend rantsoenen brood van elk twaalf onsen rondgedeeld; in Avignon, nog eer de Pest alle bedrijf verstikte, schonk men dertigduizend broden weg elke dag. De stadsraden van Zwolle, Deventer en Kampen in het Sallandse schreven Bisschop Jan van Arkel over de 'treurige toestand van het land'. En de leiding zocht steeds naar afweer. De varkens die in de straten zwierven, werden op melaatsheid gekeurd; overal verbood men de mesthopen nog in het openbaar te laten liggen, en karrevrachten eikenhout en wijnstokken reden eindeloos naar de middelpunten van stad en dorp, om verbrand te wor-

den tegen de met dood geladen lucht. Het volk zag het aan, maar de zekerheid van zijn onmacht doorboorde elke hoop op redding. Dood verwachtten zij, einde van al hun streven, en alle uitzicht op zaligheid van Hemel of op eeuwige Hellepijn was plotseling opgelost in een enkele Wil: Genot! Genot! Genot! Zoals de Stads-Raden door de Gilden van burgers en handwerkers gedreven, tegen Bisschop en Landsheer vochten om zelfbestuur, om vrije rechten en Jodengeld — zo braken, in het gezicht van hun ondergang, de Poorters voor het eerst zich een uitlaat vrij voor hun wrok om de Kerkdwang, en stortten hun eerste vrijheidsdurf op de duizend bindsels van hun zede-leer die begonnen waren hen te benauwen. Wat Fantin en de zijnen over Zutfen hadden vernomen, was in alle steden van het bekende Westelijk halfrond voortgezet en tot het uiterste hoogtepunt van zinnen-verzadiging uitgeschoten. Het van angst sidderende leven begeerde zijn snelle volheid, en stond in honderdduizend woningen en straten als een te bersten opgedreven lallend-rode bloem op het gistende moeras van de lang onderdrukte Lusten. Wel waren sinds lang, na een tijdperk van begrensde ingetogenheid, de maagdelijke bruiden zeldzaam geworden, en stond de Minne, de wederkerige streling van het vlees, al was het in het verborgene en heilig vermomd, hoog aangeschreven. Veel vrouwen zochten liefde — heul bij de priesters, en veel echtbreuk bleef ongestraft. Voor het veelvuldig gemengde baden, in de steden door omroepers ingeluid, waren de geesten niet rijp; de onbevredigdheid spookte in de slaapvertrekken tot paardenliefde, de huwelijken lieten weinig vrije keus. Op de kastelen was het een ongeschreven wet geworden dat de jonkvrouwen zich de gasten aanboden voor het nachtverblijf; het zinnespel met vrienden en vreemden vulde de verveling in de eenzaamheid. Het voorbeeld van de Ridders, vol ruwheid en liederlijkheid jegens onderhorigen en afhankelijken, gooide het moederlijk heimwee van de vrou-

wen in een vervangend begeerte-spel. In de bloeitijd van die adellijke volkstop, tijdens het razend tumult van hun gevechten om heerschappij, grond en slaven, was het verkrachten en doden van vrouw en dochters van de overwonnene algemene oorlogswet geworden en nooit anders dan met oog om oog beantwoord. Maar nu. Nu was heel het volk alle schaamte te boven. Toen na een openbare danspartij in Keulen bekend werd dat meer dan honderd vrouwen en dienstboden een nieuwe hooggestemde Duitser verwachtten, golfde een gebulder van volkspret door het Rijnland omdat de mens daar vruchtbaarder bleek dan de gierige grond. Maar het scheen een sein en een prikkel tot toetasten naar de vergoeding voor de velen die niet hadden meegedanst. Alle vrouwen daagden met kledij, met lokkende blik en gebaren openlijk uit tot daden die kort tevoren haar verjaging of dood hadden betekend. Alle mannen grepen zonder aarzeling toe, en huis en plein werden open bordeel. Vele monniken, verbitterd op hun God die hen met verboden achtervolgde of hen minstens dwong hun zonden te verbergen, ontlaadden met de zedige burgerij hun onderdrukte uitzettings-lust. En enkele Abten, in hun klooster cel tevreden met ganzepen, inkthoorn en de blanke stilte van het pergament, zagen met verbijstering die ongeremde ontbinding van alle plicht, van alle ingetogenheid en van alle laatste schroom; zij schreven met verbeten ontzetting in hun kronieken die gewaande ondergang van een mensenwereld. 'Mannen vallen op mannen', klaagde er een over het dolgeworden München, 'vrouwen op vrouwen; voor de ogen van de man wordt zijn vrouw of dochter verkracht.'

Bloedschande tussen vaders en dochters, tussen broers en zusters, werd openlijk bedreven, en geen verwijt trof met aarzeling, het heette geen zonde meer, men leefde in een brandende nevel van onderlinge vergeving. In die bevende, neerslaande spanning werd de bronkracht van de teerste en willig-

ste zenuw verkwist, door het gezamenlijk verwerpen van alle rem en schaamte, onder drinkgelag, onder feest zonder grens en messentwist. En toen nog vele maanden later de Pest kwam binnendrijven, vond die een uitgeputte bevolking, een prooi die geen druppel verweer had gespaard. Op Corsica gold gemeenschappelijk bezit van vrouwen en van goed als uitbundig beleefde nood-zede; in Parijs en in Rome hield men grote feesten en drink-partijen met open tafel voor iedereen; niemand geloofde meer in enig durend bezit, doodsgewisheid en hang naar steun in de uiterste zondigheid had broederschap gebracht die tevoren niemand ooit mogelijk toescheen. In de Kathedraal van Alby werd een fresco geschilderd, dat de onderlinge mannenliefde verheerlijkte. De maatregelen van de Stadsraden waren niet meer dan loze voortzettingen van een vorm, angstig gebabbel tegen die algemene hete uitbarsting van lustgeweld: trouwbeloften werden waardeloos verklaard; onwettige huwelijken ge-echt, die weer in zinnenslemp uiteendreven. Verbod van opzichtige kledij en van uitgebreide maaltijden, lagen onder duizenden dansende voeten vertreden, ingeslikt bij de wijn en het overvloedig gebrad van de uitdagende bras-bijeenkomsten, en als een ophitsing belachen op de bedden, de ligbanken en het gebrekkig plaveisel, die bedekt waren met de zwijmel en de razernij van het losgelaten Vlees. In die joelende wereld, waar millioenen harten met Phallus en borstennaakt op vrede jaagden, leefden ook de Joden, en vluchtten en keerden zich, en leenden en werden geleend, en stierven in Pest of in vlammen, en vluchtten weer, en zochten vrede. In dat door allen gezwolgen ideaal van een Heidendom dat het geluk wilde vervangen, dat wraak nam op zijn ontijdige, opgeschroefde verbanning. Het Heidendom riep eindelijk zijn stuntelig tegendeel op: de komst van de Geselbroeders, te zeer nog broeders van het verleden, om voor hun heden een zinrijke gesel te kunnen zijn.

Zo was het, in de voorstelling van de sterksten, onbewust maar levend: bij sommige dichters; en bij enkele monniken die het vastlegden in hun stamelende kroniek.

IX Karossen im Lauf, Karessen im Kauf

Dat grote Sodom van angst en angst-overschreeuwing ging Ricia tegemoet, en ook Fantin, met haar lot onbekend, met Kalman en Charitz. Fantin en de zijnen in een reiswagen met gehuurde paarden op weg naar Strassburg, gewapend met stevige dolken en veel goede verwachtingen. Ricia naar Worms. De drie mannen, in de grove koets die half met een zeilen kap bedekt was en getrokken door twee achter elkaar gebonden paarden met een menner op het eerste, verdreven vrees en ongewendheid met eten en met veel bespiegeling vol redetwist. Tweemaal overnachten, met het wisselen van de paarden waarbij waakzaamheid, prijzenkennis en vertrouwdheid met de muntwaarden getoond moesten worden; soms langzaam rijden op bevroren modderwegen, het was een lange en ongemakkelijke tocht. Overal was woud, veel ongerept Koningsbezit, bijna onbegaanbaar, schrikwekkend, algemeen gevreesd. De ongeschoolde verbeelding kon zich daar dreigende voorstellingen bouwen, die de tanden deden klapperen en het hart stilstaan: monsters van mens en dier, en de eenvoudigste plunder- en moordtonelen. Ontmoetingen te over die de werkloze kracht voor die angst-beelden in beweging zetten: een oude koppelaarster had daar in Trier naar de Joden geknipoogd, en heel het mengsel van het chaotisch Genesis gleed onder hun gebrekkige ordening door. Natuurlijk heeft die koppelaarster het plan, de Joden naar de strafbare daad te lokken, zij met haar zekerheid omtrent hun wulpse lusten, hun uitzonderlijke Oosterse buitenmatigheid en verlekkerdheid op de verboden Christin, die zij hen leveren zal. En daarna zal zij zichzelf nog een uitgelezen genot bezorgen: de Joden in het gevang en misschien op het schavot, als een voortdurende en verhevigde herinnering aan het opgeroepen Bokkenspel.

Wie van hen ontkomt aan de algemene angst voor het Boze Oog? De vrouwen dragen er immers allen rode halssnoeren tegen. Jawel, voor het volk dat boven de Heidenen is uitverkoren, is het bijgeloof streng verboden. Maar waar zwerft Fantin's geliefde Ricia, nadat hij haar met zijn toverhart heeft willen naderen en tot zich trekken? Daar gaan zij op een Maandag uit Trier, en een grote onderneming begint men niet op Maandag. Maar wat vinden Charitz en Kalman daarvan: men begint toch vandaag die onderneming niet? Men is nog pas op reis naar het doel, en ook die reis is lang geleden begonnen, en dat was op een Dinsdag. Men mompelt het elkaar verzekerend toe: Dinsdag, de derde dag, een goede dag. Want zoals geschreven staat, 'het was de derde dag, en Hij zag dat het goed was.'

Joodse ootmoed jegens het lot en bijgeloof, louter ingegeven door de uiterste vrees voor een wereldleven dat overweldigend onnaspeurbaar is, hebben zich bij hen gemengd tot honderd aarzelingen, voorzorgen, kleine plechtigheden met verzwegen en aanvaarde schaamte bedreven, zonder de Duitse plompheid van de overtuiging. Hoe zou dat nog eens een groot geschenk van God zijn, als zo'n jonge vrouw, die hij zich nu toch al zo lang als de Zijne heeft gedacht, hem nog met haar genegenheid zou toevallen. Want hij heeft immers dat toverhart gesneden en laten smeulen, de daad is immers volbracht. Hoe zou hij daarmee door God dan nog onderscheiden zijn tussen allen die nu door het ongeluk zijn gegrepen. Want wil niet ieder van ons eigenlijk uitverkoren zijn?

De Christenen boven de Joden, en iedere Christen boven alle anderen. Israel onder de volkeren, en ieder onder Israel. O, dat mag dan ijdel zijn, hij zal God en het leven eren, als hij daarmee behouden mag blijven. Zij rijden nu het bos in: hebben zij dan wel alles gedaan wat hen beschermen kan? Hij en Charitz schudden de hoofden en trekken de brauwen

afwerend op voor Kalman's noodhemd met een bijzonder stel schouwdraden, dat de geborduurde helm en de duivelskop bij de Christenen vervangt. Maar zij zitten spijtig omdat zij het zich niet verzorgd hebben: zijn er niet grote geleerden die het op zulke dagen dragen? Het geldt tegen overvallen, en die zijn niet denkbeeldig hier (zoiets te bespreken met een lieve vrouw is een warmte in het bestaan die gelukkig maakt). Laat de spin zitten die in het bovenhoekje van de wagen als een kleine roofridder zijn web heeft gespannen, voor de drukke toeloop van met hun vet en bloed puik betalende dolers: de Spin heeft de brand in de Tempel veroorzaakt, want een Midrasch zegt: het Romeinse Rijk is de Spin, en men weet niet precies of het beestje nu eerbied afdwingt of angst. De zwaluw daarentegen mag men ook niet aanraken (en de vogel vraagt daar ook nooit om), hij heeft de brand in de Tempel geblust, hij beschermt tegen het vuur. Over nog meer 'Midrasch' schenkt de laat-winterse tocht in de halfopen koets uitwisseling van lekenmeningen. Want de uitgezette kop van Kalman slaat aan het niezen en er wordt niet alleen 'gezondheid' gewenst, maar ook 'Een goed leven!' Charitz speelt daarbij ook een keertje de leraar met te vertellen (in de hoop dat zij het nog niet weten of anders zo welwillend zullen zijn dat te vergeten) dat het hier niet om Christelijk of Heidens bijgeloof ging zoals Kalman had vastgesteld, alsof men gezondheid wenst omdat het niezen het sein kon zijn voor het losbreken van boze geesten. God moge behoeden tegen bijgeloof dat men van de Christenen zou leren. Neen! neen, in de 'Midrasch' staat, dat de mens vóór onze aartsvader Jacob geen ziekte kende. Men nieste en men was dood.

Toen heeft Jacob gebeden om een waarschuwend teken voor het levens-einde en wel, en wel (de stem daalt weer en de klemtoon zwelt tot plechtigheid) op zakelijke gronden, 'opdat men de regelingen kan treffen die nodig zijn.'

De twee anderen knikken als een bewijs van goede ontvangst; het doet er niet toe af het aannemelijk is, maar het is het wel, want Jacob schijnt uitstekend aan hun levens-orde en belangen te hebben gedacht, maar het is in elk geval een spel. En het spel gaat nog verder, want nog verder hebben de Thora-lezers verklaard en geknutseld, zoals zij geslachten lang geknutseld hebben in alle rang-orden van de menselijke scherpzinnigheid: wat is het bewijs voor de stelling en wat het bewijs voor de goede beschikking op Jacobs vooruit zorgend verzoek? Joseph werd aangezegd dat zijn vader Jacob *ziek was*. Van toen af moet het dan zede geworden zijn (de geleerden waren en zijn daar zeker van) om de niezenden toe te roepen: 'Gezondheid!' en ook 'Le-chajien!' 'ten leven!' — Nu zij dan blijkbaar niet ongevoelig zijn voor de verrassende tekst-verklaringen van Charitz uit Zalt-Bommel, wil hij nog even terugkomen op het Boze Oog, een onderwerp dat hun nooit onwelkom is. Nu dan, ook de Talmud geeft een bezweringsmiddel aan tegen het Boze Oog: men moet uitspuwen voor de bezitter van die onderscheiding. Maar het is ook goed dat men zijn rechter duim vastneemt met de linker en omgekeerd, en dat men daarbij dan zegt: 'Ik, die en die, zoon van die en die, ben nakomeling van Joseph, aan wie boze ogen geen kwaad kunnen toebrengen.' Fantin en Kalman luisteren geboeid, hoewel zij betwijfelen of de Talmud als bron hier wel juist genoemd werd. 'En wie zelf het Boze Oog heeft,' eindigde Charitz, want ook daarvoor schijnt gezorgd te zijn voorzover zo'n ongeluksvogel aan Talmud en Overlevering waarde zou toekennen — 'hij moet aanhoudend op zijn linkerneusvleugel kijken, om zo zijn blik in toom te houden voor zijn medemens.' Dat trokken de beide reisgezellen zich niet aan; zij geloofden zelfs niet dat zij ooit met zoiets afschuwelijks ter wereld hadden kunnen komen, en waren in geen geval van plan, zich voortaan te gedragen alsof een eigenzinnige vlieg blijvend plaats had ge-

nomen op hun neus. Fantin intussen had een glimlach sterker dan gewoonlijk: hij geloofde nu toch dat, zo deze waarschuwingen werkelijk in de Talmud stonden, de schrijvers daarvan hun lezers ook eens in het ootje hadden genomen; hij achtte de schriftgeleerden in de Babylonische ballingschap tot zo'n verzetje stellig in staat. In elk geval: in hun kinderlijke eerezucht om elke voorrang, een eerezucht die op alles van de ander kieskeurig doet zijn, krijgt Charitz van de twee een slecht cijfer voor wat hun of gezocht of verkeerd nagezegd voorkomt; de Talmud gaat vrij uit. Nog kansen genoeg voor Fantin, ook het geestelijk leiderschap te hernemen; want ja, die Charitz mag hier en daar wel eens wat hebben opgevangen dat nog juist de moeite van het aanhoren loont, zijn Rosj mag dan niet zo'n vervaarlijk vat zijn als Kalmans kop, er moet toch een massa maajem in zitten. Hij wacht rustig zijn ogenblik af om zijn vrienden die hem toch dierbaar zijn, weer achter zich te krijgen, want Jehoediem zijn zij samen, maar *hij* heeft hen toch zeker meegenomen voor de eer en het wachtende voordeel van de grote Zaak? Dat moet ook uit zijn persoonlijk overwicht blijken, en hoe kan dat beter dan met grotere kennis van Touro, Talmud en geschiedenis dan de hunne? De kans komt wel, want hoe zouden zij daar zoveel uren gedrieën in de hotsende reiswaagen bijeenzitten, verbonden door vrees, verwachting, hoogmoed en onmachtsbesef, zonder te schamperen, te muiten en het hof te maken aan het geluk? Zonder de zeden te honen, van kettermoord en heksenslachting, steeds weer, van niet mogelijk gedachte massale ontucht, die boven hun vrijwillige en ook wel opgelegde ingetogenheid wordt gesteld? Ja, daar was de woeker, die hun voornaamste aanvalspunt was. Toen vertelde Fantin dat de Christenen al zolang geleden diezelfde woeker pleegden. Het was, zei hij, een kleine duizend jaar geleden, zoals 'zij' dan de jaren rekenden! in het jaar 433, dat er een Paus was die Innocentius heette, 'en dat

moet dan betekenen de Onschuldige,' knikte hij met zijn kalme twijfel, en die had alleen maar gezegd, 'wanneer men de woeker van de Christenen zou gaan straffen, *dan kon men de Kerken wel sluiten!*' Toen de woeker die Zins heette, verboden werd, liet men die volgens de Wet aan de Joden over. Hoe? Er moest toch geld zijn. Fantin lei de ontwikkeling met kalme gretigheid uit: eerst was er alleen ruil geweest, van allerlei eenvoudige waren in een eenvoudig leven; er bestond wel geld, maar het was zelden in gebruik. Toen ging men de waren opkopen en verzenden, vervoeren, en er kwamen ook nieuwe dingen, hier en ook van ver, en die konden niet meer met ruil betaald worden. Nu, toen was er meer geld nodig. Het mocht niet tegen vergoeding geleend worden, maar het kon niet anders. De Kerk wilde alles bij het oude ruilen laten (zij lachten alle drie). Vraag of zoiets mogelijk is. Maar de handel, de koophandel, verstonden zij het goed (en of! zij knikten en trokken de ogen op met bijna feestelijke afwijzing van die vraag), de handel met goed en geld kwam er, en door wie? (zij knikken en hoofdschudden, en of zij het weten en of zij trots zijn) door de Joden! Voor de Christenen... verboden! Maar de Christenen hebben die handel van de Joden geleerd, en toen? moesten de Joden eruit, dood of eruit! en meestal dood. Nu denkt men even ver te zijn, men *denkt*! Nu is het geld verzorgen weer woeker, en verboden, zoals de handel eerst verboden was. De handel is niet meer verboden, anders kon men niet alleen de Kerken, maar de hele wereld wel sluiten. Maar de woeker, verstaan? Die is nu weer bij de Wet op de Joden geschoven, met de schuld erbij. 'Vraag,' zo rekende hij zijn vergevorderde leerlingen voor, 'vraag, Tsy oe-Lemad, ga eens na en begrijp: Als *wij* de Christenen op onze Sabbath iets voor ons laten doen, dat voor ons verboden is, zullen wij dan die Christen het vergrijp aanrekenen alsof hij een Jood was? Nu; afgedaan, men kan niet rekenen en men *wil*

niet rekenen. Er is geen verstand, en er is enkel boosheid.'

Als een waar leraar die met zijn volgelingen bevriend is, eindigde hij zijn les met een van de vele 'Schwänke,' die de Joodse blijmoedigheid in de zelfverdediging plachten te onderhouden. Een bekend woekeraar had een Predikende monnik een goudstuk gegeven, opdat hij zijn hart zou ontladen tegen de gruwelijke woeker in zijn stad. De monnik was flink van leer getrokken, maar later vroeg hij de gulle gever hoe dat nu mogelijk was dat hij voor het bestrijden van zijn eigen zonde zijn goud kon afstaan. De gever had verruikt gelachen. 'Wel,' zei hij tot de monnik, 'ge hebt mij een grote dienst bewezen. Mijn mede-woekeraars hier zijn geschrokken van uw bedreigingen, zij zullen voorlopig geen geld tegen rente uitzetten. Maar ik! Het zal mij goed gaan, en ik dank u.'

Hij had de eerbied en hij hield ze. Tot in de poort van Strassburg. Toen zij zover waren, en Aron ben David wilden spreken, kwamen stadsknechten op hun wagen toegelopen en hielden hen aan. Zij waren vol van het voornemen, de grote Factor mee te delen dat zij onder Michael in de Lening van de Hertogin meelingen, en bijaldien zij er zeker van waren dat Aron die boodschap met vreugde en trots zou aanhoren, zouden zij stellig toezegging van hem krijgen voor nog meer eer en profijt in vele van zijn belangrijke ondernemingen. Daarom keerde zich de wereld in hun verbeelding het onderste boven, toen zij vernamen dat zij Strassburg wel binnen mochten, maar zouden worden weggevoerd naar de Jodenwijk, te hunner bescherming. Want zo wilde het de goedgezinde stadsraad. Hun verweer kreeg geen ander antwoord dan een paar geruststellende woorden, en die liepen, door de lucht, als vage onverwerkte sussingen op hun ontdaanheid in. Alle Joden van Strassburg werden zo tegen de woede van het volk in beschermende bewaring gehouden; zij mochten hun woongebied niet verlaten. De drie reizigers stotterden hun vragen: 'Hebt

ge dan... Wij komen... Waartoe dan?' vergeefse lippenbeweging. Aron ben David! Maar er was geen Aron ben David meer in Strassburg. Hij had zijn inlichtingen. Die verzekerden hem dat de Keizer onder enige grote huizen ook het zijne al aan een vooraanstaand bestuurder verzegd had, voor het geval de Joden gedood of minstens verdreven zouden worden. Daarop wilde Aron liever niet wachten, want het grote voordeel tussen die beide mogelijkheden zag hij niet in, maar wel de betrouwbaarheid van de Keizerlijke toezegging, het loon voor de steun van de Poorters die voor Karel geen weelde was. Hij had gedaan wat zijn per brief in de ribben geporde vriend Michael in Trier had gedaan; tijdelijk elders onderdak zoeken. Elk van hen was bij zijn Bisschop ontboden. Michael in Trier had op de zachtmoedige uitnodiging, zich te laten dopen, de bedenktijd gevraagd die Bruno's voorganger eens zijn arts had toegestaan, maar Michael had voorlopig de wijk genomen, nadat hij, tijdens het verslag van dat onderhoud aan zijn vrouw, ook die paar Bisschoppelijke woorden vermeldde die hij onderweg voor zichzelf niet had willen laten gelden. Het waren de woorden waarmee de Bisschop weifelend te kennen had gegeven dat hij zo weinig gewapende macht bezat tegenover een volksmenigte die de Joden zou willen overvallen. Het gezicht van de vrouw dat in bitterheid sanentrok bij de felle blik die de blik van haar vader Daniel was, had hem gedwongen de volle waarde van die inleidende opmerking te erkennen, terwijl hij haar meelijdende geringschatting voelde voor de ontwijkende Talmudist. Alleen opzettelijke verblindheid uit vrees kon die woorden voorbijgaan, die immers uit de monden van het merendeel van het Christelijk Gezag de aanvaarding van en soms de ondersteuning van het volksgeweld betekenden. Er waren Joodse vrouwen die van 1096 hadden geleerd, niet met man en kinderen op de Schemel te blijven zitten, tot de dood onafwendbaar in de deur-opening stond.

Bij Bisschop Berthold von Buschegg in Strassburg was het onderhoud een soort dispuut geworden, en wel een met een sterk ongelijke verdeling van de spreektijd, en dat was voor Aron al inlichtend genoeg. Hij kent Bertholds bittere trek bij de ogen, voor hem het teken van vijandschap, hoezeer die ook in het langdurig verkeer met koele wellevendheid wordt bedekt. Als een Bisschop na ettelijke jaren van zo belangrijk zakelijk verband, zijn spijt te kennen geeft over het hardnekkig volharden van de Jood in zijn God dienende Leer, wel, dan begint de Jood om te kijken naar zijn reiskleding. Hij moet eerst nog al die met overladen plechtigheid naar voren gebrachte redenen aanhoren die volstrekt overbodig zijn; hij moet ze aanhoren zonder enige ergernis te tonen vanwege de bekendheid die al schimmelig begint te worden. Hij mag niets vaststellen van de vervaarlijke onnozelheid en nog minder van de boosaardigheid zoals Aron die veronderstelt, die hij uit dat pogen tot bekeren verneemt. Hij kan met geen woord de aanvaller ontstellen door hem erop te wijzen dat de toon van diens vermaningen zijn dikheid uitsluitend betreft uit de stoffelijke macht die daarachter zetelt. Hij mag met geen klank of kik of ogeengebaar de aanmatiging afwijzen of terugsturen, waarmee lot en plaats van de Joden wordt aangeduid als de feilloze uitkomst van de voorspelling, die immers pas op het zien van dat lot en die plaats gevolgd is. 'Waart gij, Joden, niet overal in de wereld, maar slechts op één plaats, in uw eigen land, zo konden wij niet met uw verstrooiing aan alle volkeren bewijzen, dat het woord Gods aan u in vervulling is gegaan; dat u de straf werd toegemeten voor de verloochening van Gods Zoon.'

Aron mag verwonderd kijken, hij doet daarmee al meer dan hem veroorloofd is. Zijn verwondering geldt ook alleen de vrijmoedigheid waarmee de Bisschop besluiten kan een verklaring te laten horen die, naar hij weet, al dozijnen Bisschoppen tot

hun Joden lieten klinken, gedurende honderden jaren, en altijd vergeefs, want altijd met verachting opgevangen. Anders dan door bemiddeling van de Bisschop en zijn vlijtige voorgangers, weet hij niets van dat woord Gods. Hij is overtuigd, en met woedende spot, dat zij de Pentateuch naar hun zin zijn gaan uitziften, nadat zij gereed waren met hun volstreckte macht over de geschiedenis van de Nazareër. 'Daarvoor moest Jezus door uw handen sterven, om op te staan en ons allen te redden.'

'Ik kan mij daarover verheugen, dat de Heer Bisschop gelukkig is in Zijn overtuiging.' (En is er dan wel iets gereds aan u te bespeuren? Voor ons niets, met uw afschuwelijke barbarij. Bij de Joden werd wel eens een weerspannige gedood, maar gij slacht uw ketters en uw zogenaamde heksen, alsof de fijnste stukjes voor het braadspit bewaard moeten worden).

'Daarvoor moest gij dit doen, om verstrooid te worden en ons ten bewijze te dienen.'

'Uw God,' antwoordt Aron, 'heeft ons aldus bestemd voor de bestendigheid van uw aller heil. Het moet een gelukkige zekerheid voor u zijn, dat te weten, heer Bisschop. En met zoveel veiligheid moet het wel een tevreden bestaan zijn.' Maar niets van de zakelijke degelijkheid die de Bisschop jegens de boekhouding pleegt te tonen, vindt Aron in diens bewijsvoering terug. Zal hij nu, van het werkelijke doel van des Bisschops woorden zeker, hem zijn deel afstraffing mogen geven? Aron is vol van de herinnering aan een woordgevecht tussen Christelijke en Joodse schriftgeleerden. Het was in Mainz. De Joden werden door een golf van zachtmoedige Christelijke bekeringsijver opgeroepen om hun Leer te verdedigen. Drie Rabbijnen onder de smaad van hun torenende Jodenhoeden, tegenover tien Monniken, allen met hun Pentateuch gewapend, en verder de Joden met hun overwonnen vrees. Uitdagend stonden de Christenen, met hoge nekken, vol hovaardij, waarin de ver-

wondering over zoveel Joodse onwil louter de dochter was van de verbazing om zoveel Joodse geringschatting van de overmacht. De overmacht stiet de hoofden achterover op de halzen, dreef toorn als tegen onhandelbare kinderen in de trekken, sloot de monden van de zwijgers in verachtende afwending of zette ze wijd open bij de woordvoerders die schreeuwden alsof geen redelijke tegenspraak mogelijk was. Hoe leeft dat toneel opnieuw bij Aron. In alle hoofden was *verwondering*, verontwaardigde of spiedende of stille verwondering, en overal vreemdheid, onbenaderbare turende vreemdheid. Eén jonge lange kerel was er bij, met uitstaande lokken aan de oren, een mannelijke schoonheid die scheen te zullen knappen van groeps-trots. Een andere kop fronste de brauwen, om de onbegrijpelijkheid van de Joden vaderlijk bezorgd. Zoveel daarvan zag Aron terug: een half afgewende rijpere kop met kroeshaar onder het kapje, en een omlaag zoekend gezicht vol moeilijke bekommernis. Wrok bij Aron in het herdenken, door zijn Bisschop te voorschijn geroepen, van die teugelloze hovaardij zonder elke diepere wellevendheid als bloesem van de beproeving, zonder de geringste aarzeling omtrent de beslissing in de Godsvraag, als wijsheid die boven de gedachten doolt, en vol valse bestanddelen van het stof-bezit. Hij moet diep graven onder zijn hete verwonding, om de nederigheid op te delven; die jegens de Bisschop vals is, maar tegenover alle anderen als wijsheid in zelfloutering het edelste ogenblik van zijn leven. Omdat, door zijn nood van zoveel eeuwen geplet, een besef van de uiterste betrekkelijkheid schommelt boven zijn zekerheden, en alle wil van millioenen er in samenbindt en oplost in een smachting naar vrede. 'Om uwentwil, Heer Bisschop, om de Christenen, om hunnentwil, stemt het mij bedroefd, dat men zo prat gaat op koper, steen en al wat nog meer stof is op de aarde, ja, op de grond zelf, op de bodem die God ons allen gaf opdat wij die zouden bewonen.

Omdat Gij dat alles zo tot uw glorie bijeengeschikt hebt, gelooft Gij dat Gij meesters zijt over Leven en Eeuwigheid. Neen. Dat kan niet goed zijn.' Het stoute antwoord van Rabbi Salomon daar in Mainz heeft hij in zijn hersengeheugen nog bijna volledig staan; hij kan het opnieuw formeren met zijn eigen verzet. Want dat geeft hem zijn persoonlijk machtsbewustzijn in, nu hij in de afwending van de Bisschop het loslaten ziet, en al wat daarachter dreigt. Na zoveel dienst, zoveel braafheid, deze zelfverheffing te moeten aanzien die kennelijk een volledige vijandigheid wil openbaren op nieuwe diefstal belust, en waarin hij zoal niet zijn, Arons laffe doop, dan toch die van de overige Joden van Strassburg als een tegenvaller zou boeken, dat stuit hem en jaagt hem in nog verborgen ergernis. De Heer Bisschop hangt hem nu de keel uit. Hij is veertig jaar; als knaap was hij een rakker, en de Bisschop roept de rakker in hem terug met dit laatste gebaar van onoprechte negatie. Hij dacht terwijl hij de volle rode Bisschoppelijke wangen ziet: Gij slijt, ouwe heer, als vet in het vuur. Ik begrijp waar ge heen wilt: ik gedoopt en de rest door uw Kerkelingen uitgemoord, de baten voor u, en ik als pronkstuk aan uw stola. Het is mooi wat ge daar staat te zingen, maar ik zing niet mee, zelfs niet als ge naar mijn verworven bezit verwijst dat maar een aalmoesje is vergeleken bij wat gij al zo bijeen hebt getrost.

'Ik geloof toch niet, geleerde Rentmeester, dat Gij van de aardse stof zo afkerig zijt.'

'God heeft ook ons, Heer Bisschop, het verstand gegeven om de vrucht van de aardbodem in onze dienst te nemen, opdat wij, Joden, niet geheel weerloos zullen zijn tegen zoveel boosaardigheid.'

De Bisschop doet nog een poging. Men beklaagt zich bij hem over een Rentmeester die niet in Jezus Christus gelooft. En hij gebruikt geen geweld. (Nee, vandaag nog niet, weet Aron). Maar het valt hem moeilijk, met zoveel hardnekkigheid en uit-

vluchten te redetwisten. De vreemdheid van Arons geest is verontrustend. Aron knikt alleen nog, en zwijgt verder. Hij zal over des Bisschops voorstel nadenken. Beiden weten dat de woorden alleen nog dienen om het afscheid te bedekken. Aron kent de woede van de Bisschop tegen de gildenmacht van Strassburg die hem voortdurend de Joden-inkomsten en alle verdere Gezag betwist. Die inkomsten gaan verloren en een grote grondige inning van Jodengeld die de Gilden zelf schijnen te bespoedigen, kan de enige schadeloosstelling zijn die nog te verwachten is. Vervloekte Gilden, vervloekte Joden.

Aron, in een sterk vertrouwen op zijn onmisbaarheid en zijn terugkeer, liet Strassburg en zijn bekoorlijkheden, en de Bisschop met zijn zorgen en Hof-gevoeligheden achter, en zocht veiligheid ergens op het land. Het nog niet bezorgde bezit werd op een afstand van het reeds begravenen verborgen: Joods geld bij Joods bloed hield overal de Duitse grond. Het waren zeer weinigen die het inzicht en de reeheid hadden, de verwarring van de laatste angst vooruit te lopen. Ook in Strassburg waren de Joden te laat, en niet alleen daarmee onvoorzichtig geweest.

x Langs de fronten

Dat was niet heel ver, van Zell naar Worms, maar voor het eerst sinds haar vlucht naar Oom Fantin's woning was Ricia nu pas werkelijk mismoedig. De steun die wenkte, ginds, bij Peters verschijning, schijnt nu wel in de lucht opgelost, en in haar verslagenheid ergert zij zich aan de beloften daarvan, die haar meer hebben beziggehouden dan zij zich bewust was. Hij krijgt alle schuld van haar teleurstelling, en zijn poging tot verdere toenadering herdenkt zij met scherpe verstoordheid. Niet zozeer dat hij haar onderdak aanbiedt in het huis van zijn moeder, hoewel zij daarin toch een dwang zag waaruit zij hem als man zou moeten aanvaarden zonder hem in vrijheid te hebben gekozen. Maar dat hij haar wil leren die Bloemenkrans of het Rozensnoer of hoe het heet, te bidden, en niet minder dat hij niet wilde verzwijgen wat als grap niet kon slagen: dat zij nu de bruid van Christus was, dat heeft haar opeens van hem vervreemd. En zij kan de verwondering nog niet meester worden over de tegenstelling tussen die stem en dat gezicht die haar beide niet onvertrouwd voorkwamen, en die woorden door de geest van vijandige, zielsvreemde Christenen uit die mond weggesproken. Ondanks zijn gave en flinke optreden in het bos heeft zij wel een gemis aan innerlijke orde bij hem vermoed; haar moederlijkheid heeft een groot kind in hem ontmoet, haar jeugd had zich daarmee verzoend. Nu begint zij te geloven dat haar lot met hem heeft afgerekend, en alleen de weinig beminde Fantin blijft in de lege wereld haar omzweven, als een bekendheid meer dan als een vertrouwdheid. Het biermpje aan de weg waarop zij zich laat neervallen nu het weer een ogenblik droog is geworden, mag een kille zetel zijn, met kleine resten van sneeuw op het gras dat als bleke haar-tjes is op een kale schedel, de vermoeidheid geeft het noch-

tans warmte, en het nonnenkleed dekt even ruim als het hare, al is het nat van de regen die door de hemel met volheid op haar tocht wordt uitgeschonken. O, zij zal zeker straks een houtvuur vinden waarbij zij mag aanschikken en drogen en rusten, gastvrijheid van korte duur durft zij nemen omdat zij weet dat zij ze ook geven zou. Voor het ogenblik beschermt haar die kloosterdracht, die zij heeft moeten betalen met de vernederde en schuldige te zijn voor de zalige zelfverheffing en de nog zaliger verootmoediging van de Moeder-Overste, al heeft zij angsten uitgestaan bij de ontmoeting van de beruchte zwerende studenten die haar maar nauwelijks ongehinderd lieten toen zij zagen hoeveel begeerlijks zich over de weg bewoog in dat met macht dreigende zwart. God van Israel, wat heeft zij veel mensen gezien, die veilig zijn, die zekerheid hebben in hun woning, en gaan slapen zonder vrees. Die weelde bestaat dus: slapen zonder vrees? een eindeloze rijkdom, die wel het uitgangspunt moet zijn voor vrolijkheid, voor vreugde en mooie daden. Heeft zij die weelde ooit gekend? Ten volle nooit. Maar toen zij als kind het leven bij de vader en moeder nog veilig rekende, toen heeft zij toch in het huis wel genoeg vermeening genoten om voor altijd te weten welk onmetelijk bezit van geluk daarbuiten in de wereld mogelijk moest zijn. Want zij is grootgebracht in de naieve leer die het leven van de mens te eerbiedigen en te verheerlijken, stelt als hoogste gebod. Een leer zonder woorden, maar die stond in elke daad. Vandaag, daar op het magere biermpje van een weg die zonder verschiet lijkt, moet zij in haar uitputting het jeugdhuis wel gedenken, dat nog als een warme tent om haar heen stond, eer zijn vernietiging een open wond werd in de bevinding. De pijn van die herinnering is wee en bijna duizelingwekkend: hoeveel moed heeft zij nodig om er de aandacht aan te ontfachten die zij toch moet inzetten voor het verder gaan. Wat haar eigen engste kring betreft: eerst de moeder omgebracht,

dan vele jaren daarna de treurende vader, en eindelijk het zusje, want kon die wegvoering daar uit 's Hertogenbosch wel anders betekenen dan een gretig feest van moord, door gedierde, met mensenlist toegerust? Voor Ricia is die blik in de ondergang van de beminden eer. ontzenuwende blik in een afgrond van uiterste treurigheid. Want met dood heeft zij nog niet afgerekend: hij voert haar nog sombere voorstellingen toe van verlaten en verraden leven in zwarte koude aarde; vader en moeder en zusje Chawwa en alle gestorvenen zijn voor haar eeuwig ongelukkigen, die doen huiveren, tot men zich afwendt in zelfzuchtige beuzelarij. Aan alle dingen daar rondom kleeft de marteling van een snijdend zoet terugverlangen dat het hart schijnt leeg te pompen. De vloer van een kamer, meubelen, keukengerei, een boek dat als een levend wezen werd op zijn vaste plaats waar de ogen het elk uur ontmoeten; de Kinderspelen, de vertroostingsglans van de Sabbathdagen en van de Feesten; een Poeriembal vol opgewekte innigheid, een Bruiloftsdag, plechtige vreugden die tot bleekheid en tranenlach verheffen en waarvan het kinderhart in stilte bidt dat ze toch mochten blijven duren. En nu grijpt haar de volle zekerheid aan van die onherroepelijke scheiding tussen leven en dood, die suizende duistere diepte van het onbegrijpelijk meedogenloze 'voorbij', en 'nooit meer'. Nooit meer de grote Sinai-koek van meel, boter en honing, door de moeder en het vuur tot een gezamenlijk welgevallen bereid; nooit meer de Hamans-oren van het Lotenfeest, het broze dunne baksel waarbij men aanzit in dankbare opgewektheid om de redding; en nooit meer de volbeladen Paas-avond, met zijn bevredigende, schokkende ernst en zijn guitigheden, als een bont dansspel van de geest: aan de horizon van elk Joods kind blijft het in roze en gouden wolken onuitwisbaar hangen, zolang het leeft.

In die troosteloosheid dacht zij dan wel aan het wonder dat gekomen was in het bos, en daarna nog eens bij het klooster.

Maar het wonder heeft zich niet gehandhaafd. Zij vecht tegen haar onlust, zij wil niet ten onder gaan zonder verweer. Zij moet de bron van haar taaiheid nog verder aanspreken om weer op te staan en een ruimer verkwikking te zoeken in Worms dan die zij nu al vele weken lang hier en daar mocht vinden bij de weinige Joodse gezinnen in de dorpen. Twijfel kwam ook, in die zwakheid, omtrent haar houding jegens Fantin. Smachting naar die geringe veiligheid zelfs van een huwelijk, naar die gezamenlijkheid met een man die steunt, naar de omslotenheid van een huis, naar een bed dat meer dan twee nachten voor haar gereed staat. En (van welk meisje is het niet de verre droom?) naar het lachen van een zacht eigen kind in je arm. Naar de plichten die lokken met het onzichtbaar maken van het gevaar. Zij weet dat alles. Tante Belle en honderden andere Joodse vrouwen zochten er haar wijsheid in; de onafwendbaarheid van het ongeluk wordt daarin erkend, en de ontmoeting met de gewelddadige dood uitgesteld tot het ogenblik van de gruwelijke verzinking in de vijand-wil. Bij de inval van zulke overwegingen zakt haar het hoofd toch op de borst, de last op schedel en nek schijnt ondragelijk. Maar zij wil niet Fantin's vrouw zijn; zij wil niet, als zoveel Joodse meisjes, alle droom offeren aan die al te zoete schikking in een leven dat zelfs met een uitwendig veilige voortzetting niet beloont. Dan liever vechten tot het laatste uur. En daarvan zwijgen. Want het is een geheim met haar lot, ja, mag men het wel zo noemen? en toch gelooft zij het: een geheim met God is het, dat zij heeft.

Zij stond op en bekeek zich van schouder tot schouder en omlaag. Een lach kwam op, om dat nonnenkleed. De bruid van wie? Zeker, de bruid van iemand, ja. Hoe was het vroeger? Schande over de vrouw die geen man heeft, en zich mooi wil maken met opschik? En heeft dan niet elke vrouw een man? Hij is er, hij wacht en ziet naar u uit. En vloek over de vrouw

die een man heeft en zich niet wil tooien met wat haar mogelijk is. Oorbellen en oorringen, lendengordel en armring, ketting, spang en nestel; laat de man verrukt zijn als hij u ziet.

Zij stapte dapper de weg op, naar Worms.

In de ongeplaveide straat stonden kippen te rukken aan de mesthoop; ganzen waggelden langs de lage huizen, en toen een varken de bruiloftstoet doorbrak, klonk hier en daar een verknepen lach van vrouwen door de dunne muziek van de begeleidende speelmannen heen, maar anderen schrokken terug als voor een stoornis, waarmee het monsterlijk dier aan een onheil vooraf zou gaan. Aan de kop van elk van de twee kleine Joodse stoeten, een van mannen, een van vrouwen, stapten met gezwollen waardigheid drie Christenen; een heraut met hoog geheven staf, tussen twee gewapende knechten. Ricia zag op een afstand toe; zij stond verbijsterd om allerlei.

Zij had zich, kort tevoren, in de nabijheid van de stadspoort, al afgevraagd, wat er aan de hand zou zijn in Worms? Kent zij het leven in grote gemeenten? Daar kwam uit een zijpad, de hei over, een kleine optocht van ruiters, acht mannen, met Jodenhoeden en het gele wiel op de borst gestikt, en een kleine vrouw die in hun midden reed, en onder wier mantel Ricia duidelijk genoeg het wit zag van het 'Sargenes', het doodsgewaad, dat het kleed moest zijn van een bruid op haar huwelijksdag. Wonderlijk, dat het leven haar zo de gestalten voor ogen zet, die de verschietende beelden waren van haar jongste overdenkingen. Tegen haar wil, die tot kalmte dwong voor de moeilijkheid van haar binnenkomst, had het gezicht van die ruitergroep haar in bewogenheid gezet, ja, een stille jachtigheid had haar snel door de Wormser poort gedreven. En zij kon zelfs niet glimlachen om haar nieuwsgierigheid, maar wel ook in weerwil van alle ernstigheid om de gestalte van de

bruid, die zo klein was dat zij een kind leek op haar paard, hoewel zij stellig niet jonger dan Ricia was: een ouwelijk zwart kopje, bedrongen van de inspanning daar het rijden haar niet licht scheen te vallen, werd boven het korte dunne lichaam door het paard kennelijk zonder ontzag meegenomen. Nu zij dan binnen de poort was gekomen en de Joden met de bruidegom voorop achter de Magistraat-vertegenwoordigers in de richting van de Synagoge zag voortbewegen, nu viel haar allereerst verwondering in om die plechtigheid bij feestelijke opschik en muziek, die toch een daad moest zijn van vertrouwen in het lot. De bruid zou nog gehaald moeten worden, zo wist zij, en moest de bruidegom zo dadelijk toegevoerd worden op de binnenplaats van de Synagoge waar de trouwbaldakijn zou zijn opgesteld. Hem kon zij gemakkelijk herkennen, aan de kap van de Mitra, van de lange mantel die immers over zijn hoofd getrokken zat als een druk tot bezinning op de ernst van de dag, en waaronder hij liep tussen de aanzienlijken van de Gemeente en de Rabbijnen, als een hooggeëerde en een slachtoffer tegelijk. Zo oordeelde het Ricia, nu haar schrandere evenwicht teruggekeerd was, waarna zij begon te overwegen hoe zij nu toegang zou krijgen tot de Jodenstraat.

Zij ondernam, in een blinde beslotenheid, de weinige stappen daarheen, want in deze kledij was zij nog in geen Joodse woning binnengegaan; maar zij moest ook hiermee nu slagen, en zij slaagde. In de stilte van het bijna verlaten straatje trotselde zij de scheve spiedende blik van de vrouw Ozia, de frisse jeugdige vroedvrouw, die in haar deur-opening stond, en liep recht op haar toe. De afwending van de vrouw was maar spel geweest, dat zag Ricia dadelijk, en ook dat Ozia's grijsblauwe ogen een tinteling hadden van ontvankelijke nieuwsgierigheid, van herkenning en verwelcoming.

'Schwester. Geschmadt? Zijt ge gedoopt?'

'Nee, nee, laat me maar binnen.'

De deur werd achter haar gesloten; Ricia wierp haar natte kap en mantel af, en daar stond zij, met het haardvuur als een liefde in haar rug, en voor Ozia als een schoonheid die zij niet had kunnen geloven zo dichtbij te ontmoeten, de verlegen maar toch al zich bevrijdende lach om de gesloten mond met de fijnkrullende hoeken, in het geestige albastkleurige gezicht onder de blauwzwarte haarvracht. Ozia lachte terug, met stille bewondering: hoe schept God zoiets prachtigs in een menselijk wezen, en hoe komt het juist hier vóór haar staan?

Zij wees haar gast een schemel aan, maar toen Ricia zich daarop neer liet vallen, liep zij vol ontroering zowel van vermoeienis als om die overgangs-schok naar de veiligheid van de eigen wereld, en zij trilde in een snik die twee gouden tranen in haar ogen zette. De rossigblonde gastvrouw, een vrouw van ruim dertig, met haar brede voorhoofd en een open gezicht, waarin alleen de gesluisdheid om de ogen de gekweldheid en de verberging van de Jodin kenbaar maakte, liet haar gast voeten en handen wassen en nu zeker van Ricia's betrouwbaarheid, had zij in een ogenblik brood en wijn voor haar neergezet en zag met bewogenheid toe, hoe het meisje onder lachschokjes en weer tranen nauwelijks kon slikken. En dan kwam langzaam het spreken los. Ozia had ervaring; zij had wat geleerd en gelezen over verloskunde, daarmee was zij een geleerde en geëerde vrouw; men acht haar, men vreest haar, maar om haar besliste optreden houden maar enkelen van haar. Zij stelt de vluchteling op haar gemak met uitvoerig de betekenis te vertellen van de Christelijke Heraut aan de kop van de Joodse bruiloftsstoet, vertegenwoordiger van de Dalbergs. Enkele geslachten tevoren is een jeugdige Dalberg op een wereldreis, in Jeruzalem, zonder geld en uitgeput langs de weg neergevallen en heeft om hulp geroepen met de belofte dat zijn vader zijn redder rijkelijk zal belonen. Een Jood die Duits verstond, heeft hem opgenomen, in zijn woning met

artsenijen verzorgd, hem lange tijd onderdak gegund en hem ook Hebreeuws geleerd. Toen de vader uit het Duitse land veel geld zond, heeft de geredde zijn gastheer viervoudig alle kosten vergoed. En teruggekeerd in het vaderhuis, heeft hij in het familie-boek de daad laten vermelden, met de eis, dat de Joden door alle Dalbergs die zullen leven, beschermd zullen worden. Daarom ging bij alle Joodse bruiloften en bij alle begrafenissen in Worms de Heraut met zijn twee gewapende knechten namens de Dalbergs voorop. De twee vrouwen wisselden een glimlach van vragende en beamende twijfel over de gastvrije tafel heen. Ricia mag dan een mooie Jodin zijn, alles wat van ver komt en in een natuurlijk geworden plicht wordt binnengelaten, brengt toch iets geheimzinnigs van die grote onbekende aarde aan. En omdat dat nonnenkleed er toch was, een on-alledaags verschijnsel dat de wonderlijkheid voltooit, heeft Ozia in haar getroffenheid haar aarzeling met wat overdrijving weggepraat.

‘Zij worden betaald voor die begeleiding,’ antwoordt zij op de onuitgesproken vraag die haar bevalt, en toen de glimlach nog aanhield: ‘O zeker, alles gaat verder. De Joden mogen geen melk kopen voordat alle Christenen voorzien zijn, en op de markt geen vis voor de namiddag.’ Ricia knikte bitter, en nu was het haar beurt om haar wedervaren te vertellen; zij deed het met voorzichtigheid en beperking, die dadelijk als bekend of begeerd, gewaardeerd werden. Van ’s Hertogenbosch in het Brabantse, vertelt zij, hoe de Joden daar werden weggevoerd en zij ontkwam, al weet zij nog niet van de brandstapel-gruwel. Ozia hoort het met verstrakt gezicht en grote ogen aan, haar hoofd wrikt nu en dan opzij, en zij slikt haar benauwenis weg. Zij ziet dan omlaag en mompelt haar gast toe, dat men hier in Worms voortleeft alsof er niets te vrezen is. Ricia merkt tot haar voldoening dat haar gastvrouw nog minder grote woorden gebruikt dan zij: een houding die zij

onderkent als het gewenste voorbeeld. Als zij dan met weinig woorden over het klooster bij Zell spreekt, lacht Ozia haar in volle saamhorigheid toe, maar haar gezicht lijkt kleiner te worden bij Ricia's aanduiding van de Hostie-rel. Alle laatste vreemdheid is nu kameraadschap geworden, en er is vreugde om die overwinning van de tegenzin in de verschijning van de non. Men denkt niet aan blijvende vriendschap, maar ondergaat een overeenstemming die niet rijp maar ruim is, een steun, een troost, stevig, maar zonder de schokkende bevreemding en zachte overstelping van de liefde: een man voor wie men zich bestemd wist, maar die in de wereldmenigte weer voor u verloren ging.

'Ja, men brengt de tijd door met twisten,' zegt Ozia, 'over de Leer, over handelsgeschillen.'

'Over de grote Lening,' schertst Ricia.

'Over de grote Lening, weet gij er van? En men durft het gevaar niet in het gezicht te zien. Het is ook niet aangenaam. Misschien als gij hier aan de Dajanniem zoudt kunnen vertellen wat gij weet...'

Altijd weer dezelfde vraag voor Ricia: zijn zij schuldig om die blindheid?

'In 's Hertogenbosch wilde men van geen bedreiging weten. Niemand mocht er met een woord op wijzen.'

Ozia ontsluit op haar beurt haar vertrouwen. Hier in Worms, een week geleden, heeft zij een meisje van een kind verlost: de hele Gemeente is daarvan in beroering. 'Ja, ook omdat ik ben gaan helpen: de vader van het kind is een Christen, een getrouwd man. Het is een afschuwelijke gebeurtenis. Men heeft mij de kleine Ban willen opleggen, dan zou ik hier uitgewezen worden, maar dat is nog afgewend.' Jazeker, zij is de enige vroedvrouw, men kan haar moeilijk missen. Zij moet overigens toch al voorzichtig zijn, want velen komen bij haar, om zich de toekomst te laten voorspellen; men wil het

en tegelijkertijd gelooft men aan toverij. Ricia zet grote ogen, haalt de schouders op, monstert haar gastvrouw op dat wonderlijk vermogen, maar mist de moed, haar over de oprechtheid daarvan te ondervragen. Zij neemt het voorlopig aan als de bijzondere eigenschap van een geleerde vrouw: hier eindigt haar gezond verstandelijk inzicht. Het meisje, vertelt Ozia verder, heeft het kind gedood, en haar vader heeft de schriftgeleerden gesmeekt, zijn dochter te mogen verdrinken. Als Ricia huivert: het meisje zweeft tussen dood en leven; zij zou het liefst willen sterven, maar nu het verzoek van haar vader is afgewezen, wordt zij tegen zelfmoord streng bewaakt.

Na een zwijgen, waarin beiden in de radeloze onoplosbaarheid staren van dat alzijdige falen, vraagt Ricia eindelijk of er niet in Worms een zoon van haar Oom Fantin leeft? Ozia lacht. Hij heet Susman immers? Maar hij viert vandaag zijn Goepah, zijn bruiloft!

Hoe? de stoet die zij heeft gezien?

‘Het is zijn tweede huwelijk, zijn eerste vrouw is kinderloos gestorven; deze nieuwe komt uit Odernheim, niet ver van hier. Wij kennen haar niet.’

Maar dan heeft Ricia haar gezien. Te paard (Ozia knikt) tussen acht Joden in die haar naar Worms brachten.

‘Voor de Goepah. Is zij mooi?’

Ricia kan niet verhinderen dat zij in een lachje schiet. Op Ozia’s nieuwsgierige blik: ‘Zij is zo klein dat ik had kunnen denken aan een speelmannengezelschap met een vrouwelijke dwerg.’

Ozia schrikt ervan. Dat zal Susman niet meevallen. Zij moet wat geld meebrengen, maar dat is dan ook alles wat hij krijgt. ‘Hij is een stille man, hij zal zich schikken, uw neef. Ik zal u over een paar dagen bij hem brengen.’ Zij krijgt een mantel in bruikleen, want met dat nonnenkleed kan zij zich hier niet verder tonen. Maar als het haar niet stuit: dat ongelukkige meisje

woont in hetzelfde huis. Ricia weet wat dat betekent, niet in hetzelfde gezin, maar in een deel van dezelfde woning. Wel, zij is voor het ogenblik dankbaar voor de gastvrijheid en de vriendschap. 'Ge blijft bij mij,' zegt Ozia, 'zolang ge in Worms zult zijn.'

Maar de afgezanten van de Dalbergs aan de kop van de Bruiloftsstoet kunnen ook haar niet doen vergeten, dat zij verder moet, naar haar doel.

XI *In het struikgewas*

Het meisje Henna, met haar hazelip en haar slisspraak, dochter van Reb Heilman de arme schoenmaker, moest met haar verrassend moederschap zelfs de bruiloft verontrusten. Hoezeer het dan wet was geworden, geen feest met treur of moeilijkheid van geschil te doorbreken, — aan de maaltijd werd bekend dat een van de geleerden zich tot de vader in twijfel had getoond omtrent de vraag of hij zijn dochter mocht doden. Het was Rabbi Nathan geweest, een van de twaalf gemeentebestuurderen, en wat het nauwelijks onderdrukte tumult te weegbracht, was dat hij zo gesproken had uit zwakheid. Want Reb Heilman de schoenmaker had Reb Vidal de Synagogedienaar weten te bewegen, de geleerde zijn beloofde deelname in de grote Lening te onthouden als hij niet een poging zou doen, de vader uit zijn benardheid te redden. Het meisje kon niet aanvaard worden, het was voor altijd besmet, het zou tussen de Joden van Worms, en eigenlijk niet anders dan op een zoldervertrek, moeten leven als een doodverklaarde, wie men zonder een woord het nodigste voedsel als aan een hond in een hondenhek zou moeten voorschuiven, tenzij men haar de woestijn van de wereld in joeg op gevaar af van haar Christin te zien worden. Was zij dan uit dit bedorven bestaan in de dood gestoten, dan zou, zo wist de vader, de schande geboet zijn en vergeten worden. Onder die druk van de deelname aan de Grote Zaak te worden uitgesloten, had Rabbi Nathan zijn vergrijp gepleegd. Toen de vader hem daartoe bezocht, had hij Reb Heilman aangekeken met zijn mismoedige kop waarin de zwarte knevel over de kortgeknipte zwarte baard hing zoals de bovenlip op de onderlip woog; hij had gezegd dat naar zijn inzicht het meisje in gevaar was weg te sluipen en Christin te worden, en dat het in zulke gevallen geoorloofd en zelfs hoog

geschat diende te zijn wanneer dat door de dood kon worden voorkomen. De andere Rabbijnen hadden geoordeeld, dat, nu het ongeluk van de bezoedeling al gebeurd was, het meisje kon worden verbannen, maar niet door een gewelddaad sterven mocht. Aan de Bruiloftstafel redetwistte men nu opnieuw, met doffe hartstocht, met bitse ervarings-uitwisseling, met tartende herhaling van nadrukkelijkheid, met onwil die elk tegenbetoog terugwees. De beslissing was gevallen: wat had Rabbi Nathan nog opnieuw te oordelen? De Lening? De Lening is goed, en Reb Vidal mag geen geleerde en niemand zwak zetten met hem in verleiding te drijven tot zulk een kwetsing van de waardigheid van de Wormser Jodenraad, en van de goede orde. De stok-oude Rabban Abraham Hokohen, het middelpunt van aller plechtige eerbied, door de Bisschop voor het leven als Leider aangesteld, liet vage uitspraken los, waaraan men, met de oren onder zijn kin gehouden, des te dieper zin toekende, naarmate men er minder van begreep. Vreemdelingen die, aangetrokken door zijn vermaardheid, tot hem wisten door te dringen, schrokken van het handjevol mens in zijn opperkleed en kap verscholen, niets dan een doorschijnend wit puntig mummie-kopje, met verschrikte ogen bij elke ontmoeting en wat verdwalende haartjes onder de lange bleke neus en om het kinstompje, en met een stemgeluid dat van het sterfbed scheen aan te waaien. Dat hij, uit een Rabbijnengeslacht geboortig, Rabban, meer dan Rabbi, geen zoon meer had, mengde de verering van leiders en menigte nog met het toegedane beklag jegens een heerser, getroffen door het lot dat zijn geheimzinnig overwicht onberoerd liet. Sinds jaren wisselden vooraanstaande gemeenteleden elkaar als lijfwacht in zijn nabijheid af, en nog de ochtend van de Bruiloftsdag was hij in de stoet half meegedragen, want zonder hem zou het Bruidspaar die gang naar de Synagoge als een dienstaftoening voor minderwaardigen zijn aangerekend.

Nu werd hem de misstap van Rabbi Nathan meegedeeld; hij scheen zijn oren te spitsen, want inderdaad stond aan ieder wit oor een lid van de Jodenraad dat hem toeschreeuwde alsof zijn aandacht van de ene Rijn-oever naar de andere bereikt moest worden. Maar al antwoordde hij niet meer dan dat het een ramp voor Israel was, en dat was geen andere beslissing dan die men al vanaf het begin van Henna's ongeluk van 's levens overzijde had gehoord, men knikte en zag elkaar aan met ogen die de diepe betekenis van de uitspraak trachtten te doorgronden. Intussen konden die woorden de partijen vóór en tegen Rabbi Nathan verdeeld houden, want met die 'ramp' kon nu diens daad bedoeld zijn, en het spookte dan ook in de buurt van diens plaats, althans voorzover er ook vóór dat ogenblik verschillen van toegenegenheid jegens de beschuldigde hadden bestaan. Het geschilpunt was weldra naar het midden- en achterfront van de rumoerige dis in het Bruidshuis van de Gemeente doorgeslagen, waar de Bachoeriem, de getrouwde en ongetrouwde leerlingen aanzaten. Die grepen het op als een soort dispuut-rest, door de meesters voor hen overgelaten, en waarop zij haastig hun tanden beproefden zonder er nog iets noemenswaardigs van binnen te krijgen. Bij hen, die overigens wild genoeg konden huishouden en het maar betreurden dat Susman geen dolle afscheidsavond van de jongeling had kunnen vieren, verliep het bewerken van die kale kluif nog in brave kalmte. Maar achter aan de tafel wond zich het 'am-Ha-erets' heftiger op. Dat waren de gewonen, de Rebs zonder titel, de niet als geletterd erkenden, handwerkslieden, kleine leners, opkopers van verstande panden, zelfstandigen dan nog, want van de huisbedienden mochten enkelen de spijzen aanbrengen: zij noch de armsten waren als gasten toegelaten. De ongeletterdheid en het missen van elk gezag was nochtans geen beletsel tegen het redetwisten over het vraagstuk: zij deden het nog lang nadat het volledig was op-

gelost. Maar het front tegen Rabbi Nathan hield niet lang stand. Want Rabbi Simcha, de altoos afgewende, en Rabbi Meijer met zijn leeuwenkop, en de beide broers Jacob en David Halevi, jong maar aanzienlijk als rijken, waren, in dat gezamenlijke spel van oefening in het gevecht tegen de vijandige aardbol, uit de Oude een beslissing te voorschijn gaan trekken. En daar die 'Vrede in Israel' gezocht had, bracht niemand meer de moed op, de verlangde zin van die drie woorden openlijk te ontkennen, en de verdere bewerking van het kluijfe moest tot na de maaltijd worden opgeschort. Reb Vidal de Lenings-agent voor Worms, werd toen bewogen, zijn bedreiging tegen Rabbi-Nathan terug en diens geld als aandeel voor Judith's schatkist alsnog aan te nemen. Want waren de Wormser Joden dan in beroering door Henna's val, de opwindung om de Lening van Beieren die de nacht in het huisje van Leo van Munster in Buren zo bewogen had gemaakt, was hier bij honderden Joden tot een stage gistende vloed van verwachting gestegen. Het was niet zo, dat men de dreiging uit de Christenen-wereld ontkende. Maar zoals Rabbi Juda, het blanke zestigjarige kind met zijn scheve kopje, en Rabbi Aron, de havikskop met de zwakke kin die men verborgen zag onder de naar voren pluimende baard, gezegd hadden: onze wetten, onze gebruiken, onze vraagstukken omtrent Leer en Leven zijn ons kleed geworden, wij kunnen de vijand daarzonder niet weerstaan. De ouderen zoals zij, en Rabbi Salman, pas grijzend in zijn stugzwarte baard en knevel, maar al geschikt in de meerderheid van de bejaarden, en Rabbi Meijer de Wetschrijver, een leeuwachtige kop met wijd uiteenstaande heldere ogen, allen overigens gezichten die klein leken in de hoofdharen als mutsen en de baarden als enorme zakken waar de kopjes op steunden, — die allen dreven mee op de stroom van wet geworden overeenkomsten. Maar er waren jongeren onder die twaalf aanzienlijksten, zoals de rijke broers David en Jacob

Halevi, David bewegelijk, een ietwat zoet kopje, en Jacob met zijn graag schuingehouden hoofd, zwierig, beiden met korte rossige baardjes maar in het uiterlijk als vorsten verzorgd, en zoals Rabbi Uri, fijn, wonderlijk rustig en van denken blank temidden van die roerigheid. Die tornden in zwijgende afspraak tegen de oudsten op, uit tegenzin in de uiterste volgzzaamheid. Zij plachten de wenkbrauwen omhoog te trekken, zij zetten scheve monden van afkeurings-spot, zij schudden nu en dan de hoofden en waagden het te glimlachen om besluiten die met hun stem werden genomen. Geen van de oudsten die aan de stille achtergrondse bezigheid van die ontevredenen ooit een woord besteedde; een blik en een knik als bewijs van kennisname, en zij kenden elkaars gedachten.

Zij waren ook zo geweest, eer de jaren hen met het overzicht ook het overwicht hadden gebracht. De leiding heette niet te deugen maar werd niet minder geëerd dan waar ook; zij gleed lichtzinnig heen over de plicht, de gevaren onder de ogen te zien, waarvoor zij intussen de hunne sloten; zij had voor de Gemeente veiligheid te zoeken, waarover geen van de ontevredenen zelfs maar een ogenblik anders gedacht had dan duizenden Joden in het Duitse land en daarbuiten. Onbewust, al die dagelijkse oefening in het verweer, al die steeds herbegonnen tewerkstelling van de geestkracht, zoals het huiselijk leven, het verkeer met de vrouwen, met de zonen en de dochters, zoals heel het kansen-bestaan van handel en bedrijf louter spel was en oefening, opwindend en onbevredigend, elke nacht eindigend in de verslagenheid en in het smachten naar het wonder van de ochtend. Reb Mendel de meubelmaker met zijn rode lipjes en dikke wangetjes en kleine ogen als het verwend gebleven dikke moederskind, Reb Philip de goudsmid die eruit zag alsof hij zijn sierkunst op zijn uiterlijk toepaste, Reb Simon de kleermaker, die door zijn lange neus zijn overigens bedachtzaam lijkende woorden sprak, en ook Reb Vidal de

Synagogedienaar, een bedachtzaam droefgeestig mannetje met een kortgehouden baardje om zijn spitse hoofd — zij hadden met nog vele anderen, ook de Bachoeriem die van een hogere orde waren, aan de bruiloftstafel zowel over de vis, over het gevogelte en het Bretzelgebak, als over de gezags-uitspraken hun mening te kennen gegeven. Het gebeurde met vreesachtige luidruchtigheid, waarin de hoge keelstem van Mendel, de dikke meubelmaker, zijn honderden woorden gorgelde in één toon, steeds bezorgd aandacht te kort te komen, in een miskendheidsgevoel dat zich baanbrak zonder een spoor van matiging of orde. De Schriftgeleerden zagen zelfs dankbaar vóór zich, toen de beide potsenmakers, bont toegetakeld en met narrenkappen en ongewoon lange puntschoenen, hun armoedige instrument aan het janken en tokkelen streken en een paar gewaagde grappen voordroegen. Velen waren zoals Mendel, opgejaagd, getergd, en tot overzichtelijke aanvaarding zonder druk^{er} van bovenaf niet bij machte, tengevolge van hun overmaat van ongebruikte krachten bij de onrust van de bedreigheid.

‘Een kind van veertien stuurt men voor zaken naar zo’n Christen. Had men van Karolus Schaffman zoiets dan kunnen verwachten? Een kind dat God zo’n uiterlijk heeft gegeven?’

Zij schamperden tegen de Rabbijnen, zij scholden op de ouders, die evenals zovelen hun dochters vroeg aan de zaken lieten deelnemen, en vaak onuitgesproken van haar bekoring goede uitslag verwachtten, ook uit trots op hun knappe kinderen, van wier standvastigheid zij zeker waren. Die van Henna hadden op haar lelijkheid gerekend, maar niet op de weerloosheid die allen haar met het openlijk uitspreken van die misdeeldheid hadden ingeprept en die de Christelijke zakenvriend in een zwak ogenblik tot een betreurde gulzigheid had geprikkeld. ‘Spreek er maar niet over,’ had hij daarna met de arm om haar middel, walgend maar vaderlijk gezegd, ‘dan blijven

wij goede vrienden.' En hij had een groter bedrag in de Beierse Lening toegezegd dan aanvankelijk zijn plan was; van een opdracht tot het maken van schoenen die hij van Joden niet betrekken mocht, zou hij tot niemand spreken: haar vader was een goed vriend van hem. Met die aangename uitslag van haar boodschap kwam zij bij haar voorzichtige ouders terug, en, zoals Ricia later tot Ozia zei: met een slecht bemiddelingsloon bovendien. Dat was in de woning van Susman, Fantins zoon, waar het meisje tussen leven en dood boven, op de zolder, op een strozak lag, en waar beneden Ricia, door Ozia begeleid, haar intree deed binnen de Wormser gemeente. Uit het duister geworden straatje tastend binnengekomen, was daar, een week na de Bruiloftsdag, een druppelende aanloop van bevrienden, die ook nog korte heftige nabeschouwingen wisselden, over de Huwelijks-feesten, en over Henna. De meesten bleven kort en sommigen kwamen, zagen rond, en gingen heen zonder een woord te hebben gesproken: eigendunkelijken zonder houding en met voorgewende geringschatting jegens Ricia en Ozia; verlegen naturen die geen deelname in het gesprek met vreemden aandurfd, en wel een achterlijke menselijke tors met een waterhoofd, die een ogenblik geplant stond, en tweemaal goedenavond zei, eens bij het binnenkomen, eens bij het heengaan, alsof hij voldoende genot ontvangen en verschaft had, zoals de tevreden glimlach om ogen en mond zou doen geloven. Ricia bracht Ozia ertoe, haar bij het meisje Henna te brengen, zij slopen erheen onder een met ongeloof ontvangen voorwendsel van een geneeskundig onderzoek, waarbij Ricia heette te kunnen helpen. Henna zag de vreemde vrouw aan met gedoofde blik, en Ricia trachtte vergeefs de dodelijke diepte te peilen waarin het kind verzonken lag. Rillingwekkend van afschuw was de verbinding met de man, beklemmend de angst voor het onontkoombaar groeiende kind, gruwelijk de bevalling, en verstikkend de wanhoop van

de verlatenheid, waarin het levende menselijke diertje gewurgd werd. En dat alles vergeefs en zonder uitzicht, want zij was en bleef de uitgestotene die alleen nog maar door de verboden dood gered kon worden. Ricia liep op het meisje toe en drukte, tot haar overgebogen, haar hand. Zacht vroeg zij:

‘Hebt ge u verweerd?’

Henna keerde haar hoofd af. ‘Neen,’ hoorden de beide vrouwen. Zij wisten niet of het waarheid of hoon was. Toen zocht Ricia Ozia’s blik en verliet het zoldervertrekje.

‘Zij moet wegsluipen,’ fluisterde zij op de ladder naar omhoog, en met een laatste moed tot het uitspreken van een gruwelijk oordeel, terwijl zij stilstond op een tree van de ladder:

‘Zij zal zich verdrinken. Maar men moet het haar toestaan.’

Ozia knikte, met grote ogen, van instemming en bewondering. Dat was haar eerste ervaring van de grote Gemeente; zij zou er nog meer beleven.

Zeven dagen had de Bruiloft geduurd, het was zede, maar voor de niet rijke Susman kostbaar. Elke dag volop gebraden vlees aan het ‘surtabel’ van de voormiddag, de voornaamste maaltijd van de dag; de avondtafel, de Vespermaaltijd bij de Christenen, de ‘Merende’, brood en wijn, maar nu met veel toespijzen en lekkernij. Op Vrijdag al een royale voorproef van de Sabbath; een grote Pastei, en vis, en een sterke bouillon behalve de versieringen voor tafel en tong. Omdat het een tweede huwelijk was, kon er niet veel voorbereiding zijn: de wijn, de gekookte wijn, het bier, de mede, de Morass, de wijn die met moerbeisap gemengd was, en ook de met honing ingelegde vruchten, moesten gekocht worden. Susman, Fantins zoon, aanvaardde wijsgerig zijn huwelijks-tegenvaller. De kalme spotlust van zijn vader, zijn moeder’s stilte, mengden hem tot een vriendelijk mens, zonder onnozelheid, zonder de

lust, zijn weerbaarheid als slimheid gaande te maken, en weinig spraakzaam, kon hij voor Ricia belangwekkend zijn en niet onvertrouwd. Zij kan niet nalaten, elke man als huwelijks-deelgenoot te keuren, en Fantin verdwijnt niet alleen om zijn familie-onbemindheid op de achtergrond, maar ook, nu zij zijn zoon ziet, als te oud voor haar. Zoals zij dan Susman toetst, zo monstert zij ook met verwondering de kleine Liba, dat ongewoon domme, praatzieke dwergwezen, waarmee hij nu de rest van zijn leven als met de meest bevriende zal moeten samenzijn. O, zij kent die wet van de schikking in de trouw, dat zich blindweg samenvoegen met de tweede onder het zachte geweld van de zede: alle plooiën van de ongewendheid, van de ergernis, worden gladgestreken door de ootmoed van duizend jaren plicht uit nood. Al is de scheiding niet verboden, de leiders trachten ze zoveel maar doenlijk is, te voorkomen: twee Jodenraden wanneer man en vrouw uit verschillende gemeenten afkomstig zijn, moeten ze goedkeuren. Ricia ziet het al: Susman zal geen 'Get' aanvragen, en Liba doet gelukkig met haar man, zij dringt zich op zonder zinnelijkheid aan te brengen of te wekken. Het weinige goeds, het vele overbodigs en kwaads dat zij laat horen, verbrabbelt zij binnensmonds alsof het geen duidelijkheid verdraagt. En verbazingwekkend is de verbeeldingloosheid, waarmee zij Susman toespreekt, rammelend, zonder enige eerbied voor het gedachteleven van den ander; zij spreekt niet tot Susman, zij spreekt tot het beeld dat zij zich uit de verkeerd verstane bron van haar omgeving gemaakt heeft, tot een van duizend, van wie niemand weet waarmee hij de vrouw kan bevallen anders dan omdat hij de erkende mannelijke helft van het huwelijkspaar is. Susman weet het al, en staat als een kleine boom waar de wind tegen babbelt, behalve dan dat hij aan het schudden van zijn kruin nog niet toe is. Ricia moet innerlijk glimlachen om de dwaze verbintenis, al merkt zij dat in Susman toch niet de

onbegrensde levensdrift regeert die zij bij de man graag zou willen zien, en dat hij door een sluiting van zijn verlangens, zich toch te gemakkelijk zoveel geluk kan laten ontnemen, ja, welk geluk?

Er was nog een andere jonge man, een Bachoer, een leerling, maar een die zijn gemis aan studie-overgave moeilijk kon verbergen. Was Reb Susman dan in woorden zuinig, de Bachoer Bendit stond daar als de lange mooie man behaagziek op een afstand van Ricia, en toen Susman op een vraag aan zijn nicht, of zij de bezitting van haar ouders had moeten achterlaten, ten antwoord had gekregen dat Oom Fantin daarvoor gezorgd had, kwam Bendit zonder aarzelen op haar toe en zei dat hij haar geld bestemming kon geven. Zij zag dat hij, met zijn lange gestalte en zijn bruinblond zwierig haar, door de vrouwen, al kon het niet anders dan op een afstand, verwend moest zijn, een van die mannen die daarom geloven bij elke vrouw te slagen zodra zij voor haar verschijnen en daarmee alle werkelijke aantrekkelijkheid missen. Toen Ricia koelafwijzend antwoordde, bleef Bendit ongelovig glimlachen, en zoals hij haar van hoofd tot voeten hooghartig opnam, moest het in die kring bijna onbeschaamd heten; de anderen schenen het te verontschuldigen met de gedachte dat zij het van hem gewend waren. Op Ricia's woorden dat hij ongetwijfeld de Beierse Lening op het oog had, antwoordde hij met een aanhalige hoofdbeweging: 'Ik wil graag zaken met u doen.' Het scheen een aanzoek, waarin Ricia's verwondering zich verwarde, en het bevreemde oogoptrekken in haar blanke gezicht was een onverwachte en terechtwijzende klap voor hem. De zoete trek in zijn lange gezicht poogde zich te verscherpen maar tekende daarmee zwakheid, en zijn ogen kregen een glim van vijandigheid. Hij was er zeker van dat hij haar, met een huwelijk, een weldaad wilde bewijzen, omdat zij toch maar een zwervende was. En hij was om geld verlegen, en stak in allerlei moeilijkheid.

Een Christelijke weduwe had de schuld van haar man ontkend. Hij moest zijn zaak voor een Christelijk Rechter bepleiten, en daarvoor was omkoopgeld nodig. Hij had zijn vennoot in een aantal leningen tot bijdrage in die onkosten opgevorderd; maar die weigerde en hij had vernomen dat de Jodenraad hem daarin ongelijk zou geven. Hij zat in de engte. Sluwheid, verraad, doop-gedachte, allerlei uitkomst lag bij hem klaar. Hij was des te radelozer omdat hij nu geen middelen had om in die grote Lening mee te gaan en de schaamte niet aankon van zich niet meegeteld te voelen. Vaag was voor hem de uitslag als voor iedere Jood die er aan deelnam. Maar de hoop en vooral de ijdelheid bleven hem toch drijven. Hij mocht als zovelen dan aarzeling hebben gehad: nu zoveel anderen zich in de verwachting begaven, eindigde hij met te poperen een van hen te zijn, zoals wie niet alleen kan staan, zou meelopen in een stoet ook al kent hij de verwerpelijkheid van het doel. Susman mag niet rijk zijn, zijn nieuwe schoonvader is ver van arm, er glinstert goud om hem heen. Hij, Bendit, kan tien pond lenen bij de armenkas van de Gemeente: hij kan zich niet anders voorstellen dan dat hij daarom nagewezen zou worden waar hij zou gaan.

Susman leidde de kleine botsing tussen hem en Ricia af met te verhalen hoe bij de Inzegening alle gasten gespannen hadden gestaan, toen men de oude Rabban naar het Bruidspaar had geduwd, nadat Rabbi Aron de feitelijke Goepah had voltrokken. Hij sprak met een bijna onmerkbare spot, en een restje vraag naar de geheimzinnigheid van die verhouding tussen de aanzienlijken, de 'Ga-oniem', en de oude Rabban. Die was dan naar hem, naar de Bruidegom geschoven als een blok dat men verplaatst, en had de beide vijftallen sprietjes die als zijn vingers dienst deden, op Susman's hoofd gelegd. De gasten staan en zien toe, alsof een Godsoordeel wordt voltrokken of hernieuwd, met ingehouden adem; de lucht rondom in de met

kaarsen verlichte Synagoge-schemer is als glas, als dun metaal, en schijnt geluid te zullen geven als men haar aanraakt.

En de levende mummie strekt opnieuw de ontvleesde handjes en tilt ze boven het hoofd van de nietige Bruid. Maar wat gebeurt er? Is de Rabban aan die geringe hoogte-maat van de zegenvraagster niet gewend? De hoofden van de toeschouwers wrikten naar elkaar: de handjes blijven enkele tellen boven het kapsel van de schichtige Liba gespitst, en dan zweven ze terug zonder haar hoofd te hebben aangeraakt, als de duiven van kapitein Noach die nog geen land hadden gevonden. Er is nog stilte als een atmosfeer die men gelooft in repen te kunnen snijden. En dan brokkelt wat gekuch los. En weer, als bij elke bemoeienis van de bijna gestorven Leider, zetten zich de ogen van de Wormser Joden van onnatuurlijke verheffing wijd open; en weer rommelt het gemompel en waait het gefluister rond; hoofden rukken heftig van halzen weg in de verdeeldheid van de meningen. Wat wil de Rabban zeggen? Heeft men het gezien? De vrienden van het jonge paar zijn bezorgd of verrukt: het was de aarzeling om de Bruid de zegen toe te kennen; of het was een ware heiliging, waarin de handen de vleugels wilden verbeelden van de Engelen die haar omgeven, ja, zo was het, en de anderen begrijpen het niet, let op, Rabban Abraham Hokohen heeft de gave van de mensenkennis die geen woorden of nadering nodig heeft, en let op de vrouw die hij vandaag Susman heeft gegeven. De dodelijk uitgeputte Rabban zwijgt, zoals hij al jaren zwijgt, hij heeft niet het geringste vermoeden van wat men zou willen maar niet durft vragen, en hij kent er niet de geringste belangstelling voor. Fantins zoon is te twijfelachtig om in de verklaring van de dwepers te geloven, hij vindt ze alleen beminnelijker dan die van de onheilvoorspellers met hun bedrukte gezichten waarom hij graag zou willen lachen als hij daar de moed toe had. En dan heeft hij nog bij de Lenings-agent, bij Reb Vidal de Sy-

nagoge-dienaar zitten pompen om nieuws, en losgekregen wat pas morgen de anderen bekend zal worden: Parnassiem en Dajanniem, het Beth-Dien, het Gerechtslichaam, dat hier eenvoudig de Jodenraad is, zijn nog na afloop van de laatste maaltijd samen geweest voor enkele geschillen die dringend heten. En dringend waren zij, al hoorde Ricia het verslag, zelfs uit de mond van de eenvoudige maar niet humorloze neef Susman, met de verbazing aan van een meisje dat op haar zwerfvlucht hier was binnengevallen om aan een algemene dood te ontkomen. Ozia was met de armen over elkaar blijven zitten en volgde met verlevendigde ogen het hele samenzijn, als een jonge vrouw met een ouwelijke werkkring die kennelijk verheugd is buiten dat bedrijf haar jeugdigheid te beleven.

XII *Erbarming strooit blindheid*

Eerst werd door het Beth-Dien bevestigd dat Rabbi Nathan met zijn afwijkend oordeel over het geval Henna (God moge haar Zijn rechtvaardigheid toebedelen) een berisping nodig had gemaakt, en eveneens voor zijn zwakheid, zo te handelen onder de geldelijke druk van Reb Vidal. Aan die Reb Vidal lei de Raad een boete op van een pond Heller, een bedrag waarover men het lange tijd oneens was geweest tengevolge van de algemene aarzeling om in deze dagen te straffen en zelfs te oordelen, — voor zijn onbehoorlijk gedrag jegens Rabbi Nathan en zijn onvermogen tot het weerstaan van de aandrang van Henna's vader. Die werd tot hetzelfde straf-bedrag veroordeeld om het weerstreven van de uitspraak van de Raad en het in overtreding drijven van Reb Vidal. Zuchtend omdat men met die ingewikkelde orde-schennis schoon schip had gemaakt, hadden de Rechters rondgekeken en hun eenstemmigheid vastgesteld, met uitzondering van één hunner, de zonderling, Rabbi Eberlin. Rabbi Eberlin de jeugdige vijftiger, in zijn grijze, rechtneerhangende profetenmantel, een aristocratische knaap, voor zijn dagen keurig in zijn uiterlijk: een schoongehouden bovenlip, een kort baardje en opstaand grijzend haar — had zelfs bij de uitspraak omtrent Rabbi Nathan zijn overigens onbewegelijke kopje naar de sprekers gekeerd en afkeurend geschud. Wat hem misviel waren de woorden over Henna 'God moge haar Zijn rechtvaardigheid toebedelen.' En terwijl hij wist dat die tussenzin niet anders was dan hun onmacht tegenover die slag, liet zijn dunne hoge stem enkel horen, of men dan soms aan God's rechtvaardige beschikking twijfelde? Hij lei de vergadering de stilte op na een korte schok: hoe wonderlijk hij mocht zijn, met het ziften van hun woorden, met in de zedewet het uiterste te eisen waarin

niemand hem volgen kon, — zijn heiligheid stond voor elkeen vast, en al had hij zijn eigenzinnigheden zover gedreven dat het hem soms lustte, zonder hoofddeksel buitenshuis te lopen, niemand twijfelde aan zijn rechtschapenheid; hij liep opvallend in zijn kaarsrechte slankheid als een profeet; hij had een groot deel van zijn vermogen weggegeven en leefde zonder enig bedrijf van wat hem restte. Zijn geld was van drie geslachten; vader en grootvader hadden het geluk en het inzicht gehad, het te behouden. Zo ontstond hier en daar een takje aristocratie: zorgenvrijheid, geld voor kostbare boeken, tijd voor bespiegeling en het mogelijke overzicht. Hij waande zich zo los van het bezit als de enkele arme die de blijmoedigheid bezat om de dwingelandij en de vergiftiging ervan te ontwijken; hij wist niet hoe waar het was wat eens zo'n gelukkige vrijbouter, een potsenmaker tot hem gezegd had: 'uw spreken, Rabbi, is zilver, en uw zwijgen is goud.'

Toen het geschil aan de orde kwam tussen de Bachoer Reb Bendit en de Christen-weduwe, was Rabbi Eberlin in zijn volle kracht tegenover de Raad komen staan. Het verhaal van Susman was belangwekkend voor zijn gezelschap, al werd het hem door de mond van Reb Vidal de Synagoge-dienaar overgebracht in die gemengde stroom van eerbied en laatdunkendheid, die bij de Joodse menigte als brood zo eigen was geworden in de eeuwen van de inzinking na de eerste Kruistocht, en die de twijfel betekende van de nood in een te diepe en te langdurige nederlaag. Rabbi Eberlin wist dat hij het onmogelijke eiste, en dat hij zelfs geen beslissing in zijn geest kon bereiken bij enig dagelijks voorkomend rechts-geval. Want het Charter dat Bisschop Emerich van Worms zesendertig jaar geleden de Wormser Joden had opgelegd en dat nog gold, gaf de Voorzitter van de Raad het recht tot eigenmachtige besluiten zonder verantwoording aan wie ook. Maar aan zwijgen was Rabbi Eberlin niet toe, en de leden van de Raad, omdat hij

nauwelijks enige persoonlijke omgang met hen onderhield, hoorden hem eerbiedig aan. Uiterlijk kalm, enerzijds zeker dat zij allen op een hoogtepunt van bedreigdheid stonden, maar ook bezeten door zijn wens naar een leven dat voor hen veilig moest zijn zonder de mogelijkheid daarvan ten einde toe te willen onderzoeken, liet hij zijn Leer los over die met wets- en zakenvragen bezette hoofden van zijn mede-leiders. Het was de Leer die hij, tot troebele spot van de vele Bendits en tot verstilling van een enkele dromer, zijn Bachoeriem indruppelde, tussen zijn lessen over Talmud en Halacha, en tegen elk inzicht van alle overige leraren in. Hij toornde tegen de geldhandel die de dodelijke vijandschap van de Christenen onderhield, waarmee de armen zonder dek en brood raakten, en die, zei hij, de Kerk van de Christenen wel kon dulden en zelfs aanmoedigen opdat de Joden het trefpunt zouden blijven voor de wrok van het volk. Al wat zij voor hun bewustzijn verborgen, sprak hij uit, en zelfs de bemiddelende oplossing tussen hun gevaarlijk bestaan tot dat ogenblik toe en de uiterste berooidheid die zij zo vreesden, noemde hij: men kon toch met een geringe rente-regel een sober leven handhaven en de goede genegenheid van heffingbetalers en leners terugwinnen. Rabbi Aron, met zijn ingevallen wangen en de witte puntbaard tot over zijn borst, een ware Mozes-kop, mocht zacht tegenspreken dat God dit alles zo gewild had en dat het rentebedrijf ook voor de voortgang van de wereld onontbeerlijk was; dat zoals Rabbi Eberlin wel weten kon, een lage rente de Joden volkomen tot bedelaars zou maken omdat tegenover de vele verliezen van de wanbetalers dan immers geen enkele vergoeding zou staan. Rabbi Eberlin zag bij die woorden omhoog en wachtte op het ogenblik dat hem de gelegenheid zou brengen zich te ontladen. Toen stond hij op; het waren de laatste woorden die hij in de vergadering sprak, hij verscheen daarna niet meer bij de beraadslagingen. Hij greep de minuut

terug van die namiddag in het bos, toen hij de grote zucht over zich heen had voelen strijken van de eerste voorjaars-nesteling, in de gras-stoppeltjes en in de gestolde huivering van groen langs de boomtakken. Hij noemde dat zoals het in zijn wereldbeeld moest heten: een 'maggied,' een 'stem,' een Verkondiger. Hij kon zich die uiterste samentrekking van al zijn aandacht op dat éne punt, en de overmachtige zekerheid waarmee hij de toestand overzag, niet anders voorstellen; de geneigdheid om die bezieling als door bovenmenselijke kracht ingeblazen te verklaren, stamde uit dezelfde geest van ongewisheid die hij aanviel, maar hij kon zich daarvan niet losmaken. 'Luistert toch,' zei hij, 'ik heb een Teken gekregen.' Hij zag alle blikken naar zich omhoog gericht, gereed om rustig op te nemen wat volgen zou, zoals zij op plechtige ogenblikken luisterden naar de voorganger in het Gebed, of naar de Ramshoorn-blazer op Grote Verzoendag. 'Er is geen twijfel,' zei zijn hoge stem, 'het was een ingeving van God die ik gekregen heb, alles was te duidelijk, en al heb ik nooit over zulke ervaringen gesproken, dit was niet de eerste keer. Niet teveel inleiding: 'Israel heeft geen handel te drijven en met geld rinkelend tussen de vijanden heen en weer te lopen. Israel moet zwervend blijven, niet de leenbrief is zijn wapen, maar de staf. De geschiedenis van het volk Gods leert het ons ook. Zolang het zwervend was, kon het zuiver blijven in zijn Godsdachte, en met God verbonden leven. Het bezat geen vorm van de wereld, het stond niet in een lijst van de tijdelijkheid, het kon niet pronken, het kon niet dansen, het bleef ver van alle liederlijkheid. Daarmee was het uitverkoren. Zodra het enige macht kreeg en zich neerzette, en een vorm wilde als de andere volken, kwam het bederf en het misbruik van die uitverkorenheid. Zonder onrein goud van vreemde roerige stammen zou geen Kalf gegoten zijn; en zonder gezetenheid als die van de anderen zou geen Tempel zijn gebouwd, die wij

betreuren. Israel werd vet en algemeen, en alle zonden van hen die het voor moest gaan, werden binnengehaald, misschien wel uit vrees al te uitverkoren te schijnen, misschien wel uit laffe schaamte voor zijn uitverkoren plaats. Israel wilde een Gouden Kalf omdat het gezeten werd en slaaf van het stukje bodem waarop het was terechtgekomen: het wilde Richteren, en eindelijk Koningen, zoals de anderen. Het wilde het grote domme spel van de wereld mee-spelen; men kreeg steden, en de Koning wilde pralen met een Tempel, omdat hij macht had en rijkdom. Maar de Tempel moest door Heidenen gemaakt worden; zo werd het aanzien dat God had gegeven, verkwanseld tegen ijdele ogenpronk. En zo verheugen wij ons vandaag in steeds minder stilte, om het goud dat uit de pijnen van de armen in onze kisten groeit, wij boeleren er mee, en onze vrouwen en dochters betreuren het dat zij het niet in de ogen van de Christenvrouwen kunnen laten schitteren, zozeer zijn wij voor het werkelijke Aanzien ontaard.'

De leden van het Beth-Dien waren wel getroffen geweest door zijn vermelding van het Teken en de Stem Gods; zij hadden roerloos geluisterd, maar toen hij zweeg, kwam er toch gemompel los. Men schoof onrustig op de zitbankjes en de schemels heen en weer; hoofden wendden met blikken van scheve ogen zich af. Want niet alleen dat al wat hij van die Stem overbracht, een hartstochtelijke herhaling was van de meningen die hij steeds tot zijn leerlingen uitsprak; maar de Tempel lasteren en Koning Salomo aanranden, dat ging hun te ver. Toch zwol Eberlins stem nog een ogenblik vaster aan. 'Dwaalt toch niet in uw verwarring rond,' riep hij, 'en zet u niet in toornigheid als kinderen aan wie men een gevaarlijk speelgoed afneemt. De Tempel moest verwoest worden, tot tweemaal toe, want hij was de vorm en de bestendiging van de enge gezetenheid, van het valse huwelijk met de Heidenen en van al het afleidend kwaad. Goud, koper en sittiemhout, en de

edelstenen voor de Priesterkledij waren dezelfde verleiders als de rente van vandaag voor ons; zij verstikken en blinddoeken ons op de weg naar de volmaaktheid, en brengen ons listig naar de afgrond.' Hij bleef nu zwijgen en wachtte. Hij zag dat hij veel verzet had opgeroepen, maar stond toch een ogenblik verwonderd over de gebetenheid van Rabbi Aron de Voorzitter.

'Wilt Gij aan God gelijk worden?' vroeg diens stem bestraffend.

'God heeft ons geschapen naar Zijn beeld,' zei Eberlin, 'en niet om als het gedierte te leven voor voedsel en stoffelijke gewoonten.'

'Gij lastert Koning Salomo en de Tempel, uit de heilige boeken Mozes.'

Sommige hoofden knikten. Het scheve kopje van Rabbi Juda toonde toch instemming met Rabbi Eberlin. Die antwoordde nog: 'Het is geen zonde, naar het volmaakte te streven; dat is wat God in ons gelegd heeft. Alleen het beste te doen wat mogelijk is, is geoorloofd. Wij dansen elke dag om het Gouden Kalf.'

'Wij alleen?'

'Neen, niet wij alleen; maar wij alleen hebben het na te laten. De Tempels die wij hier bouwen, worden straks vernietigd. Ik weet dat ik mijn plicht doe met mee te delen wat ik gehoord en verstaan heb. En uw plicht, Rabbi Aron, is, de schande niet te verdedigen waarmee wij ons ongeluk over ons brengen.'

'Gij matigt u zeer veel aan,' antwoordde de Voorzitter; 'het is om uw verdiensten dat wij naar u luisteren. Maar gij zegt veel meer dan u veroorloofd is.'

'Alle grote Rabbijnen,' riep Rabbi Nathan als al te onmiddelijke zelfverdediging, 'hebben onze levenswandel goed gekeurd, 'het rentebedrijf is het enige dat ons is toegestaan, en het laat ons tijd over voor veel Thora-studie.'

‘Die is pas nuttig,’ hoonde Eberlin nog, ‘als men er niet juist dat uit verstaat wat aangenaam en gemakkelijk voor ons is.’

Een ander riep nog: ‘Wij weten wat wij doen. Wij sluiten de ogen niet voor de gevaren. Zelfs een betaalde vechtheester onderricht ons, opdat wij onze vrouwen en kinderen kunnen verdedigen.’

‘En Judith? Zegt u dat niets?’ vroeg nog een stem.

‘Zijt ge zo verheugd om een gedoopte Jodin?’

‘Kent gij Gods besluiten?’ riep men weer.

‘Ik moet misschien dankbaar zijn voor uw jeugdigheid,’ besloot Eberlin. Hij liet Bendit die hij als leerling verfoeide, met de meeste stemmen samen zonder geld van zijn vennoot. En ging heen.

Ozia had geluisterd met de glimlach van iemand die op de hoogte is; Ricia had het alles in de taal van haar neef Susman aangehoord en was nadenkend geworden, mooi; voor Susman in een kalme glans van bevriendheid, voor Bendit hatelijk en begeerlijk, voor Liba onaangenaam. Ricia kon zich Rabbi Eberlin niet lichamelijk voorstellen, maar zou hem later in een andere verschijning plaatsen, die belangwekkend voor haar was. Bij de verwerping van de vrouwelijke tooi alleen was zij in twijfel geraakt en opnieuw naar een kring van goedgeklede vriendinnen gaan verlangen.

Haar neef onderbrak haar gedachten met de stille vraag:

‘Is het bezit belangrijk, dat uw vader u naliet?’

‘Ik weet het niet, neef. Uw vader zal het mij zeggen, maar wij zijn niet rijk.’

‘Ge kunt het mij ook in handen geven. Ik zal het goed voor u bezorgen, met een ruime winst.’

Ricia lachte. ‘Zoals straks die mislukte hoveling, die Bachoer? Liba wacht al op de Goepah.’

‘Waarom niet?’ knikte Liba. ‘Ik heb hier, Susman heel niet

gekend, en ik ben nu al verzot op hem, niet Susman?' Ricia zag verlegen toe bij Susmans ingespannen pogingen om te verbergen dat hij dit vroegtijdige liefde-vuur ontweek.

'Ge zijt óók geen zakenvrouw,' zei Susman tot Ricia, 'mijn moeder was het ook niet.'

'En gij?' vroeg Ricia, zo zeker van het antwoord, dat zij glimlachte naar zijn droefgeestig aanvaardend gezicht. Hij antwoordde zonder enige raadselachtigheid met een glimlach terug en een voorzichtig ontkennend hoofdschudden. Alle drie, hij en de beide vrouwen lachten vertrouwelijk; Liba's ogen stonden scheef van wantrouwende onbehagelijkheid boven haar dikke neus en Bendit begreep niet hoe een man dat van zichzelf kon toegeven. Hij stond intussen, na de kleine gevoelige nederlaag bij Ricia, nu Ozia te schatten als steun voor zijn verder mannenleven. Hij wist dat zij hem om de vingers zou winden als zij ja zou zeggen en dat hij zijn rol van de brandie niet zou kunnen voortzetten, maar dat hij overigens in een bed van zorgenveiligheid zou liggen bij een vrouw die elke moeilijkheid scheen te zullen voorkomen of tot een goed einde brengen. Hij mat haar en het kon Ozia niet ontgaan. Die zat roerloos onder zijn blik met omlaag gewend hoofd, en met een fijne wapenende glimlach. Bendit was na de klap die Ricia hem had toegediend, niet dom genoeg om blind te zijn voor een tweede, en hij besloot met onderdrukte woede, zich niet verder te wagen. Susmans blik volgde de bewegingen en schouderophalend schertste hij tot Ricia: 'Ja. Rabbi Eberlin bestrijdt het zakendoen, maar de andere Rabanniem zeggen: het is ons kleed geworden, ge hebt het gehoord.' — 'O ja,' antwoordde Ricia, 'maar wij hebben meer te verdedigen dan ons kleed, en met zoveel om het lichaam is het moeilijk vechten.'

Susman voelde de verwerping van die woorden door Bendit en Liba, tegen zijn bewondering in. Omdat zij een mooie vrouw was, rekende hij haar nu tot een wezen van hogere orde

dan al wat in Worms bekend was. Toen vroeg de kleine Liba:

‘Ge zijt onlangs boven geweest bij de Christin? Ge hebt er niets van gezegd.’

‘Ik heb haar gezien. Is zij dan gedoopt?’

‘Zij kan het elk oogenblik laten doen,’ rammelde Liba binnensmonds; ‘is het verschil dan zo groot?’

‘Zij zal misschien heel iets anders wensen,’ zegt Ricia.

‘Heeft ze u dat gezegd? *Ik* heb nog geen woord met haar gesproken.’

‘Ge hebt haar misschien niet eens gezien,’ strafte Ricia. ‘Wij hebben niets gezegd.’

Liba vroeg meteen: ‘Wat wilt ge met haar? Haar laten gaan?’

‘Als ik het zou moeten zeggen: men moet haar laten gaan. Zij moet kiezen, zij is de verongelukte.’

‘De verongelukte!’ riep de dwergvrouw. ‘Hoor! denkt ge er misschien zo over als zij?’

‘Zij heeft niet gedacht,’ zegt Ricia met voorbijzien van Susman en het wisselen van een glimlach met Ozia. De binnengelopen bureu die bij de deur stonden, met verzadigde nieuwsgierigheid om de verschillend begrepen berichten van Susman, waren nu vol angstige verwondering om Ricia. Haar eenvoudige woorden scheurden in hun wetmatige haat tegen het mishandelde meisje Henna. De daad van de lichamelijke verbinding met de Christen was eenmaal zo vijandig verklaard, dat zij, ook al was die onder dwang gepleegd, dadelijk gereed waren voor de diepste wrok en tot dodelijke verachting. Daarom had Liba nu met Ricia volledig afgerekend.

‘Die weten het met elkaar,’ zei ze smalend naar de beide vrouwen. Weerzin tegen Ricia prikkelde haar om haar mededinging in de waardering door haar wettige man. Angst voor verscherping van het gevaar door elk woord of elke daad die zij niet begreep, benauwde haar.

‘Ge moogt niet eens zaken met haar doen,’ strafte zij naar de beide mannen, ‘ zij is hier vreemdelinge, dat weet ge toch.’ Ook tegen Ozia broeide zij vijandigheid uit, die haar toch al vreemd voorkwam en nu nog geheimzinniger werd door die binnengevallen Christen-vriendin. Dat joeg haar op in haar uitzicht, dat de horizon geworden was van een vlieg. Enkele ogenblikken maar strijkt de wil tot verheffing en uitbreiding van hun blik uit de Rabbijnenmond over hen heen; dat raakt hen en draagt hun leven, al schijnt die verruiming in de verwarring van hun zwakheid onvindbaar.

Ricia voelde zich nochtans beklemd, en het heengaan met Ozia was een bevrijding. Die moeilijkheden waarmee men hier het leven vult, mogen dan het kleed zijn geworden waarzonder men niet gaan kan, zij gelooft toch dat hoe groter de Gemeente, des te dikker en verknoopte de kleren zijn geworden. Zij kan het niet in woorden bewust maken, maar ontbreekt niet bij allen de liefde? Allen komen zij zonder keus bijeen in twijfelend vertrouwen: de liefde nestelt zich bij hen als de aanvaardings-deemoed van de slavernij.

XIII *De Valk haalt buit voor zijn meester*

Willebrord Petrus, alias Reb Falk uit Zell, kwam korten tijd daarna de Wormser Jodenwijk bezoeken. Hij was misschien de vogel van wie de dichter van zijn dagen Conrad von Megenberg zong, dat zijn uitwerpsel heet is maar snel afkoelt, en waarmee hij op de bekeerde Joden doelde die hem ook in zijn Kerk zelfs niet aangenaam waren. Bij de kleine vervolging in Zell, waarvan de Kloostermoeder Ricia vertelde, had hij naar het oordeel van de overlevende Joden te snel doop voor dood gekozen. Hij bezat geen onsje martelaars-vlees en in de razerij van het bloedige tumult dacht hij aan de voordelen die de koude liefkozingen van de Christenen hem zouden kunnen opleveren. Geldelijke benardheid en angst stiet meer Joden naar de Doop dan ooit tevoren.

Onder de vele armen waren het de meest wanhopigen, met de bedeling door de Gemeenten niet tevreden, of wel een enkele peinzers die meende de twee werelden te kunnen verbinden. De overgang bleef kwellen als verraad; het verband met het jeugd-verleden was te diep, elk geval was voor losgescheurde enkeling en achterblijvende menigte bloedig, en het was maar een zeldzame keer dat een geringe bevruchting van de wereldgeest mogelijk bleek. Johannes Pauli, naar Paulus gedoopt, bracht uit zijn Joodse bron geheim- en zedekundige bespiegelingen over in een boek dat een Duits volksboek was geworden; hoewel alle ophitsing daarvan ver was, kon toch de vijandschap er nog niet door worden verzacht. Reb Falk werd naar Worms gestuurd door de weduwe die Bendits vorderingen betwistte, en bij wie Willebrordus Petrus alvast als eerste loon voor zijn overgave zijn geremde overrijpe lust met de hare vierde. Hij moest, goedschiks of anders ook een weinig kwaadschiks, de panden losmaken om daarmee met haar een on-

vormelijk bruiloftsfeest aan te richten. Maar vooral in zijn nieuwe levensvorm van Willebrordus Petrus, een gedaante waarin hij zich onder kille huiveringen van angst voor zijn vroegere God had laten veranderen, had Reb Falk nu zijn eigendommelijke listigheid; hij hief bij het eerste Jodenhuis zijn kopje zonder baard maar met een dik zwart kneveltje, en vroeg om geld. Dat had hij nodig om weer Jood te worden, want de Christenen, zei hij, die hem tot doop hadden gedwongen met de messen tegen zijn ogen, hadden hem geld geleend en eisten dat nu terug onder bedreiging van de doodstraf die op de Joodse vlucht uit het Christendom gesteld was. En willen de Joden hem nu niet afkopen? Hij stiet op wantrouwen, op het wantrouwen tegen elke gedoopte, op de persoonlijke onbetrouwbaarheid waarmee zijn al te dik vleierende scheldwoorden tegen de Christenen zijn hoorders prikkelden. In een van de eerste woningen, die van Ozia en Ricia, ontmoette hij glimlach van spot. Zij wisten niets van zijn Christelijke gedragingen, maar hij wist ervan, en onder haar blikken in een scherpe en beangstigende flits van herleving: hoe hij, na de maaltijd die de pastoor te zijner eer had gegeven, met een kleine vracht tafelzilver in de zak het huis verliet en de weduwe, behalve met zijn gulzige omhelzingen, daarmee gelukkig maakte. En hoe hij voor een monnik het 'Adoua Oulom' het, 'Heer der Wereld die regeerde eer nog enig schepsel ten leven was gebracht,' moest zeggen en vertalen; hoe hij dat met zijn laatste ontroering afschreef terwijl hij wist dat het in een spotspel tegen de Joden gebruikt moest worden. 'Bij die vuile Gojjiem blijft men een Jood,' klaagde hij vals tot Ricia en Ozia, 'en bij de Joden is men een verrader.' De beide vrouwen knikten en stuurden hem verder; zij verwachtten van dat bezoek een slechte afloop, en hielden zich onzijdig. Maar Reb Willebrord Petrus Falk ging verder met de Jodenwijk in beroering te drijven; zijn plan was gemakkelijk genoeg; wilden

zijn medevogels hun doodsnoed niet zien, hij zou ze de ogen openen en niet zonder dat hem daarvoor een flink sommetje geld zou toevallen, een buitenkansje dat het enig mogelijke in zijn armoedig bestaan leek, en dat hem dronken maakte en tot alles bereid.

Hij trof overal Joden die weigerden te geven, maar die geschrokken en van dieper gravende vrees ontsteld, hem in steeds vollere groepjes volgden. Hij begreep dat alles; hij kende de hele ontwikkeling van zijn onderneming vooruit en was van de goede afloop zeker. De Joden liepen te hoop en luisterden mee aan de deuren, zwijgend, met gespannen blikken uit grote ogen, alsof een fakkel door hun wankel gebied trok die het elk ogenblik in volle vlam knetterend kon doen omhoogbranden. Men kon niet anders dan zwijgen tot dat gevaar, waarmee die kleine man uit hun midden, vrijmoedig door de macht die daarbuiten achter hem stond, geladen bleek. Zijn zoete toon is uitdagend, en de aangroeiende menigte verontrust hem niet tot de geringste aarzeling. Hij ziet zijn lotgenoten van enkele weken geleden volgen en staan: donkere vrouwen als zijn vermoorde moeder en zijn zusters, mannen als zijn vader en zijn broers nu schuw, in angstige afwachting bijeengedrongen, met strakke en ook wel onzekere blikken of met verwrongen glimlach van een aarzeling die misvormt. Vijandig voelt hij zichzelf ook, tegen het lot dat hem een van de hunnen deed zijn, dat hem daarmee niets bracht dan angsten en armoede, en dat hij nu gekeerd heeft door een daad waarvan hij de waarde niet durft peilen. Zijn zij hem vreemd geworden? Hij weet het niet; hij tart zijn verbondenheid, want hij weet dat hij hen toch op een afstand heeft geschoven, op dat ogenblik van zijn besluit, een gewelddadig besluit, want hij had de hakbijlen van de Zellers gemakkelijk kunnen ontkomen. Een gemompel golft door de Joden, als Falk zijn poging ziet mislukken om voor zichzelf geld los te praten, en als tweede zet aan de opdracht

van zijn strijdbare bijslaap begint. 'Panden,' geeft men elkan-
der door, 'hij vraagt de panden van Reb Bendit.' De blikken
worden nu met hoofdknikken versterkt; er is niet veel scherp-
zinnigheid nodig om in te zien dat nu het Joodse masker is
losgelaten, en dat door het verband met de weduwe, omtrent
wier geschil met Bendit men elkaar inlicht, ook de volle vijan-
digheid openlijk wordt gesteld. Maar hier eindigt ook Reb
Willebrords kans om met de Joden persoonlijk aan de wo-
ningen te onderhandelen, want die kans wordt nu naar een
ambtelijke beslissing verlegd. 'De Raad!' roept men eerst
zacht, en dan, hoewel voorzichtig, toch luider: 'De Raad! Men
moet de Raad bijeenroepen!' Reb Falk keerde zich naar de
menigte, hij knikte zonder vrees, en met een glimlach die
niets goeds kon betekenen. Hij bleef als meester van de toe-
stand staan, en enkelen maakten zich uit de kleine massa los
om Reb Vidal te waarschuwen dat hij zonder uitstel de Bestuur-
deren bijeen moest brengen. Zij kwamen, in die bedrukte
haastigheid die bekend was als had men ze zelf eeuwen lang
beleefd, met onderdrukte bitterheid, met toorn die niet ge-
toond mocht worden, met opeengeklemd tanden die hadden
willen bijten, met vuisten die bedwongen en gesloten werden
gehouden opdat zij niet naar die keel zouden grijpen, die, uit
hun midden gekomen, naar hun midden terugkwam om met
woorden vol valsheid dodelijke lagen te leggen. Zo ontvingen
de Rabbaniem en Dajanniem van Worms de Joodse dopeling
Willebrord Petrus uit Zell. Zij lieten hem in het Dans- of
Bruidhuis komen, want binnen de muren van de Synagoge wil-
den zij hem niet zien.

Hij stond daar, alle nieuwe vrees overwonnen, brutaal, zon-
der te hebben gegroet, met zijn kleine bewegelijke gestalte en
zijn ronde schouders, voor de lange tafel, en trok een scherpe
glimlach. Hij liet zich niet verwarren, ook niet toen hij in het
midden van de bekende verschijningen de Rabban zag, die

men hierheen had gesleept als een soort levend amulet, dat misschien een bezwerend of verlossend woord zou kunnen uitzenden in deze zeldzame gesteldheid. Falk begon opnieuw geld te vragen om de lening terug te betalen die Christenen hem hadden toegewezen. Er werd geantwoord dat hem dat gegeven zou worden als hij tot het Jodendom teruggekeerd zou zijn. Reb Willebrords blik verschoof naar angstige gedachten: vrijwillige doop en terugval, het kon de brandstapel worden. Zal hij, vroeg hij nu, dan van andere Christenen geld lenen, en daarmee vluchten om weer Jood te worden en zijn eerste schuld afdoen? Er was één lid van de Raad die toestemmend knikte, en Reb Falk lachte hem toe. Maar de anderen werden waakzaam. De Rabban, vóór de zitting begonnen was, flink beschreeuwd, had 'Israel is in nood' losgelaten; van Falks aanwezigheid, van zijn rol, van heel de bijeenkomst drong geen geringste voorstelling tot hem door, maar men wilde uit het 'Israel in nood' toch een bijzondere waarschuwing verstaan, en zo deed het uitgeputte symbool van leiding, wijsheid, doorzicht en voorzienigheid toch nog dienst. 'Men kan hem niet raden!' riep een stem bezwerend tegen Falks listige voorstel. Toen begon die over de panden te spreken: het eerste plan was mislukt en het aanhangende voorstel kon alleen dienen ter versterking van de druk: hij wist dat hij zijn buitenkansje tegemoet ging. Reb Bendit moest ontboden worden; hij kwam naast de onbekende eiser te staan; de Bestuurderen wisselden sombere en waarschuwende blikken. Falks verklaring dat hij met de opbrengst van de panden de lening terugbetalen en dan weer Jood zou worden, klonk niet anders meer dan als een listige bedreiging, want men wist nu dat de weduwe hem gestuurd had. Reb Bendit zei dat de weduwe de schuld van haar man ontkende, dus ook geen panden kon eisen. Het was een zaak die in deze Raad niet beslist mocht worden; men kon alleen om der wille van de vrede Bendit bewegen tot een

daad in het algemeen belang. Reb Falk antwoordde weer, dat waar Bendit van schulden sprak, er toch ook panden moesten zijn. 'Volgens mij!' riep Bendit die zich toch nog beheersen moest tegenover die schaamteloze dwingelandij, 'volgens mij zijn er panden; niet volgens de weduwe; voor haar kunnen er geen panden zijn, want volgens haar is er geen schuld; hoe kunnen er dan panden zijn en hoe kan ze die terugvragen zonder de schuld af te doen?' Hij lachte om de onzin, maar Falk lachte ook, zonder Bendit aan te zien. Die sprak tot Rabbi Aron, de voorzitter en voornaamste ondervrager, 'dat hij nu de waarde van de panden nodig had, en als de Raad hem die wilde vergoeden, zou hij ze afstaan.

'Hebt ge het geld nodig voor brood?' vroeg het scheve blanke kinderkopje onder de fluwelen muts van Rabbi Juda.

Niet voor brood had hij het nodig. Maar hij was de enige die achter moest blijven (hij bedoelde de enige van de half aanzienlijken en die naar de volle aanzienlijkheid reikhaldden) in de grote Lening van Beieren, en hij wilde daar niet buitengesloten blijven. Rabbi Juda keek rond als met aapjes-ogen, en zweeg; hij monsterde de Raad op de geneigdheid, Bendit zijn buitenkansje te bezorgen, en met die enige afwijking van de rechtspraak de dopeling vast te zetten. Hij stelde voor, en wel onder een verheugde blik van enkelen die doorzicht ontmoetten al was het maar doorzicht van een verwarring door de afgekeurde daden gesticht, om in afgezonderd Beraad te gaan en de klager, want hij noemde Falks naam niet daar die er in zijn ogen geen had — te verzoeken zich daartoe een ogenblik te verwijderen. Rabbi Aron, met eerbied voor die behendige zet die immers ook Falk de waardigheid van het Beth-Dien moest doen voelen, deed zo. En Falk keerde zich met een handengebaar van het zwichten voor de dwang van het ogenblik, naar de deur. Maar daar keerde hij zich opnieuw om. Hij kwam naar de tafel van de Rechters terug, en schudde zijn kopje. 'Nee,' zei

hij, 'ik moet nu antwoord hebben.' En tot Rabbi Aron, van zijn macht bewust: 'Ik wil nu antwoord. Ja.' — De Bestuurderen konden zich niet meer onderwerpen. Bendits verzoek kon niet worden toegewezen; als de weduwe de schuld aan Bendit die duidelijk genoeg vaststond, zou erkennen, konden de panden gelost worden. Zo was de wet voor Christenen en Joden, en de Raad zou zorgen voor een goede schikking. Falk liep weg met een besliste beweging van zijn schouders, een welbekende en nu vreeswekkende beweging, een Joods gebaar tegen de Joden; zijn felle blik van vijandschap deed een deel van de Raad over de weigering ontevreden fluisteren; Rabbi Aron scheen door zijn stille woede tegen de verrader weerhouden te worden van een onderwerping aan zijn afpersingsdoel. Bewust van zijn macht liep Willebrordus de Joodse wijk weer in, en toen hij een groepje wachtende Joden voorbijging, begon hij, eerst zacht voor zich heen, dan langzaam luider te schelden. De Joden verroerden zich niet tegen hem, hun hoofden draaiden alleen in zijn richting met zijn loop mee, zij verstonden nog niet wat hij zei: 'Van anderen, van fatsoenlijke Gijjiem geld nemen en daarmee vluchten!' riep hij 'dat raden ze, die dieven, om iemand in het gevang te brengen, om iemand op de brandstapel te brengen.' Naarmate hij verder liep, werd hij duidelijker, en hij eindigde met naar de bewoners die voor hun deuren stonden, te schreeuwen: 'Iemand op het brandende hout te brengen, iemand naar de vlammen te jagen, dat raden ze! En dat zijn dezelfden die nog meer durven!' De Joden stonden bleek en trillend te wachten wat nog volgen zou. En het kwam. 'De Hostie!' riep hij, 'de Hostie doorsteken! Dat durven ze! De fatsoenlijke Gijjiem uittarten met de Hostie door te steken!' Voorzichtig, naar eigen inzicht wel gedurfd maar in zijn opzet passend, riep hij nog, terwijl hij zich onder het lopen omkeerde: 'En het kind!' Daar knip-oogde hij bij, alsof hij hen in zijn leugen wilde betrekken.

‘En het kind! En het knaapje!’ Hij voltooide die beschuldiging niet. Wat de Hostie betreft, bedoelde hij zijn Joden van Zell. Hij beschuldigde de Wormsers niet, en die van Zell misschien. Maar de woorden Hostie en Knaapje klonken als een vonnis.

‘O!’ werd geroepen. De handen grepen naar de monden. En men vluchtte in de huizen eer Falk nog, steeds schreeuwend, met tartende lach, maar zelf op de grens van doodsangst ruggelings uit het gezicht was verdwenen.

Tot bij de Rabbijnen en de overige gemeentebestuurderen was het al in enkele dagen doorgedrongen: een jonge vrouw is hier onlangs aangekomen, aan Reb Susman verwant, en zij heeft woorden gesproken die verwonderd doen staan. Over het ongeluk-aanbrengende meisje Henna, dat zij in bescherming neemt, over de grote Lening, voor de Joden van heel het Duitse land een opwekkende en troostrijke gebeurtenis, waaraan zij geen deel wil nemen alsof zij een vrouwelijke Jesaja is, want zij beschikt over geld; en over het heilige huwelijk dat zij verwerpt. Dit laatste gold niet meer haar dan het ontwijkend antwoord aan de Bachoer Reb Bendit, die in zijn verwende ijdelheid gekrenkt, met de kleine Liba aan het kwaadspreken en samenzweren was gegaan; hij nam een flink deel voor zijn rekening van het onuitgesproken maar van elkaar goed begrepen plan, een opschuddinkje te waaien tegen Ricia en Ozia. Het opschuddinkje kwam zonder moeite, maar niet overal naar wens. Want zoals men snel geneigd was tot vrees voor boze geesten, zo gretig haakte men naar een reddende wonderdoenster. Het Boze Oog had zijn tegenspeler in de Profetenblik, liefst van een machtig wezen, desnoods ook van een on-aanzienlijk. En Ricia uit Tiel, uit het verre geheimzinnige Tiel, waar was dat? Aha, men wist het niet, het was ergens waar de wereld eindigde — die Ricia was binnen enkele dagen voor de

ene helft van de Gemeenteleden een vrouw die men in het oog moest houden omdat zij een heks kon zijn (was dan niet in dat verre land, in een woud opeens een koets voor haar verschenen waarin zij een grote reis had volbracht?) voor de andere helft een trekkende Profetes. Onder allerlei voorwendsels bezocht men Ozia of Liba; een opvallend aantal vrouwen, ook de onvruchtbaren, waren aan zwangerschap gaan geloven of vroegen naar haar toekomstig lot; en als zij bij Ozia de vrouw Ricia niet aantroffen, zochten zij de woning van Susman en van Henna's vader, waar men gemakkelijk een boodschapje, een vraag naar de prijs van nieuwe schoenen of de schokkende mededelingen over de Raads-beslissingen kon aansnijden.

Ook vandaag, in het bange tumult om Reb Falk, werd zij met bevreemding besproken. Wat was het met haar dat zij zich zo zonderling gedroeg? Toen de dopeling langs Ozia's woning kwam, was Ricia naar buiten en op hem toegesneld. Zij had hem bij de arm gegrepen en iets tot hem gezegd dat niemand verstond. Daarna was zij een eind met hem meegelopen, en pas een uur later teruggekeerd. Wilde zij ook afvallig worden? Of dacht zij Falk te bezweren? Bedriegster? Of Profetes?

Men wist niet dat zij haar kans schoon had gezien om zich het wapen te verschaffen dat zij van Peter niet had willen aannemen.

'Wacht!' had zij geroepen, 'ik ga mee!' En toen, naast hem, voor de Joden onverstaaenbaar: 'Hier is geld! Leer mij de Rozenkrans!' Ozia alleen twijfelde niet aan haar.

'Hebt ge hem afgekocht?' vroeg zij Ricia bij haar terugkeer.

'Dat kon ik niet. Maar hij moest mij een dienst bewijzen. Juist hij.'

Om Reb Falk af te kopen, daarvoor was meer nodig dan Ricia's geldje, en meer dan de waarde van Bendits panden.

Men moest een grote som bijeenbrengen, voor de weduwe,

voor Willebrord Petrus Falk, en voor de armen van de Parochie, om een bloedbad af te wenden. Want bij de Christenen gekomen, had Falk zijn fonkelnieuwe Christenplicht met veel begrip gedaan. Eerst tot de liefhebbende weduwe, daarna met haar bij de bestolen geestelijke (wiens tafelzilver niet door de Christen Willebrord maar in 's hemelsnaam door de Jood Falk was meegenomen, daar dit wezen immers door God gesplitst was en later weer tot eenheid zou geraken —) daar had Willebrord Petrus de ene stem die hem geraden had, geld van andere Christenen te lenen en daarmee te vluchten, tot alle stemmen van de Joden-Raad uitgebreid. Met dit valse voorstel had men hem in de dood willen drijven nadat hij behoorlijke Christenen zou hebben bedrogen. Het was toereikend voor het zenden van een bezadigd man naar Rabbi Aron, een afgezant van de Parochie, die dringend maande tot het schenken van een flink bedrag voor de ontevredenen, daar die met schrikwekkende plannen tegen de Joden rondliepen en in heel Worms veel instemming vonden. Die bloedige afrekening kon nu wel minstens een maand worden verschoven. Zo werd het nieuwe echtpaar Falk ten hoogste tevreden gesteld; het kreeg meer geld dan waarvan het, na de weligste omhelzingen op de donzen bedden van hun liefde-stee verzadigd ingesluimerd, gedroomd had.

Ook Bendit, al had hij de smaad van Ricia's weigering niet vergeten, was niet slecht uit het tumult te voorschijn gekomen, nu hij zijn panden te gelde kon maken. Hij had zelfs het plan voelen opkomen om Schaffmann, Henna's verleider, nog onder zedelijke druk over te halen tot de storting die uit vrees voor wrijvingen tot nu toe was nagelaten. Want wel was Reb Vidal agent voor de Beierse Lening in Worms, maar ieder kon toch tweede agent of aanbrengrer worden; men leende om uit te lenen en met Beieren rijk te worden en aanzienlijk. Bendit geloofde bovendien dat Ricia tegenover zoveel erkend-

heid en zakelijk inzicht als de zijne, straks haar hooghartigheid jegens hem stellig zou herroepen, wanneer zij zou zien hoe hij zelfs Heilman zijn bemiddelaarsloon zou ontfutselen. Zijn aandeel in de grote Zaak was nu verzekerd; hij mocht mee, in de grote stoet van onverstoorbare Joden, op weg naar Judith's alom zegenende handen.

XIV *De vreemde spelbreker*

‘Wees gegroet, Maria, vol van Genade, De Heer is met U. Gezegend zijt Gij onder de vrouwen. En gezegend is de vrucht van Uw schoot. . .’

En:

‘Eer zij de Vader en de Zoon en de Heilige Geest, zoals het was in het begin, en nu, en altijd in alle eeuwen der eeuwen. Amen.’

De moeilijkheid is de volgorde, de herhaling, de tekst voor het openende en sluitende grote bolletje. Bij ieder klein bolletje het ‘Wees gegroet’; bij elke grote bol het ‘Onze Vader die in de Hemelen zijt.’ Moet zij dagen lang daarop oefenen? Het Joodse meisje beproeft haar nonnenspel aan het snoer, dat over haar religieusenkleed hangt. En met Ozia in vertrouwen, loopt zij heimelijk daarmee de Jodenwijk uit en de stad Worms in. Hoe voelt zich een non, als zij tussen de mensen beweegt? Ricia poogde het zich in te denken. En daarbij wist zij sterker dan ooit, hoe ver mensen van één wereld van elkaar vervreemd leven. Maria, wat is Maria? Wat is Credo? Ik geloof, ja, de Monnik heeft het haar uitgelegd, gelukkig zonder verder veel te vragen; hij begreep iets, maar toen hij meer wilde weten, heeft die afschuwelijke valse Falk weer iets bij de Joden goed willen maken met te wijzen op de dienst die hij met het vertalen van het ‘Adoun Oulom’ niet had geweigerd, zodat Ricia, al wist zij niet waartoe die vertaling nu gebruikt werd, toch aan Falks vals vertrokken gezicht wel moest merken dat zij in een verwikkeling was geraakt die haar niet schuldeloos liet. Hoe kon die Falk zich in die wereld begeven die zo vreemd voor hem moest zijn; zij snakte nu al naar de vrijheid buiten die kloostercel en stelde vast dat men daar niet binnen kon komen zonder dat er verraad werd geëist. De kralen verschui-

ven als de balletjes aan Oom Fantins rekenraam; de tegenstelling tussen dat vertrek in 's Hertogenbosch en die witte cel met het beeld van de Gekruisigde aan de wand is huiveringwekkend, en even raadselachtig voor haar als de Synagoge voor het Christenmeisje dat daar verdwaald zou zijn. Dat weet zij al zo lang: Joodse gebruiken in leven en godsdienst zijn voor de Christenen zo geheimzinnig, dat zij vrees en wantrouwen wekken. De Thoramantels, de onverstaanbare taal van de gebeden; het Bazuinblazen op Nieuwjaar en Grote Verzoendag werd soms door het ongeletterde en verwijderd gehouden volk begrepen of voor hen verklaard als een Joods alarm tot overval op de Christenen. Het kon niet nagelaten worden, maar menigmaal zagen de Joden op zulke ogenblikken angstig rond, omdat een voorkomende aanval van de Christenen niet ondenkbaar was. Zij behoort nu eenmaal tot de onderliggende partij; zij mag zich dan door dat uiterlijk beschermd weten en door de gevatheid die door de Christenen van haar dagen moeilijk is te doorzien — zij heeft toch al het plezier van haar ondernemingslust nodig, om haar onzekerheid en haar vrees te bedekken.

‘Wees gegroet, Maria, vol van Genade’ — Zo komt zij op de markt bij de Kerk, door de modderstraten, waar mensen, karren, wagens en paarden het meisje uit het stille Gelderse opnieuw verbazen en bezighouden, tot een dichte volksmenigte haar stuit, die rondom een houten toestel opeengepakt staat. Op planken vloeren tussen palen spreken, gebaren en lopen mensen als aangeklede poppen, boven en beneden, en roepen met dat spel kreten en lachdaveringen op van de toeschouwers. Het was de middag voor Vastenavond. Het Gilde van de Lakenwevers had Christus’ nederdaling ter Helle al voor het huis van de Schout vertoond, het was nu met zijn toneeltoestel van drie verdiepingen planken naar de markt getrokken, voor de Kerk, en Ricia stond in haar gewaad van

Christus-bruid ontsteld en met innerlijk beven, toen zij zag hoe de haat tegen haar lotgenoten met de boudheid van het overmachtsbesef in het volk werd gedreven. Aan 'Christus' Nederdaling' was een korte klucht voorafgegaan: de verbasterende bekorting van 'het Vastenavondspel van Keizer Constantijn'. Men liet eenvoudig een dispuut verbeelden tussen een Rabbi en een Doctor. De Godgeleerde vroeg de Jood naar de stand van zijn ziel ten opzichte van de Christus, en de Rabbi mocht niet anders antwoorden dan met een gebrabbel van pseudo-Hebreeuws:

'Cados, Cados, adoudi ririos,
Sim Sim Sechim Jerimrios.'

De Doctor wees hem daarop dan bondig terecht, en de Rabbi gaf zich gewonnen en wilde op staande voet gedoopt worden. Hij haalde zelfs zijn zonen die dat voorrecht niet mochten missen, en het toneel eindigde met een belangwekkende verklaring van de jongste Joodse generatie: de zonen verzekerden onder bulderend gelach van de menigte, dat zij nu gelukkig waren in de verwachting van de heerlijke worsten die zouden komen.

De Jezus-figuur in het laatste spel was naar de laagste toneel-verdieping, de Hel, gedaald, om, zoals hij zei, Abraham en de Profeten te verlossen die daar ter zake van hun ontkenning van de Zoon Gods gevonnist, moesten branden. Maar omtrent Abraham was Christus tot een andere mening gekomen. En die plotselinge wending, het hoogtepunt van het spel, deed de Wormser toeschouwers in lachen en gejuich losbarsten. Want Jezus had in Abraham de grootste woekeraar van de stad herkend, en nu, zo werd het uitgeroepen, nu was het beter dat hij zou branden. Het gejuich van het volk klom tot een uitzinnig gebrul en tot onderling meegedeelde verrukking, toen Christus zijn knechten beval, vooral nog wat hout aan te dragen, opdat het vuur niets van Abraham zou

overlaten. De menigte, in haar arme maar bonte kledij van veel blauw en rood, bleef nog met gestreelde vergenoegdheid staan om die voorlopige heling van al hun pijnen. Velen sprongen van plezier, de vrouwen werden omhelsd en geknepen; er waren blikken naar Ricia die hun glinstering te plotseeling verloren bij de ontmoeting van zoveel stilte en verborgen schrik. Zij maakte zich uit de open kring van de achterste rijen los, en stapte met ingetogenheid van het plein weg; verslagen door de winst van haar ervaring wilde zij naar Ozia's huis gaan, toen een gestalte in het zwart haar staande hield. Het was een lange monnik; Ricia keek eerst met verbazing, toen met afschuw in Bendits lachend gezicht. Zij kon niet vriendelijk zijn.

‘Wat komt ge hier doen?’

‘Wat gij hier ook komt doen.’

‘Daarin kunt ge u wel vergissen. Ge hadt mij niet mogen aanspreken.’

‘Zijt ge soms een geheime bode,’ vroeg Bendit, ‘voor de Jodenraad?’

‘Zoiets. En gij?’

Hij keek spottend naar haar op zij.

‘Hebt ge al geld in de Lening geplaatst?’

‘Ik heb geen geld. En als ik het hebben zal, zal ik het niet in uw Lening geven.’

‘Dan plaatst ge het maar bij de Italianen; dat zal u beter passen.’ Hij ging heen met vijandige blik.

Zij kon om zijn domheid niet glimlachen, zij wist hem te moeten wantrouwen.

En kwam verstoord bij Ozia.

Daar werd zij met een bezorgde blik ontvangen. Haastig van kleren verwisseld; en daar hoorde zij van de jeugdige vroedvrouw sombere berichten. Het bezoek van Reb Falk hield de

Gemeente in angstige afwachting: men wist te goed dat het moord of afkoping zou worden. Nieuwe beperkingen van het recht om melk voor de zuigelingen en vis te kopen waren al te duidelijke blijken van de slechte ambtelijke gezindheid bij Stadsraad en Bisschop onder invloed van het Wormser volk. Een Joods kind, dat op een Zaterdag het vers gestrooide gras voor de woning van een Christen had vertreden, was te bloeden geslagen thuis gekomen. En tegen Ricia zelf vergaderde de Jodenraad: het geval Henna had een naargeestige afloop gekregen en die werd haar als ernstige schuld aangerekend zodat ook haar overige gedragingen in zwarte verdenking werden getrokken. Ricia zag verbaasd en geschrokken op: zozeer was men in de woning van Susman en Heilman, in de eigen onzekerheid, onder de indruk van haar weinige persoonlijke woorden gekomen, dat het meisje niet langer werd tegengehouden toen zij het huis wilde verlaten, temeer omdat het verbod van haar om te brengen daarmee immers niet werd overtreden. Maar tegen de verwachting in dat zij in de Rijn zou springen, was zij, vol wrok over de radeloosheid van haar Joodse wereld, naar de Christenen gegaan. De beroering bij de Joden steeg naar alarm-angst. En desordanks, in de Raad, ontweek men de aanblik van de werkelijke dreiging en vluchtte op het beslissende ogenblik van de feiten-erkenning, in bijkomstigheden, zodat, bijna bewust, Ricia en haar verdachten naar het middelpunt van de aandacht werden gedrongen. Alle Bestuurderen namen daar genoegen mee; alleen de fijnzinniger Rabbi Juda had uit zijn hoge rug gezegd, dat hij het jammer vond, dat deze Ricia een vrouw was, want dat hij anders eerbied voor haar zou erkennen, omdat zij in staat bleek, de Raad te helpen met het ontlopen van ernstiger besluiten. Er was een pijnlijke stilte gegraven, want zijn woorden volgden op de uitspraak van de aangesleepte half gestorven Rabban, die een hele vleugel van zijn goddelijkheid verloor met

ongelukkigerwijs zijn woorden van de vorige bijeenkomst te herhalen: 'Israel is in nood,' had hij zijn lijfwacht toegezucht. De scherts van Rabbi Juda scheen een bijna schennende afronding van de verlegen stemming over de lelijke struikeling van de Leider, en Rabbi Aron was opgestaan en had voor de vrouw Ricia de kleine Ban voorgesteld, dat was de uitwijzing buiten Worms. Daarover werd geredetwist; Henna's vader werd ontboden, en Ozia, ook Susman en later Bendit in zijn vage triomf, met nog een tweede Bachoer, Gottlip, leerling van Rabbi Uri. Zij antwoordden met halve beslistheden. De vrouw Ricia, zei Bendit met een zoete trek en voorovergebogen bovenlijf, had schamper over het heilige huwelijk gesproken. Rabbi Joseph, de volle haren als een allongepruik en een naar voren pluimende witte baard onder zijn haviksneus, had toen een vrolijkheid weten te brengen: onder een zacht krinkelend gelach had hij Bendit gevraagd: 'Tegen welk huwelijk had zij bezwaren?'

Daarop was Bendit, een ogenblik afgestraft, met een reeks aanklachten gekomen waarbij hij sommige getuigen tot instemming vorderde. Het meisje Henna had haar, Ricia's bijzondere begaanheid gewekt. 'Is niet verboden,' hoofdschudde de zware vierkante Rabbi Salomo met strenge zachtheid, waarbij Rabbi Juda hem met instemmende spot toelachte. Maar had zij bewerkt dat het meisje haar vaders huis zou ontvluchten? Dat had men zo verstaan. Reb Vidal de Synagogedienaar kreeg opdracht, Ricia voor te leiden. Zij was niet in Ozia's woning. Neen, Bendit had haar gezien, in een nonnenkleed. Ook dat was, voor vrouwen, niet verboden als noodweer, maar was zij een afvallige? Ozia, fris, zelfbewust, van haar onmisbare bekwaamheden zeker, antwoordde dat Ricia alleen uit nood zich dat kleed had verschaft, want zij was vluchtend. Nog gaf Bendits liefdespijnt geen kamp. Zijn beschuldigingen golden nu een gesprek enkele avonden tevoren in Ozia's woning,

waaraan Ricia en hijzelf, en ook de Bachoer Gottlip, en nog een vreemde zanger die op de Bruiloft gespeeld had, hadden deelgenomen. Hoe afgunstig was Bendit toen geweest, en hoezeer had de korte Liba hem daarin met blikken en een enkel gepreveld woord opgedreven, om dat natuurlijk gezag dat het meisje, onbegrijpelijk genoeg, op zijn mensen deed gelden: de zanger uit verre gebieden die dadelijk met haar was gaan spreken niet alleen om haar boeiende verschijning, maar ook omdat het zwerven hen dadelijk tot vertrouwden maakte. En een andere vrouwelijke vluchteling die al vele maanden hier in Worms leefde had binnen weinige ogenblikken gemeend haar hart voor Ricia te moeten blootleggen maar droop gestraft af, wat Ricia nog eerbiedwekkender en daarom des te hatelijker voor hem deed zijn. De herinnering stak in hem: hoe het meisje zich beklagde over achteruitzetting door haar pleegouders, en hoe Ricia, met een benijdenswaardige mensenkennis, door een enkele blik en door het meten van de stembuiging vaststelde dat hier een hebzuchtige ontevredene en eindeloos ontevredene voor haar stond. Ricia wees haar terecht, dat zij door haar wantrouwen en haar durende vrees om te kort te worden gedaan, van te voren de geest tussen haar en haar pleegouders had bedorven. 'Er zijn ondankbare naturen,' had Bendit haar horen zeggen: 'die kan men nooit tevreden stellen, die kunnen niet met weinig gelukkig zijn, hoe van harte het ook gegeven wordt.' En daarbij bleef zij, wonderlijk genoeg, toch hetzelfde mooie meisje, alsof zij heel niet wist, welke waarde haar woorden hadden. Hij vergaf het haar niet, en nu stond hij hier om haar een klap toe te brengen waarmee hij haar kon doen ineenkrimpen en voor zich doen buigen. Want hoe dom was zij toch! Als zij dan zoveel wist, waarom liet zij hem dan niet toe, met haar te spreken en haar te verklaren waarom hij haar nodig had? Dat zij hem toch met een huwelijk (en was hij soms een verwerpelijk bruidegom?)

van zoveel verkeers zou kunnen terughouden? Nu dwong zij hem, zijn monnikskleren te gebruiken voor dat doel, waarvan juist die wonderlijk slimme vrouw hem scheen te verdenken: monnikskleren niet voor de vrijheid om naar het spel van de Christenen te kijken, maar voor vlucht en doop. Welnu dan: tegen allerlei dat was toegestaan, had Ricia zich verzet, en vele zwartgallige mededelingen had zij gedaan, die somber moesten stemmen. De hoofden van de Bestuurderen stonden allen geheven, gereed om te luisteren, velen van te voren afwijzend, gefronsd, bevreesd. Zo had zij gezegd dat Keizer Ludwig de Joden van Trier en ook van Worms al verkocht had aan het volk. (Duistere afwering van een allang vermoed feit in vele saamgedrongen brauwen). Ja, en dat weldra weer een Jubeljaar voor de Christenen komt, en dat de Joden daarom alles van hen te vrezen hadden, behalve dan nog van hun angst voor de grote Ziekte, want daarvoor waren in Francia al zoveel duizenden Joden omgebracht. (De hoofden schudden bezorgd, om Bendit en om Ricia.) In Zürich, had zij gezegd, was een doodgemarteld Christenkind in de grote Kerk begraven en als een heilige vereerd; men had een altaar boven het graf gebouwd. 'Hè!' riepen scheve monden zacht, om die woorden die in de lucht van het Beth-Dien verstaanbaar werden.

'Heeft zij gezegd dat de Joden die daad hadden gepleegd?'

Bendit durfde de prachtige kans niet aan om Ricia dat vergif in de mond te leggen. Hij aarzelde, maar besloot, zijn vrouwen bij de Raad niet te bederven.

'Dat heeft zij niet gezegd. Maar ook over Zell vertelde zij allerlei dat men niet kan aanhoren. Over het doorsteken van een Hostie en een grote moord op de Joden daar. Het is niet ver van hier.'

'Onwaarheid is het niet,' riep een stem van de Bestuurstafel. 'De dopeling die ons hier in het verderf wilde voeren, is de enige die daar ontkomen is.'

De Bachoer Gottlip kwam bevestigen wat Ricia gezegd had over zijn gezwollen keel en wangen; hij had de Bof en stond met drievoudig ingepakt hoofd als een oude vrouw, zijn stem klonk als een katrol. De vrouw Ricia had gezegd dat zij iemand had gekend die aan dat euvel leed, en die genezen was door eenvoudig een week lang het bed te houden zonder enige hulp en zonder beleving. Rabbi Uri zag bedrukt vóór zich: hij had de knaap zelfs op de Sabbathdag met allerlei uitgevorste toepasselijke teksten, Thora- en Talmud-volzinnen omsproken; het was een onaangevochten gewoonte en bijna zede geworden, maar ieder wist, al werd het nooit uitgesproken dan door een enkele volhardende schriftgeleerde, dat alle gemeengoed geworden bijgeloof tot het verval behoorde waarin de Joden van het Duitse land, onverminderd vlijtig jegens hun Thora, toch steeds zwakker in de eigen levensleer, want steeds ongewisser tegenover hun lot, de levensangst van de Christenen waren gevolgd. Rabbi Meijer was zo een die daar verbitterd naar rondzag. Hij zond uit zijn wijd uiteenstaande heldere ogen een toornige blik naar Rabbi Uri en zei luid: 'De straf zal volgen.' Dagelijks, zei hij, gramde zijn machteloze verontwaardiging tegen die troebele stroom van kwade bestanddelen die uit de grote domheid ontspringt en waaraan duizenden hun dorstigheid willen stillen omdat zij geen helderheid meer kunnen verdragen. 'De stille Doop' noemt hij dat drinken uit die helse rivier vol schimmelgroeisel, waarmee God gelasterd en mistrouwd wordt en Zijn milde uitkomsten worden ontkend. Het komt alles uit dat 'Boek der Vromen', van iemand die zich nog wel 'Ha-chassied', de vrome noemt en zichzelf tot wijsheids-ridder heeft geslagen. Hier in Worms heeft hij nog een navolger gekregen: een Eliasar, die ook veel meer weet dan Thora en Talmud en dan God zelf, en die evenals die eerste, geen dwaasheid genoeg naar zijn zin bedenken kan. In 'Het Boek der Engelen' heeft hij schaamteloos van de Monnik

Berthold gesnoept, en het werk voor alle Engelen en Demonen verdeeld als een werkmeester die de taken aanwijst. Onze Joden gaan niet vóór, zij zitten op de schoolbanken bij de Christenen. Welk een afschuwelijke en misdadige dwaasheden. Hekserij wordt openlijk als waar verklaard. Als een moordenaar zijn slachtoffer nadert, gaan de wonden bloeden. Altijd droog brood na de soep moet men eten, want daarzonder gaat ook het lichaam van een verslagene bloeden en kan men beschuldigd worden. Knapen te eten geven van de soep van een kraamvrouw heet gevaarlijk: de jonge lieden kunnen er maandstonden van krijgen. Joodse heksen betoveren kinderen; zielen van levenden lopen 's nachts in de Synagoge te bidden en sterven dan kort daarna. Mensen veranderen hun tijdgenoten in katten, in wolven, in ezels; zij zijn te herkennen aan onbewegelijke oogappels, maar niet eens aan sommige boeken die de geesten verwarren. Vrouwen worden weerwolven genoemd, zij zijn dan in de schemering geboren; zij leven van bloed dat zij de slapenden uitzuigen. Open monden van mensen die met die gruwelijke eigenschap rondlopen, moet men met zand vullen, dan is het gevaar voorbij; aan het sluiten van gevaarlijker monden die zulke godlasterende waanzin verkondigen, denkt men niet. De Talmud mag dan het bijgeloof verwerpen dat een kip die kraait, verdacht is een haan te zijn en geslacht moet worden, — vandaag weet men het weer beter en herstelt de dwaasheid; al wat lang overleefd is, grabbelt men uit de modder van de vergetelheid weer op, en bezoedelt er de heilige zuilen mee van 's levens zuiverheid, die Thora en de Wijzen ons hebben geschonken. Een dode giet men al het water na dat in het huis te vinden is, om te voorkomen dat hij als boze geest terugkomt. Hij wordt aangezocht de volgende dag te komen berichten hoe de dodenstaat is; op Sabbath mag men dat niet vragen, maar het wordt aangenomen dat hij op Sabbath-avond weer te raadplegen is, als een geneesheer of een Schout. Aan

de dieven is ook gedacht, met hun eigen schutsengel die in botsing komt met de schutsengel van de bestolene en die door middel van een tekening op een muur waarvan men het oog doorsteekt, dan een lelijke afrekening krijgt; overigens kunnen de waakhonden weer door de dieven worden bezworen: de beesten zijn dan niet meer bij machte te blaffen. Eindeloos is de rij van heidense dwaasheden waaraan Israel zich naast de Christenen bezondigt, tot een schande jegens het nageslacht,' Rabbi Uri zweeg en poogde te glimlachen, Rabbi Meijer bleef verbitterd omlaag zitten kijken. Tot Ricia verscheen. Dat bewoog vele koppen tot instemmend knikken en ontstak in vele ogen de glinstering van een nieuwe tevredenheid en zachte verblijding. Fris, donker bloeiend in haar ernst stond zij daar, zelfbewust, niet groot maar stevig als een in zichzelf volmaakt edel menselijk groeisel, en tintelend van gereedheid. Bendit kreeg geen blik, en om dat overdreven ingepakte kopje van de boflijder, kon zij haar glimlach maar moeilijk meester worden. Of zij dan over het meisje Henna? . . . Ja, dat had zij. Zij erkent dat zij zich vergist heeft: zij had zich daarvan overtuigd gehouden, dat het kind (zij zei met nadruk: het kind) de dood zou zoeken, die een redding voor haar zou zijn, want op die zolder, verstoten als een ziek dier, zou zij langzaam zijn omgekomen; en dat achtte Ricia een misdaad.

'Ge hebt u afkeurend uitgesproken over het geldbedrijf.'

'Nu! Nu!' riepen sommige Rechters, en Rabbi Meijer vroeg:

'Hoeveel keren moet hier in het Beth-Dien nog over die Lening verhandeld worden?'

Maar Rabbi Aron was toch geërgerd over die beslistheid van een zo jonge vrouw. 'Gij spreekt te veel,' strafte hij. 'Wij kunnen niet toestaan dat gij de Gemeente in beroering brengt. Zoveel vrijmoedigheid is niet wegzaam voor een Joods meisje.'

Ricia keek verwonderd en bleef zonder beweging staan, zij

dwong haar schouders neer die in afwijzing van die vermaning wilden opspringen.

De voorzitter aarzelde, opnieuw de kleine Ban in beraadslaging te brengen; de zitting staakte een ogenblik volkomen. Toen kwam Reb Vidal op Rabbi Aron toelopen. Hij zei dat een man uit Strassburg wenste te worden binnengelaten om mededeling te doen over hetgeen daar was gebeurd — Alle ogen zagen op: misschien bracht hij de oplossing? Hij bracht in elk geval uitstel.

‘Laat hem binnenkomen,’ besliste Rabbi Aron.

Het was Fantin.

xv Louterings-geschenken voor Joden en Christenen

Die gevangenneming van de verschrikte Charitz uit Zalt-Bommel, van Kalman uit Nijmegen wiens pupillen verschoten van verbijstering en gelatenheid en van hun leider Fantin, bleek geen vergissing te zijn geweest. Niet alleen de Joden uit Worms, ook de Joden langs de hele Rijn, en die in Beieren, en Italië en het Zwitserse wisten allen, na wat in Francia gebeurd was, wat hen kon wachten, maar zij sloten de ogen tot de vijand ze uit hun kassen sloeg.

Op een enkele plaats na waar de overval wat al te verrassend uitbrak en hen in wilde verbittering joeg, was die blindheid hun enig verweer. In grote gemeenten: in Erfurt, in Bazel, in Keulen, waagde men het, zich veilig te rekenen in de bescherming van de Stadsraden; waar de Pest met zijn rottende golf de steden naderde, bezweek de wil van het Gezag onder de wanhoop van het verpauperde, onwetende volk. Al waren in Solothurn de eerste Joden van het Duitse land in de spits van die muietersstroom omgebracht, in Erfurt hadden al tweeduizend Joden, in het gezicht van hun dood door de opgejaagde menigte, als eersten de vuurdood gekozen in hun Synagoge. Salomon, in Keulen, had in zijn broeiende wanhoop tot Fantin en zijn beide metgezellen de waarheid gezegd: talloze armen, van het land gevlucht, tot volwaardige arbeid en inzicht nog onbekwaam, waren gretig gegrepen prooi geworden voor de ophitsing tegen de Joden, en dan stond de Stadsraad in verwarring tegenover die gevaarlijke bezetenheid uit doodsangst en gebrek. Het volk deelde de waan, die bij de Joden een verbleekte zelfverheffing was, als zouden zij de enige geldschietters zijn: de poorters kenden de dwaasheid van beider inbeelding. Zij waren de Joden in handel en bedrijf opgevolgd; al wat die in hun bloeitijd hadden verzorgd: alle goud en edel-

steen, alle huiden, koren, wijn, paarden, gezouten vis uit de kuststeden, was in twee eeuwen tijds volledig in de handen van het Christelijk burgerdom gekomen. Maar ook uit de geldvoorziening waren zij grotendeels verdreven; men deed hier en daar nog zaken samen, en alleen die burgers die wat geld bij hen hadden opgenomen, uit zakenverval of voor de Beierse Lening, wensten zich van hen te ontdoen, en sloten zich heimelijk aan bij het werkende volk, in de gilden verenigd, onder aanvoering van hun leiders, opkomelingen uit de handwerkersklasse of uit de macht gegleden adel. De grote tollenaars en de belastinginners in dienst van de Heren, waren voor de menigte het voorbeeld van alle Joden; van alle kleine geldschietertjes, van de enkele geneesheer, de enkele molenaar, de zeldzame wijnbouwer of herbergier.

Bisschop Berthold von Buschegg van Strassburg, tot voor kort Arons wereldlijke meester, hield zich tijdelijk de Gilden toegedaan, ja, de slager Gildemeester Johannes Betschold was in het gevecht tegen de zittende Stadsraad zijn rechterhand. Die twee, met de Raadsleden Wimpheling en Locher, vochten tegen de overige leden van het Strassburgse Stadsbestuur, vooral tegen de Stadsmeester von Winterthur, tegen de schepenen Gosse Sturm en de Gildemeester Peter Schwarber van de kooplieden, om het leven van de Joden dat zij op eis van het volk vernietigd wilden zien. Die anderen, in overeenstemming met de eerste besluiten van Keulen en Bazel, wilden de Joden sparen: de hoge heffingen die zij hadden op te brengen, waren kostbare inkomens voor de stad. De Bisschop en de slager brachten de grote vergadering in Benfelden in het geding, waar de stemmen over dat geschilpunt hadden gestaakt in weerwil van von Buscheggs inspanning om met de Joden samen de kwade stoffen van de Ziekte te verbranden. Het volk van Strassburg morde en dreigde met opstand, het vulde de straten als nooit te voren en rotte samen voor de woningen van Schwarber,

von Winterthur en Sturm, waar het om de beslissing schreeuwde; er was geen gewapende macht sterk genoeg om die onverwachte muiterij tot rust te dwingen, en in de Raad bleven von Buschegg en de zijnen onvermurwbaar. Het was waar: hoewel de Joden maar een deel van de nodige gelden voorschoten, waren toch bij de kleine bedrijven en de handwerkers de schulden hoog opgelopen; het leven was ondragelijk geworden, en dat van de Joden een geheimzinnige vijandigheid zoal niet voor de gezeten burgers dan toch voor hun vermoeide ogen. Von Winterthur, Sturm en Schwarber, wisten niet beter te doen dan hun beschermelingen in veilige bewaring te nemen: zij deelden hen mee, dat zij in hun woningen moesten blijven opdat de boosaardige plannen tegen hen geen kans op werkelijkheid zouden krijgen. Die middag klonk de Jodenbel voor de tweede maal vergeefs in Strassburg, om de Joden te seinen dat zij ter markt mochten om vis te kopen die de Christenen niet nodig hadden; zij behoefden ook geen bel tot het verlaten van de markt, want zij bleven bedrukt in hun houten huizen. De schoutknechten die nog niet waren ingelicht, zwegen met ambtelijke afwending; in hun houding lag de instemming verwerkt met de maatregel die Christenen had te beveiligen tegen Joodse vislust en gemakkelijke overbieding.

En dan had, zoals in de rede lag, de slager Betschold met zijn naaste vrienden nog een goed grapje bedacht. Geen kindermoord weliswaar, maar toch de mogelijkheid van een poging daartoe, en voldoende om de bloedige suggestie daarvan op de hitte van het tot alles gerede volk te gieten. Zij hadden een goede domme boer in de benauwdheid gedreven met hem in de indrukwekkende kamer van de Raad te ondervragen omtrent de gedraging van een Jood die in zijn nabijheid woonde en die zeer opvallend vriendelijk zou gedaan hebben tot een Christenkind. Betschold leidde het verhoor en na een paar vertrouwelijke woorden die de boer wantrouwig maakten, verleg-

de hij al gauw zijn toon naar het schrikaanjagend snauwen. Had de boer niets gezien van het gedrag van die Jood? Of had hij soms de Jood in het geheel niet gezien? Dat wisten de leden van de Raad toch wel beter: zij hadden hun inlichtingen; het ging er nu maar om, dat de boer niet zou ontkennen wat vaststond, want dat kon van een Christen niet ongestraft worden gelaten. Had hij dus niet gezien wat die Jood deed?

‘Dat niet zozeer,’ antwoordde de boer beangst.

Betschold werd ongeduldig. ‘Zeg op!’ schreeuwde hij, ‘wat je weet!’

De boer wist niets. Maar hij ging iets begrijpen. Schrik en pijn, en bittere verrassing overtuigden hem van de ongelukkige aangelegenheid waarin men hem zo onverwacht had neergezet. De vuiststomp van de slager deed hem het bloed uit neus en mond sijpelen, hij schreeuwde. Maar hij begreep nog niet dadelijk wat van hem verlangd werd. ‘De Jood lachte naar het kind, was het niet zo?’

Hij keek zijn kweller weifelend van angst in de eisende ogen. Een sterke kerel, en een bestuurder van de stad Strassburg. De bestuurder ziet dat hij eruit moet slaan wat hij horen wil: hij is overtuigd, een goede daad te voltooien, want al is dit een zetje naar zijn doel dat dan bedacht mag zijn: heeft deze Jood niets van dien aard gedaan, anderen doen het toch wel, en de stad Strassburg moet gered worden. Heeft dus de Jood niet naar het kind gelonkt? Ja, dat was wel zo iets, stamelt de boer, met een blik naar de vuist die zijn gezicht nu verder zou kunnen verbrijzelen.

Aha. Dus de Jood lonkte. En probeerde hij het kind niet mee te nemen?

De boer denkt naar beide gevaarlijke kanten slim te doen: hij zegt ja, maar het kind schreeuwde.

Betschold weet niet of hij niet zelf moet gaan geloven wat hem wordt voorgestamd. Hij is al tevreden, maar de uitslag

wenkt met nog meer. Weet de boer nu zeker dat het kind niet is meegegaan?

De boer keek bevend van angst in die slimme blik tegenover hem die hem volkomen heeft overmeesterd, met geweld, en met Gezag, met goddelijk Gezag en met die vuist van ijzer die die vreselijke slag van zoeven zal herhalen: een straffende vuist die middellijk van de Godheid komt. Hij weet dan ook niet meer of hij niet alles moet gezien hebben wat hem wordt voorgezegd. De Raadsbestuurder weet wat van die Jood, dat hij niet weet. En dus moet het wel waar zijn. Er is een Wet, dat men niet liegen mag, niet vals getuigen. En er is ook een wet, dat men het van God gesteld Gezag moet gehoorzamen.

Kan hij het kind aanwijzen *dat geschreeuwd heeft*?

Ja, dat zal hij wel kunnen. Zo zal hij zijn kwellend Gezag toch tevreden kunnen stellen, en heen mogen gaan met een gezicht dat weken pijn zal doen, maar nog zal kunnen genezen.

Betschold liet zijn gezicht genezen, hij sloeg niet verder. Hij had voldoende woorden om onder de massa de daad van een ongenoemde Jood als een giftig vlammetje te laten rondgaan en de jachtlust van het volk op het hete peil te houden, dat hij nodig had. En toen kwam de grote onvoorziene hulp: de Gese-laars die de beslissing brachten, voor hem en niet minder voor de Bisschop. Von Buschegg haatte die rebellen van de straat, en er zou een dag komen dat hun straf zich hard zou komen melden: de Paus zal straks toch verstandig worden en alle muiers opruimen: hij had toch al uit Rome daartegen gewaar-schuwd, omdat zij met hun lekenpreken tegen de geestelijk-heid en met hun eigenmachtige Absolutie het Opperste Gezag schonden. Al die opstandigheid bracht nodeloos verwarring in het volk. Daar was een bende, die zich de Arke Noach's noemde, en dat mocht waarlijk wel, want het was de Arke met al het gedierte, maar zonder schipper. Zij durfden de tekst van het Heilig Boek waardeloos noemen; het moest alles over-

drachtelijk verstaan worden! Daar had men de Joachieten, met weer een andere dwaasheid: van het jaar 1260 af begint het derde wereld-tijdperk, het tijdperk van de Heilige Geest! Zij weten het allen zoveel beter dan de Moederkerk, beter dan alle Heiligen en Kerkvaders en alle Priesters samen! Maar het afschuwelijkt zijn toch wel die Joden met hun Messias, die alleen voor hèn moet komen. Al had de groeiende macht van het Gildenvolk hem, de Bisschop, het beslissingsrecht afgekaapt in geschillen tussen Christenen en Joden en wat ook belangrijk was: het recht tot heffing van de Joden — die morrende Gilden zelf en ook de Geselaars waren hem toch welkom in het tumult, als hefbomen tegen die woekeraars en Godloochenaars. Hoe ondankbaar heeft die Aron, na zoveel jaren dienst waarin hij toch met Christelijke mildheid bejegend is, hem niet staan bekijken en tegenspreken bij een vredelievende vermaning die bedoelde hem zijn arbeid rustig te laten voortzetten: hij heeft zich aan alles onttrokken door zonder bericht heen te gaan en zijn Meester niets overgelaten dan het bewijs van Joodse aanmatiging, listigheid en lafheid. Nog pas zijn hernieuwde klachten vernomen van de Kloosters uit zijn Diocees, over de Joodse belastingheffers: bij de verkoop van het koren, de vruchten en de wijn treden zij schandelijk streng op in het opgeven van de belastingbedragen die zijn Abten, zijn Priors en Moeder-Oversten te betalen krijgen; waar Christenen die regeling te verzorgen hebben, zijn die zoveel gewilliger. Laat Augustinus dan gezegd hebben dat Gods liefde jegens de Joden niet kan veranderen; de mens kan tot Gods grootheid niet reiken, en het ongelukkige volk wil rechtvaardigheid, en de Heilige Kerkvader leert immers zelf ook, dat de Joodse uitverkorenheid voorlopig is opgeschort! Aan die Joden is een geheim, maar het is een hatelijk geheim. Het is een geheim dat niet het hoogtepunt is van onze eigen gevoelens, zoals de zoete mysteriën zijn. Nee, het is een

vreemd geheim, oud en nog bestendig; men kan er duizend maal in staren zonder iets anders te ervaren dan een zucht tot betrapping en ontmoediging die niet zonder beangstiging en ergernis is. Een handvol wezens die uit een andere wereld bij ons zijn binnengedrongen, en niettemin een macht hebben gesteld tegenover dat geweldige lichaam van onze Moederkerk, omdat zij voorgeven, aan de oorsprong van ons geestelijk bestaan te zijn ontkiend. God de Heer heeft ons in zoveel honderden jaren ook die zoveel grotere macht verleend om hen te weerstaan; wij hebben hen lang gespaard, maar zijn hun daden dan geen heiligschennis van uur tot uur? En komaan, wie van hen tot inkeer wil komen, hij wordt immers in genade en barmhartigheid ontvangen. Staan dan daar niet, in een nis van zijn, des Bisschops Kerk, die beelden van Ecclesia en de Synagoge, waarin de Joodse Dwaalleer zichzelf als verslagen erkent, met deemoed en edele schaamte jegens haar Overwinnaar, en zo overtuigend, dat elke Jood die daar voorbij gaat en niet inkeert, zijn straffelijke onwil toont? Bij die geest van de beslissing door de Tijd blijven de roerige Joden ten achter; neen, onze lankmoedigheid moet zwakheid heten, als wij ze niet eenmaal weten te begrenzen. En daarom is het, tegenover zulk een stroom van duizenden Flagellanten, die het stadsvolk tot boete komen wekken, moeilijk ingrijpen. Men kan de wilde ernst, van hun gezichten te lezen, afkeuren en liever matiging willen zien; welk verantwoordelijk Christen zou de moed hebben, hen met Christelijk geweld tegen te gaan om verstokte Joden te beschermen? Ja, die zonderlinge leden van de Stadsraad, die met de Keizer en de Joden heulen, die alles regelen, regelen: voor de lonen, voor de prijzen, voor de grondstoffen, voor de werktuigen, bemoeienis met alles! Die Winterthur, die Sturm en Schwarber, die in hun dwaling de Joden voor hun geleende geld en terwille van de heffingen waarvan de Raad zich wederrechtelijk meester heeft gemaakt, bescher-

ming hebben toegezegd! Zij hebben met hun dom verzet lang stand gehouden, maar het volk is dan ook daardoor hun vijand geworden.

Daarmee was Bisschop von Buschegg tevreden gesteld, dat de massa nu ongeduldig was geworden en de Stadsmeesters beschuldigde, door de Joden te zijn omgekocht. De stadsmeesters begonnen zich even onveilig te voelen als de Joden die, in hun straat opgesloten, door gewapenden werden bewaakt: overval of vlucht en ook brandstichting door de Joden zelf moest worden voorkomen. Wimpeling en Locher, hoewel beiden bekend om hun ruimer tijdsoverzicht dan van de meeste Poorters, bij de behoudzuchtigen gewantrouwd, door de enkele verlichten bewonderd, waren geprikkeld geraakt door de hooghartige weigering van de Joden om de borgtermijnen te verlengen en een verlaging van de rentevoet toe te staan. Want zo was in de Jodenraad van Strassburg besloten: een meerderheid had zich uitgesproken voor strenge handhaving van hun rechten, als enig overgebleven poging om zich de steun van het Christelijk Gezag te verzekeren. In het gevecht om maatschappelijke plaats en leven zou de poging gelukt zijn, als niet de muitende koorts van het volk te hoog gestegen was door de plotselinge inspuitingen met het Betscholdse gif. 's Middags na het eten stroomde een toeloop van de Gilden, verdubbeld door een grote menigte paupers, naar het gebouw van de Stadsraad bij de Münster. De Gilden droegen hun vaandels mee en alles was gewapend met piek en lans, en onder het geschreeuw van de volgende massa eisten zij het heengaan van de Raad en de verkiezing van een nieuw Stadsbestuur, waarin het handwerk een ruime zeggingschap moest krijgen. De slager Betschold liep aan het hoofd van zijn Gildebestuur; bij de Bisschop toegelaten, had hij zijn doel meegedeeld, en tussen neus en lippen ook van zijn grapje met de boer gerept. De Bisschop keurde het eisen van een nieuwe Stadsraad goed;

bij het verhaal over de Jood die tot het Christenkind gelonkt had en daarna vergeefs gepoogd had het mee te tronen, had von Buschegg het hoofd geschud, maar zich verder niet verzet, hij begreep ook dat de uitstrooiing van het opwindende vocht al lang voltooid moest zijn. De verlichte Raadsleden Wimpeling en Locher waren niet tegen het aftreden van de Raad; zij wensten de Gilden bij te staan in hun roep om meer rechten in het Stadsbestuur: om een jaarlijkse Stadsmeesterplaats voor één van hen, om betere regeling van loon en prijs, die de vlucht in de kleine uitputtende leningen zou voorkomen. De Raad was gedwongen te vergaderen en uit het gevecht om de stemmen kwam een nieuwe samenstelling te voorschijn: de Stadsmeesters moesten aftreden, Sturm en Schwarber verloren hun zetels; Winterthur moest zich verbergen tegen de bedreiging van het volk dat voor zijn woning om zijn dood had geroepen. De woesteling Betschold werd een van de twee Stadsmeesters, en de eerste van zijn stand op die plaats; de Raad, uit Gildemeesters en hun medestanders samengesteld, liet, op het drijven van de meester-slager, tien Joden uit hun huizen halen; zij werden van bronnenvergiftiging beschuldigd, gefolterd en na bekentenissen op de wijze van de boer, geradbraakt. Het was als inleiding tot een grote opruiming bedoeld; de Joden, in hun straat dadelijk scherper bewaakt, zaten nu half gestorven in hun in huizenvakjes verdeelde val; zij aten niet en spraken niet, zij berustten in het angtschreien van hun kinderen en baden geluidloos. Betschold en de zijnen begrepen dat zij, ook al had de keizer de woningen van de Joden al een andere bestemming en daarmee zijn zegen op de grote moord gegeven — toch hun werk niet moesten uitstellen. De nieuwe Raad hield een plechtige Rechtszitting en deed wat het oude Bestuur had geweigerd: hij veroordeelde alle Joden van Strassburg, jong en oud, tot de vuurdood. Ook Wimpeling en Locher, opnieuw gekozen, stemden mee; zij vreesden de

vijandschap van het toegedane volk wanneer zij strafverzachting zouden voorstellen, en als mannen van hun tijd rekenden zij de gewelddadige dood tot de eenvoudige schadekansen van het leven, en bovendien voor de Joden een uitkomst naar het Joods of Christelijk hiernamaals. De dag na die uitspraak dan trosten onder zwaar klokgelui de Geselaars Strassburg binnen, en voltooiden het werk van Bisschop, van Betschold en van de Raad. Het was een lange stoet van stille bezetenen, voortschrijdend als zelfbewuste onaangediende gasten, een overwinnend leger, dat geen verantwoording uitspreekt en op geen verwondering acht slaat. Zij kwamen binnen alsof zij besteld waren, en alsof, na veel bezoeken elders, de dag van vandaag bestemd was voor de taak in Strassburg: vijf duizend geneesheren voor een zieke stad. Naakte armen, blote voeten over de nog winterse grond; dunne klederen, geel of rose rokken vanaf de heupen, blauwe of rose korte manteltjes daarboven die in kapjes eindigden waarover veel bruine mutsen op de devote, bittere koppen, en rode kruisjes boven de omslag van die mutsen en op de borsten. Hier en daar een rood opperkleed, een gele hoofddoek tot over de schouders; naast blote dunne benen rode kousen met puntschoenen. Houten kruisen met hangende Christussen voor het lichaam getild als een oorkonde van het doel aan de spits van de stoet; kostbare vaandels van rood en blauw met gouden stiksels boven witte mantels, purperkleurige zijde boven zwarte boetehulsels; metershoge gevlochten kaarsen in voorzichtige handen recht-opgedragen, en over alle overige linkerschouders de geselroede, met de drie leren strengen en de dikke knopen met de scherpe punten waaraan het bloed bleef kleven. Alle blikken naar de grond, vol treur, rouw en wroeging, vol moeheid van de steeds hernieuwde opwindings, vol van het toeven in de radeloosheid om armoede en Pest, die toch bleven. Op de Vildersweide voor de Vilderspoort hadden zij al gepredikt en

zich geeseld. Een leger, groter dan het hunne, van meege-sleept volk uit verre omgeving en nu uit Strassburg zelf, schuifelde achter hun aantrekkelijke bonthed en redding belovende zekerheid. Het volk kwam als een kudde loeiend rund toesnel-len naar het plein om de Munster, terwijl de klokkenluider de zware bellen uit zijn toren over de stad liet galmen, op die straten, die weldra leeg stonden als het verlaten gebied van een oordeelsdag. Al wat in Strassburg aan Christenen leefde, stond daar nu rondom de Flagellanten gedrongen, als betoverd door die kledij, die kostbare vaandels van ruw of glad fluweel en Bagdadse zijde, door de rode gevlochten kaarsen in het dag-licht en buiten de Kerkelijke Processie, en door dat bitter ver-toon van boete en zelfkastijding, waarvan de wanhoop hen een ernst oplegde die ongekend was. Voor velen was het een kijkspel dat hun aandacht opzoog; voor de meesten een onthutsende plechtigheid, nieuw, ongeoorloofd en toch met bestaansrecht; het voerde hen snel tot een spanning die op ontlading wachtte. Uit de mis en de Processie kwam het voort; het scheen eerst gewaagd, toe te zien en te luisteren; maar het greep hen en dwong hen mee in zijn loop. Met wijde ogen volgden allen die Dienst; met gescherpte waakzaamheid luisterden zij naar preek, bevel en naar het gezang van de leisen. Dat alles was eigenlijk een aanval op wat zij dagelijks beleden, bedreven en verheerlijkten, en desondanks moest daar juistheid in leven, want het wikkeld zich in al zijn vrijmoedigheid af in hun bij-zijn, en op het plein van de Kerk die er openlijk mee betwist-baar werd gesteld. Monniken moesten erbij zijn, het werd rond gemompeld, en vooraanstaande gezagsdragers, ja, de Paus zelf had het in Frankenland zelf aangemoedigd als boetedoening tegen de Ziekte die daar toen aanrukte met zijn mensengreep. Hier zou hij ook komen, de Pest, en hen allen in enkele uren of ogenblikken tot vleselijke voddën doen wegteren en nu kon men het nog eens horen uit indrukwekkender mond dan ooit:

als straf voor de misbruiken van de wellustige priesters, en voor het dulden van de Jodenwoeker. Deze voorgangers spraken geen onverstaanbaar Latijn, maar een taal die ieder verstond; zij spraken niet met geleerdheid om u te verwarren en onderdanig te stemmen, maar maakten de Eredienst tot een werkelijk deel van het leven. Zij zeggen dat ook zij zich door God gezonden weten, en dat ieder die een eerlijk en zuiver bestaan leeft, het recht heeft zich zonder Kerkelijke Biechtvader te onderzoeken en zich te verootmoedigen door zoen en kastijding. Dat sleurde het volk in de heetste aandacht: een vernieuwde kerkdienst buiten de Kerk, die in zijn hevigheid vorm gaf aan hun opgestapelde wrok om armoede, achteruitzetting en volgzzaamheidswang. Burgers waren zij allen geworden, leden van een steeds groeiende en veranderende samenheid, in een ander, harder, ijveriger maar ook boeiender leven dan in hun schrale hoeven op het land. Zij schiepen millioenen voorwerpen die het menschenbestaan moesten dienen en die uit hun handen de wereld inreisden. Eén waren zij, tijden lang, met die dingen, beleefden hun wording en de inspanning van hun voltooiing, en het was of zij pas vandaag de trots om die zelfstandigheid en nuttigheid bewust werden bij de woorden van die Geselaars, die hun voorkwamen als sombere, ontvleesde heiligen in een omgeving van werkelijkheid. De woorden van die Heiligen sloegen door de lucht als openbaringen en geboden tot hen over, en schenen elk van hen los te willen scheuren uit de schelp van de onderworpenheid die hen allengs was gaan beklemmen. En daarbij werd hun hang naar de verering van het ongekende en ongrijpbare niet alleen ontzien, maar ook nog in sterke beweging gedreven; terwijl de Joden in hun bewaakte huizen op de Messias wachtten die hen plotseling in verrassende lichtstralen zou komen ontzetten, verlustigde zich het volk op het Munsterplein in die toespelingen op de redder Keizer Frederik Barbarossa, die, niet

gestorven maar verborgen, zou komen om het volk te dienen, om de troon weer te bestijgen, om monniken in zedelijke gezondheid met nonnen te laten trouwen; die de geestelijken zo zou vervolgen dat 'zij hun tonsuur met koeienmest zouden bedekken,' de Orden die de Pauselijke bullen tegen de armen zouden uitroepen, uit het land zou jagen en met grote legers over de zee varen naar de Olijfboom. Bij de vaandels zo rijk als van de Kruisridders, stonden nu de Geselaars in een wijde kring, en zongen hun eerste leis, door twee broeders voorgedaan:

'Nu is de Bedevaart dan hier voor U gekomen
Ook Christus heeft zijn Kruis bij zich genomen
Hij droeg het naar Jeruzalem in Zijn hand
Zo moge ons helpen die goede Heiland.'

Wie gezondigd had, kwam nu naar voren bij de Meester. Was het met het aanspreken van een vrouw of met echtbreuk, zijn onwillige buik werd met de roede aangeraakt eer hij de zoenslag ontving; had hij meened gepleegd, het leer raakte als bron van het vergrijp eerst de lippen aan.

Daarna sprak de Leider:

'Sta op door zuivere martelaarsere
en hoed u voor de zonde were.'

Een ander lekenvers ging aan een gezamenlijke verootmoediging vooraf:

'Jezus werd gelaafd met galle,
Des zullen wij tot een kruise vallen.'

Allen stortten zich kruisgewijs op de grond. Toen riep de Leider:

'Heft nu allen op uw handen,
Dat God de grote Pest doe stranden.'

Zij stonden op en herhaalden de massale beweging nog twee maal. Toen geselden zij zich. De roeden sprongen omhoog en de stalen punten waarin de knopen eindigden, troffen het

naakte bovenlichaam, zodat dunne bloedbeekjes overal langs de huid dropen. Zo wild als de ogen van de zelfpijnigers stonden de ogen van het volk: puilend met witte pupillen in schuddende hoofden, de kelen dreven daarbij een zacht gieren van bewondering door de dichte menigte. Er waren, onder bezwijkende blikken, monden die scheef trokken tot aan de halzen, en die kwijlden van buitenmatige opwinding. Het spel ging verder met de geesten te schudden, die los voelden raken wat van geslacht op geslacht bekleven zat. De leisen sloten aan op hun Godsbeeld: Maria werd bezongen die in grote nood zou verkeren; Christus werd sprekend voorgesteld:

‘Zondaar, waarmee wilt gij mij lonen?’

Voorzingen, samenzingen, neervallen werd herhaald; opnieuw opstaan en zingen, dan weer knielen, handheffen en meezingen. Beurtzang en beïnvloeding door de herhaling, waren plechtigheden uit het Oosten, door de Kerk ingevoerd en voor de menigte van het nuchtere Westen nog altijd trefkend: de bewogenheid van het Strassburger volk brak over zijn gekende grenzen heen; gejammer begon te klimmen, gillen van berouw en willoze overgave, kreten en zuchten van lichamelijke bezwijking, door het geschokte toezien van het bloedige slaan.

Mannen en vrouwen lagen in flauwten, toevallijders trapelden, en sloegen bij beschuimde monden met de armen als kleine molenwieken om zich heen. Op de grote toespraak na was de dienst geëindigd; de burgers mochten nu geld geven en gastvrijheid bespreken.

Toen kwam de vervanging van de Kerkpreek, op de profeten Jesaja en Jeremia ingesteld. De Leider liet hun God spreken, die zich alle macht toekende over leven en tijd, de hoogste Rechter die, hovaardig als een mens, in onverbiddelijke handen de zedewet hield:

‘De dagen zijn Mijn, Ik heb ze geschapen, en allen tijd.

Gij weet dat Mij de macht is over alle creaturen, in de hemel en op de aarde, in de afgrond en overal.'

Het werd gezegd op de wijze van die dagen: langzaam, gebrekkelig, en met een klemtoon diep uit de borst gestoten, die latere geslachten zou hebben doen bulderen van het lachen. Meer dan Priesters, werd toen gemaand, moest men die God vrezen, in een dadelijk verband van mens en zijn verantwoordelijkheid in arbeid en wandel, met het Opperwezen dat uit Zijn hoge zetel toezag:

'Maar wanneer gij hoort naar Mijn stem en Mijn gebod houdt, en u afkeert van uw zonden, zo zal Ik u niet vervloeken voor altijd en eeuwig.'

Daarop kwam het besluit; het stak de gevolgtrekking en het onderwerp van hun bitterheid niet alleen in hun hersenen, maar ook in hun handen, die waren gaan trillen van het hete ongeduld tot ontlading, tot Daad, tot Geweld dat moest bevrijden. De Meester wenkte tot bijzondere aandacht. Hij las een brief voor die, zei hij, Christus had geschreven in Jeruzalem en die op het altaar van Sint Peter was gevallen. Hoezeer het volk, door het misbruik van zijn onwetendheid met zulke mededelingen, zijn verborgen twijfel aan die wonderen ook onderhield, nu ze uit de mond van de vernieuwers klonken, werd hun onzekerheid door hun gewilligheid doorschokt. En er woei een beving van ontzag door de dicht opeenstaande Strassburgers, men kon alleen nog maar een paar zuchten horen en het krampend piepen van ingehouden vrouwengehuil. Toen kwam de Brief:

'O gij zeer arm geslacht! Gij weet dat ik aan dat helse volk, aan de Joden, heb gegeven de oude Wet, op de berg Sinai, en die houden hun Zaterdag.

'Maar u heb ik gegeven de Wet des Heiligen Doops, met mijne ziel zelve.

En welke priester deze boodschap aanhoort en afschrijft of

den volke kond doet, over dien zal gaan mijn Zegen, en hij zal zich verheugen met Mijn uitverkorenen in Mijn Rijk, voor altijd en eeuwig.'

De hoofden wendden elkaar toe, en knikten bij wijde ogen, hun teken van goed begrip. Duizenden hoofden; vooral dat: 'zeer arm geslacht' was ten volle verstaan.

Maar de Geselmeester zou hen nog verder vervoeren met boodschapping over leven boven hun zorgenhuizen. Hij sprak nog een soort verantwoording:

'Zwijgt nu stille en hoort, dan wil ik u verhalen van de Broederschap en de Bedevaart, hoe zij zijn uitgegaan van de Engel des Almachtigen Gods. Hoe God de wereld kond deed, dat zij Hem vertoornd had, en dat neerschreef op een tafel van marmarsteen, die Hij met een Zijner Engelen zond naar Jeruzalem. Die boodschap kondigde de Engel af. Met de hand stak de Engel de tafel omhoog, en sprak:

'O gij arm geslacht, waarom erkent gij niet uw Schepper? Weet, dat zo gij niet vrezen wilt Gods toorn, dan wil Hij over u loslaten Zijn toorn en Zijn geweld. En plotseling, toen het volk de tafel zag waarop de boodschap stond, werd het Kerkgebouw helder verlicht als door een bliksemstraal. Daardoor schrok het volk zozeer, dat het nederviel op zijn aangezicht. En toen het weder tot zichzelf kwam, wat deed het volk? Zij gingen tot elkander en overlegden wat zij zouden doen, dat Gode welgevallig zou zijn, opdat Hij zou aflaten van Zijn toorn. De Koning van Sicilië ried toen het volk, te bidden en Gods Raad te vragen. Toen sprak de Engel:

Mens, gelijk gij wel weet, dat God drie en dertig en een half jaar rondging op aarde, en nooit een blijde dag gewon, daargelaten nog de grote martelingen die Hij om U verduurd heeft aan het Kruis, daarvoor hebt gij Hem nooit gedankt en wilt gij Hem ook niet danken. Wilt gij u nu met God verzoenen, dan moet gij Bedevaart doen drie en dertig en een halve dag, en

gedurende dien tijd nimmer een blijde dag gewinnen, maar uw bloed vergieten. Dan wil Hij Zijn bloed nimmer aan u laten verloren gaan, en aflaten van Zijn toorn tegen de arme Christenheid. Maar over alle woekeraars, en over allen die rente nemen of daarop uitgaan, over hen kome Gods toorn, tenzij dat zij zich bekeren!’

Uit de geladen stilte braken nu de schreeuwen los, wild, loeiend. Witte gezichten, scheve ogen in de tomeloze vaart naar de Daad, en lichamen die zich rondwendden en stietten om los te komen en te gaan.

‘Naar de Joden!’

‘Naar het Raadhuis!’ werd geantwoord.

En daar stormden zij heen, terwijl zij elkaar onder de voet liepen, velen met het voornemen, straks bij de Geselaars aan te sluiten. Het was een boeiend avontuur, men werd onderhouden, men behoefde niet te werken.

Een groepje van een tiental Strassburgers was op het plein achtergebleven. Zij stonden om een man heen die op de ongeplaveide grond lag, zij meenden dat hij in het gedrang vertrappt was geraakt.

De man lag roerloos, maar geen van de omstanders had de moed, hem aan te raken, en zelfs niet de anderen zijn ontsteltenis mee te delen.

Hij was dood, hij zag blauw.

Het was de Pest, die men de hete noemde, door de Geselaars meegebracht, die hem geveld had.

XVI *Schulden en Boete*

Zaterdag veertien Februari, een zachte winterdag, werd de kleine bewaking van de Jodenwijk door een sterke troep bewapende knechten en handwerkers vervangen, die jong en oud uit de huizen haalde en bijeendreef voor de gang naar het Munsterplein. Er was strenge opdracht dat geen geld, schuldbrief, pand of enig ander voorwerp van waarde in de dood mocht worden meegenomen. Charitz en Kalman, eerst met Fantin opgesloten in die kleine wereld van angstgeladen stilte als een grote luchtdichte kist, waren in de ontredde van die heftige overval van hem gescheiden geraakt, en zwegen met toegeklemde monden als de rest. Grijsaards en kinderen, Rabijnen in fluweel of in de vaalheid van de zwarte mantel, en de gewone Baäl Habaaïes, de ongeletterden: kleermakers, schoenmakers, smeden, logementhouders, barbiers, muzikanten, arme leraren, een paar artsen; jonge mannen, pas getrouwd, en knapen; vrouwen en meisjes met haar tevredenheden en verborgen dromen; kinderlozen die de vruchtbaren hadden benijd en de stilstand van haar baarmoeders hadden afgebeden; moeders met zorg voor de vroege uithuwelijking, nobelen en schraapsters; liefhebbende dochters die zich oefenden in de milde vreugde van het dienen, knapen tegen de kraamsoep beschermd, bruiden vol spannende of vreesachtige verwachting. Dat alles zweeg, zweeg; de mannen met hun laatste gedachten aan het zakenbelang, dat zij zagen verkruielen tegen het eigen doodsbeeld, elkeen bezet met de vermalen van het einde dat onontkoombaar stond te wachten. Want er was nog geen gezamenlijke besef anders dan wat de aanwezigheid van die dichte eigen massa hun opdrong. Zo gingen zij, met sterke touwen aan trosjes van vier of vijf aan elkaar gesjord, boven een geschuifel van een paar duizend

voeten door de kille modderige straat die uit zou komen bij de Kerk. Om hun heffingengeld had de Landsheer tegen de Keizer, de stad tegen de Bisschop gevochten, en die Stedemacht had hen nu veroverd, heel en al, met hun gehate en begeerde geld en panden, en hun gevreesde Wetsrollen en gebedenboeken die zij achter moesten laten; met hun onbuigzaamheid, hun geheimen, hun angsten en hun vrede-aanbidding die zij mee mochten nemen. Er werd met hen gehandeld als met een korf vol vreemde kevers, waarvan men niet nauwkeurig wist of zij schadelijk waren of nuttig. Paus Clemens had zijn Jodenprivilegie manend hernieuwd: geen dwangdoop, geen letsel of beroving buiten de Wet. Maar het 'Gods toorn kome over hen' was de laatste uitspraak die over hen geklonken had, en 'Gods toorn' verstond ook Strassburg als de Brandstapel, die nu immers door het Raadsvonniss Wet was geworden. Daaraan durfden maar enkele Joden te denken en het tot een vertrouwde mompelend uit te spreken, want al was het vonnis bekend, als altijd weigerde de blik de volle vreselijkheid op te nemen. Ook al waren de klokken van de torens begonnen over hen heen te beieren, in een zware eentonig daverende plechtigheid, waarvan zij het offer moesten zijn, het geloof in het Leven, tot hoogste Wet geworden, moest blijven uitzien naar het reddende Wonder. Het 'ze zijn er nog niet met ons,' klonk uit een mond als een machteloos gespartel, en kreeg antwoord uit gezichten, vaal van angst. Uit een ander werd als eerste bemoeiding een woord van hooghartigheid door de dichte rijen overgebracht: 'De Christenen hebben het koud, zij willen zich aan ons warmen.' Met doffe hoofdknikken, met afwerende schouderschokken en met schamper instemmende lach werd het ontvangen: 'de Christenen hebben het koud. Ze zullen het nog kouder hebben, morgen.'

Enkele Rabbijnen bleven tot het laatste ogenblik in manend verzet tegen een levenswandel die zij met hun halve deugd

hadden bestreden: 'Elke dag smeken zij hun God om veiligheid en vrede, en gaan nochtans verder met hun gevaarlijk bedrijf.' Om instemming werd daarbij niet gevraagd; zij zagen grammend vóór zich, maar het antwoord uit meerdere monden deed hen toch verstommen: 'Wat dan? Kunnen wij misschien allen Rabbijnen zijn?'

Toen keerde zich een van de voorzangers om, een nog jonge man, om leiding te geven. Het was Rabbi Samuel; binnen zijn rossige baard stond zijn huid trillend wit van aanstromende Wil, en de bruine ogen zagen flauw in het leegademen van de Krachtbron door de kleine sterke sluizen heen van zijn saamhorigheid die redding begeerde. Hij zag moeizaam om naar de kop van de stoet die hij had willen bereiken, maar zelfs het omwenden naar de kleine dichte massa achter zich was niet gemakkelijk, want de knechten, onder hun gestaarte mutsen, met hun messen in hun gestrikte gordeldoeken, stieten hem rechtuit verder. Toch riep hij: 'Joden!' En zonder verdere verklaring zette hij zingend zijn lied in: het 'Adon Olam,' hij hield zich aan zijn ambt. Een schrik sloeg eerst als een bliksem in de Joodse menigte; hij kwam er weer uit met een golf van galmend geluid door de kelen heen, van alle mannen, van de vrouwen, van de kinderen:

'Heer der Wereld, die regeerde

Eer enig wezen geschapen was. . .'

Het lied zwol over de straat, in die lucht, waar het nog nooit had rondgedreven; nu stroomde het boven de hoofden van de Stadsknechten die opkeken en elkanders blikken zochten, en nerveus lachten om die bevrijdende moed van de Joden die gingen sterven en een Psalm zongen in hun dwaze taal. Het was het lied-gebed, als nachtgebed bestemd, en daarom door de Voorzanger gekozen. Hij zong het dankbaar bewogen boven allen uit: hij had de enkelvoudige angsten verdreven en hen verbonden in één dadelijk verschenen gezamenlijk zelfbewust-

zijn. Het lied duurde tien minuten, genoeg voor de hele kleine tocht naar het kerkeplein; het veranderde tweemaal in een beurtzang tussen leider en menigte-koor, en het eindigde in een psalmachtige verstillings die vele tranen ving door het onweerstaanbaar geworden besef van het einde zo vlakbij:

‘In Zijn hand vertrouw ik mijn geest

Terwijl ik slaap, en bij het ontwaken.

En met mijn geest: *mijn lichaam!*

De Eeuwige is met mij, ik vrees niet.’

Het was alles wat de Leiding kon geven, de zelfmoord was hier niet mogelijk. Intussen was er een man uit het volk, een ongeletterde, die nog een wapen ronddeelde tegen de gevaarlijkste vijand van dit ogenblik, die inkeer tegenover het geweld heette. Het gebeurde toen de stoet van veroordeelden de vleugel van de Münster was genaderd, waar de beide beelden ‘Ecclesia en de Synagoge’ tegen de gevel op consoles stonden, aan weerszijden van een Ionische zuil. Daar wachtte heel het volk van Strassburg op het grote onvergetelijke bestraffingsfeest. Het stond in dichte rijen om de vier zijden van een ondiepe kuil heen, een gat van een dertig meters in het vierkant, en dat gevuld was met vrachten sterke dennentakken en rijs-hout. Het hout brandde al; knechten stonden bij de hoeken met blaasbalgen het eerste rosse leven van de vlammen kracht in te blazen. De Joodse handwerker, een arme smid, had zijn eenvoudige inval tot zijn buurman uitgesproken aan wiens middel het zijne was vastgesjord: hij had opnieuw de veelbesproken Ecclesia gezien, de gedaante van de Christelijke Kerk, die met Kroon en Kruis en beker, in de volle macht gesteld, met vriendelijk maar verheugd vermaan de ook vrouwelijke Synagoge toegewend stond. De Synagoge, beschaamd, met gebogen hoofd, hield in haar linkerhand het boek van haar Leer omlaag, alleen nog met de toppen van haar vingers, zodat het verondersteld werd haar te zullen ontvallen. De beeld-

houwer had alles van de ontmoeting liefelijk gehouden, maar beslissend; de jonge vrouw die de Synagoge verbeeldde had niets van een Joods uiterlijk, maar was Grieks; Ecclesia's gekroonde hoofd, met een manteltje van volle haarlokken, was klein en haar blik zusterlijk triomferend. Maar het was die minzaamheid, met zekerheid gevuld, die de Joden zo prikkelde, want geen van hen, ook de gedoopten niet, had ooit zulk een ogenblik van verootmoediging jegens de Christelijke Leer beleefd. Zij lachten er honend om, met verachting, in het volle verzet van de geborgenheid in een eigen Wet die hen, bij angsten en vernedering, de stille kennis schonk van menselijke onvolkomenheid, daarbij een schemerend geloof in volmaking en een rijkdom van vreugde en innigheidsontroering. Daarom bruipte in de arme smid, in de touwen van de Strassburgse stadsknechten gebonden, de zegevierende moed omhoog, bij die zang van hun Godverheerlijkende, levensbevestigende samenheid; de vriendelijkheid van de Ecclesia werd aanmatigende mildheid voor hem, en de overgave van de Synagoge een Christelijke wensdroom. In dat begrip van het geweld dat hen hier allen gegrepen had en dat voor hem ook de Ecclesia dekte, zag hij heel dat toneel en ook de daad van de Christenen van dat ogenblik als een drieste Leugen van de louter stoffelijke overmacht. En daarom sprongen die woorden naar zijn herseinen; vol verachting voor alle daad en stof en vol trots om de geest die bleef heersen:

'En toch heeft Ecclesia verloren.'

Zijn vastgebonden buurman werd wit van vervoering.

'Ecclesia heeft verloren!' herhaalde de smid, 'zij heeft hulp gezocht, zij heeft een brandstapel nodig om te winnen!'

De ander keerde zich en riep het verder, riep het rond als een reddende vondst; het sprong van hoofd tot hoofd; het kwam bij de Rabbijnen die het vingen met verrassing en verrukte hoofdknikken. Maar het volk schreeuwde het nu uit alle

macht naar de wachters, naar de gewapende knechten, naar de duizenden opeengedrongen Christenen die het niet begrepen; het kwam bij de besturen van de Gilden die, met hun vaandels opgesteld, het evenmin zo snel verstonden; naar de honderden Flagellanten die nu ongewapend en buiten dienst, ook ongeduldig het gevolg van hun moeite afwachtten. En eindelijk hoorde het ook Bisschop von Buschegg die zich een zetel had laten brengen en door een zestal monniken omstaan, het feest zijn volle onderschrijving gaf, naast de leden van de Stadsraad in hun warme kleren. Die Stadsbestuurders en von Buschegg hoorden het tartende roepen van de Joden met een vleug onthutsing aan: 'Ecclesia heeft hulp nodig! Ecclesia heeft verloren!' Zij zagen om naar de beelden alsof daar iets mee gebeurd was, daarna pas drong de zin van de honende kreet tot hen door. Maar God heeft hun toch die macht gegeven, het moge verder zijn zoals het lot het wil: het ligt alles hiertoe, en de Heer is duidelijk met hen. Nog enkele tellen en de kreet zal ineenzinken in de kelen van de rebelse Joden; hun Messias komt niet; zo dadelijk zullen de Knechten de schreeuwers op de houtheuvel drijven en het vuur zal beginnen, de benen van het gebroed te pijnigen. Het vaag aanlopend besef van ongewisheid is storend, maar daartegen is de Daad immers genezend in zijn voltrekking, en de Joden gaan naar hun Jodenhemel, waar zij tevreden zullen toeven. Zij wisten nog meer aan bevestiging en steun: dat immers over heel het Duitse Rijk, de Pestgolf vooruit, die bloedstorm tegen dit onbegrepen Kwaad had ingezet. Dat was alles waar; alleen het roepen hield aan, venijnig, met alle haat en geringschatting die het nog durende leven van de Joden kon loslaten, en dat was hinderlijk, omdat er toch niet meer gestraft kon worden dan met levend verbranden. En dat zingen in de onverstaanbare taal was ergerlijk in zijn uitdagende hooghartigheid. Een paar knechten hadden zwijgen bevolen, maar het ant-

woord was een duizendvoudige stemverheffing, en de herhaling van de nederlaag van Ecclesia met nog heter tarding. De enige tegenzet die de knechten overbleef, was het haastiger opdringen naar de Brandstapel, waarbij het Strassburgse volk nu meehielp om de gebonden lichamentrossen die begonnen te struikelen, naar de vlammen te drijven. De Joden konden niet aarzelen: de massa Christenen die aan drie kanten hen voortstiet, deed hen over elkaar heenvallen tot zij onder gelach waarin het begrip van wat volgen zou nog ontbrak — werden opgegrepen en naar het hout gesleurd. Al scheen het een ruim vlammenbed, het was voor zoveel Joden toch te klein: zij werden over elkaar heengesmeten, sommigen stikten onder de kleren van hun vaders of burens, eer het vuur hen nog volop had gebeten. Rabbi Salomon, door de zelfhervinding van zijn gemeentenaren tot blinde extase gestegen, had na het 'Adon Olam' een nieuw lied ingezet, en terwijl zijn kleren al brandden, zong hij in een gewelddadige tegenaanval op zijn pijn, de anderen het 'Kodousch, Kodousch, Kodousch' voor, het: Heilig, Heilig, Heilig,

Is de Eeuwige der Heerscharen,

Heel de aarde is vol van Zijn heerlijkheid.'

Het gezang en de tot wildheid geklommen kreet over de Ecclesia vernieuwden zich vele malen; als kinderen, van de ouders weggesleept om gedoopt te worden, zich plotseling losrukten en in de vlammen sprongen, of als enkele van de mooiste meisjes die voor persoonlijk genoeg werden afgezonderd omdat men toch volstrekt meester was over al wat uit de huizen was gedreven, haar redder in het gezicht spuwden en evenals een enkele dopeling die op zijn woord terugkwam, in het vuur snelden. De vlammen deden hun werk in die zingende, roepende, zich wentelende massa Joden, waar de gezichten tot het einde toe of van pijn verwrongen of weer met grote ogen wit van vervoering stonden; het levende weerstre-

vende vlees werd geschroeid en door de vlamtongen gebeten, bij mannen, bij vrouwen en kinderen. Om de jonge kinderen werden velen tot radeloosheid en op de grens van de waanzin gestoten, als een Flagellant of monnik of een vrouw uit het volk ze met een blik naar de ouders aangreep voor de redding door de Doop. Moeders stonden voor een dubbele keus: haar eigen afschuw van het Christenen-leven waarin zij haar kind zou moeten achterlaten, en dan de wil van de man die zijn Wet onbestreden wil handhaven: tegenover beide afwijzingen blijft dat vuur, waarvan het einde zich voor de kinderen nog niet als een hemelse beloning bij hen geldend maakt. En soms, daar alle wapenen in de huizen waren gebleven, aarzelden de handen onder de weg naar de dunne kelen, maar wurgden toch het leven daaruit om het althans van de dood door de Christenen te bevrijden. Het kind zelf als het geen zuigeling was, stond verwrongen van de angsten en de vroege wanhoop en wist zo weinig te kiezen dat het soms meestapte in de gruwelijke vernietiging eer de ouders nog hadden beslist. Dat alles bleef voor de toeschouwende menigte vreemd, terwijl uit elk van die honderden kleine verbrandende werelden nog een sliert klonk van het lied, onder brekende blikken, door de verwoestende pijnen heen, en bij het voorbijsnellen van een herinnerings-beeld in sluimerigheid waargenomen: de goudglans van het feest, de vreugde en vrolijkheid van een bruiloft, een geliefd gezicht ergens ontmoet, de verrukking om stamelende kinderen. En verder waren er de wonderlijke hoogten van 's mensen goedheid, verrassende uitblinkingen van offering en edelmoedigheid: een vrouw die een vijandin poogt te dekken; een man die een onbekende vrouw in zijn lange mantel wikkelt om het vuur te weren. Hoewel elk van die allen pijn genoeg voor zijn deel ontving, om de anderen te vergeten, waren er toch enkele vaders, moeders en kinderen, die een blik van genegenheid en bemoediging uitzonden als een laatste be-

ëdiging van de verbondenheid. Er waren maar weinigen ont-komen. Enkelen door de Doop; anderen in vermoming vluchtend; een paar vrouwen in nonnenkieren of met baarden om een lustoverval te ontgaan. Tot het 'Adon Olam,' door de sterksten opnieuw ingezet, zwakker en flauwer van de takkebossen over het Kerkplein zweefde, en eindelijk als een kleine blauw-dovende vlam bezweek in verkrompen lichamen, beenderenkool en as. De toeschouwende menigte scheen te zuchten; het zeldzame feest, de onvergetelijke Dienst was nu toch weer afgelopen. De opbrengsten werden berekend, maar bij velen niet zonder wrange weerzin. De grote raadselen bleven kwellen; zij waren allen samen, met honderdduizenden over de wereld, maar de feilloosheid van wat recht en goed was, lag niet als een bedding van krachtige vrede in hun bewustzijn. Zij konden niet geloven dat alle kwaad met de Joden vernietigd was.

Kalman en Charitz waren, naar zij meenden, zeldzaam ongelukkig geweest. Op het ogenblik dat het Kerkplein bereikt zou worden, was een heraut van de Stad op de Joden toetgetreden en had gezegd dat de Joden van Strassburg, jong en oud, waren veroordeeld tot de vuurdood, en dat dus zij die vreemdelingen waren, konden uittreden en vrij heengaan. Hij had het maar éénmaal geroepen, weinig luid, niet zonder tegenzin, want het stond, na al wat hij gehoord had, vast, dat Joden uit andere steden evenzeer levend verbrand dienden te worden. De boodschap was rondgemompeld, maar zwak en verbrokkeld, onder de worsteling van al die kleine en grotere trossen gestalten tegen de touwen, en Kalman en Charitz, aan twee oude Strassburger Schriftgeleerden gebonden, hadden het niet verstaan en het niet van anderen vernomen. Zij waren in hun verbijstering meegeschuifeld, en kwamen even jammerlijk, maar in deze gezamenlijkheid ongewend en zonder haar vervoering om als

de anderen. Alleen Fantin, in de voorste rijen, was bij het binden al zo behendig geweest te zeggen dat hij vreemdeling was; aan het eind van de straat toen de heraut zijn mededeling had geroepen, had hij de knechten weten te bewegen hem te ontbinden en vrij te laten. Hij had zelfs verlof gekregen zijn bezittingen terug te halen. Men was stipt. Hij had nog een oogenblik naar zijn beide reismakkers omgezien, maar had hun gezichten in die krioelende, half struikelende en botsende menigte niet kunnen ontdekken. Het enige bekende gezicht dat hij ontmoette, was dat van Bisschop Jan van Arkel uit Utrecht. Die had, uit Grenoble terug waar hij lange tijd gewoond had, als meerdere hooggeplaatste Christenen en edelen, zich bij de Geselbroeders aangesloten, in de verwachting, de Pest en andere moeilijkheden te ontgaan; hij meende dat van die stroming die machtig scheen te worden, de Gezagsdragers niet afzijdig mochten blijven. Hij vereffende zijn schulden jegens zijn God, en ook die aan de Joden. Ja, hij bedoelde de eerste op te heffen door wat de laatste betreft, de schuldeisers zelf te schrappen. Het is niet bekend of hij geloofde, dat zijn God met die oplossing instemde.

De nieuwe Raad handelde in de zin van zijn kiezers, toen hij, nu de schuldigen, zoals von Buschegg zei, opnieuw maar nu voor goed verstrooid waren, ook alle schulden liet vervallen. De leenbrieven en panden werden teruggegeven en wat van de Joden aan baar geld restte, werd onder de Gilden verdeeld. Zo waren de handwerkers niet alleen van alle verplichtingen jegens de Joden vrij, maar zij kregen ook nog enig geld in handen, voor de grondslag van een gezeten toekomst, want al wat nu gezel was, zou eens meester wezen, en burger. Voor de meesten van hen duurde de vreugde over dat buitenkansje niet lang. In Strassburg was het grote sterven al uitgebroken, en leegde de stad, en vooral de Gilden.

XVII *Het Hooglied komt vóór de val*

Zijn dan alle mannen haar zonen? Daar zag zij er velen, ouden en jongeren, de avond vóór de dag waarop zij uit Worms moesten vertrekken. Die verborgen stroom van bezorgde innigheid is begonnen bij Fantins verkort verslag van wat hij in Strassburg beleefd heeft; en nu, met een lach en een schertsend woord bedekt, wordt hij door alle anderen ontvangen als een heerlijke jonge moederlijkheid. De Joden van het hele Rijnland en van alle gemeenten waar men ervan vernomen had, vastten om de ramp van Strassburg; er werd stil gesproken als in een sterfhuys. Want uit Bazel was nu ook bericht binnengekomen, dat daar de Gilden met de Geselbroeders enkele honderden Joden om het leven hadden gebracht, nadat er gemuit was tegen de Raad, die sommige burgers voor belediging van de Joden had verbannen. Het volk eiste de terugkeer van die aanzienlijke poorters, en toen dat was toegestaan, had de menigte haar toorn tegen de Joden volledig uitgevierd. Een houten huisje werd op een eilandje in de Rijn gebouwd, en toen de Joden daarin gestouwd zaten, in brand gestoken. Een harde winterdag in Januari waren allen in de vlammen omgekomen, op enkelen na die waren losgebroken en in de Rijn verdronken. Maar al kon ook zij, Ricia, morgen haar leven moeten eindigen, tot zolang zou zij al die zonen bezorgd liefhebben, wetend dat het zonen waren, en dat alle vrouwen in een wijd verband daarin als zusters naast haar stonden: waardige zusters en onwaardige. Was daar niet de onvergetelijke ontmoeting met Ozia? Een onmiddellijk besef van saamhorigheid, een verademende vertroosting? En heeft zij misschien niet daarom die Kloostermoeder om dat kleed kunnen vragen, en heeft de Abdis het haar wellicht niet daarom gegeven? Zo stond zij eerst tegenover Fantin, toen hij op

haar toekwam met een glimlach die nu iets meer naar bitterheid trok, en waarmee hij haar ook meedeelde wat hij in Trier over Vught had vernomen. Zijn terugweg was dus nu afgesneden, zij waren nu beiden vluchtelingen. Zij stonden met teruggehouden bewogenheid om elkaars redding, en zij zag met scheefgeknepen lippen van geschoktheid hoe zijn pupillen in de ooghoeken schoten onder het bedwang van zijn vertederding. Ja, hij heeft al veel vrouwen gezien, meisjes blond en slank, bruine, rossige, zwarte, als gedaanten van geluksdromen die rondom vol staan van een licht als vloeibaar koel zilver. En zoals hij zich soms herinneren kan : hoe verbijsterend waren ze, om die rimpelloze onbewustheid omtrent haar taak. Maar dat blijft alles droom, het is niet van hem, zoals dit wonder Gods. Dit is van het zijne, onmiddellijk, bloed van het bloed van zijn beminde vrouw, geur van haar geur, een geur van wild geitenblad in de beslotenheid van een vertrouwd vertrek gedragen, of ook wel, opeens : een oersterke bloemstruik uit de open velden van het Oosten, liefelijk en bestendig en toch alleen tot stil geschenk bereid voor wie er zijn dwaze loop voor prijsgeeft en erbij kan toeven. Voor hem schijnt het geschapen, als in een wet van vlees en stemgeluid hem toegewezen, alsof hij zijn hand maar in beweging heeft te brengen om het tot zich te nemen en uit haar ogen die diepe verrukking te drinken die de dood doet vergeten en vele geslachten nog zal doortrekken met natintelingen van geluk. En dat is het raadsel voor hem : dat hij desondanks haar niet kan naderen ; dat hij haar knecht is, dat hij zelfs nu de moed mist om haar iets van de schatten van zijn genegenheid mee te delen. Zelfs nu kunnen zij maar weinig woorden wisselen.

‘In lang elkaar niet gezien, Onkel.’

‘Toch wel,’ zegt Fantin. ‘In Trier heb ik u gezien, Ricia.’

‘In Trier.’ Zij ziet hem onderzoekend aan. ‘Hebt ge mij daar zien lopen?’

‘Niet lopen,’ weert hij af, voor zich heen. Hij onderdrukt zijn weerzin en de wondende spijt om haar verband met de ander, dat er toch moet zijn. Dat is om van te sterven. Maar de begeerte overheerst, zij staat voor hem in al haar vernietigende pracht. En zij verandert het gevecht met één slag in haar voordeel:

‘Onkel, ge moet mij niet meer Ricia noemen. Ik wil weer Rifke heten.’

Hij slikt de verliespost weg. ‘O,’ klinkt het bijna onhoorbaar, ‘Rifke.’

’s Avonds op zijn harde bed bijt hij nog in die wond. En zijn worstelende gedachten brengen een herinnering aan, die verwacht. Want dat gedicht van die Joodse zwervende zanger mag dan overeenstemmen met haar wens om haar jeugdnaam terug te nemen:

‘Soll ich in ihren Hof denn fliehen,
Zu niederen Stätte mich begeben,
Will heimwärts zu den Meinen ziehen
In alter Juden Weise leben.
Der greise Bart wachs’ wieder lang,
Der weite Mantel hüll die Glieder,
Demütiglich soll sein mein Gesang,
Tief deck’ der spitze Hut mich wieder . . .’

Maar waarom dan die voorkeur voor die Nar, die Peter?

‘Rifke. Zo heeft mijn moeder mij genoemd,’ besluit zij nog haar eis. Wreed is zij, en zo zacht, dat hij naar nieuwe wapenen moet zoeken. Haar ogen zijn van een glans die tegen hem schijnt te staan, en die toch zo over alle bekende werkelijkheden heen al wat leven is, verbindt, dat hij, teruggeslagen, alleen maar kan denken: Het Sjier Ha-sjieriem, het Hooglied, is meer werkelijkheid dan men weet.

‘Ik heb in Speyer naar u gezocht . . .’

‘Tja,’ antwoordt zij, ‘elk een zuster verloren . . .’

Hoe duidelijk voelt hij meer dan ontwijking, een bijna vijandige verwijdering in die woorden, waarmee zij de gelijkwaardigheid van hun verlies wil stellen: het moet het enige verband tussen hen betekenen. Fantin zoekt de vlucht, maar kan niet scheiden. Hij mompelt een oppervlakkigheid: ‘Ge hebt haar nog leren kennen, Belle.’ En elk denkt een ogenblik aan het verlies dat niet snijdend is: Rifke aan haar Chawwa die niet gered wilde worden omdat zij de vlucht niet kon durven; Fantin aan zijn oudere zuster die een goede huisverzorgster was, maar als loon hem duizend maal heeft geërgerd met haar indringende bemoeizucht, haar heimelijke lust om niemand een plekje in het eigen hart als eigen gebied te laten, een niet eindigende jacht naar ieders persoonlijke gevoelseigendom, onder het voorwendsel van goedigheid, zodat hij zich vaak met verbittering als innerlijk bestolen voelde. Zij is levend verbrand, zij heeft beter verdiend: Boroeg Dajan Ho-emma, geëloofd zij God, de rechtvaardige Rechter.

Maar hij moet opnieuw aanvallen, om niet onwaardig te eindigen.

‘Ik heb een brief voor u bij mij; hij zal wel van dezelfde zijn. Het is mij niet begrijpelijk, hoe hij mij heeft kunnen bereiken. Ik kreeg hem in een herberg in Speyer.’

Zijn ogen blijven met treurigheid haar aanzien.

‘En uw zaak, Onkel?’ vraagt zij, als zij het verzegelde rolletje heeft gelezen dat Fantin haar uit zijn mantel heeft overgegeven. Het is een klein geschenk dat zij met die vraag brengt: ‘En uw zaak?’

Met geringschatting zegt hij:

‘Hij heeft mij ook willen ontraden, aan die Lening mee te werken.’ Rifke knikt. Peter schreef haar, dat hij overal bij de Joden vergeefs poogde, hen van die gevaarlijke zaak terug te houden, want dat zij allen hem voor omgekocht hielden. Hij

smeekte haar, voorzichtig te zijn en haar lotgenoten te waarschuwen.

‘Hij schrijft mij ook zo,’ zegt zij rustig.

Fantin vertelde haar nu, dat hij haar vaders bezittingen in Tiel voor haar vrij had gemaakt en dat die nu de hare waren. En dat hij er op rekende dat zij zo verstandig was, haar geld in zijn zaak te geven en daarmee haar ruime voordeel te doen.

‘En Strassburg?’ vroeg zij eerst ontwijkend.

Fantin haalde de schouders op. Strassburg stond daarbuiten. ‘En of hij omgekocht is of niet, het is onze zaak, en onder ons zijn er velen die meer ervaring hebben, en ook meer recht op ons vertrouwen. Als onze grootste zakenmannen ons hierin voorgaan, kan zo iemand ons niet terughouden. Er is iets aan om te lachen dat een jonge Christen ons vertelt dat wij bij zijn Kerkgenoten in gevaar zijn.’ Op de grens van de zelf-waarneming, waarin, evenals bij honderden anderen, de twijfel telkens gist, handhaaft hij toch zijn hoop.

Hij wachtte, met voorzichtig naar haar omhoog gericht blik.

‘Neen, Onkel, dat kan niet,’ antwoordde zij met zoveel zachtheid, dat het een scheur in zijn hart leek te snijden, want hij wist wat haar neen betekende.

Hij waagde nog een zet die hem duur te staan kwam.

‘Ik dacht dat ge u ook door dat geld met mij verbonden zoudt voelen, omdat het immers van uw vader komt. . .’

Zij dacht aan de al te vrijmoedige Bendit en zag een wijde afstand tussen de beide mannen en zichzelf: zij begreep, en herkende uit haar kinderjaren, dat zij tegenover een wil stond die zede was en misschien moest zijn. Zij groef haar beslissende moed omhoog. Zo zacht dat het bijna fluisteren was, maar in een onbetwijfelbare zekerheid:

‘Ik weet niet alles, Onkel. Ik ben een meisje: in zaken doe ik niet mee.’ En toen, als een droevige boodschap:

‘Ik ben te jong voor U, Onkel, te onervaren.’

Zij liep van hem weg, met vochtige ogen.

Haar moeder was toch een mooie vrouw geworden, geestig, mild en streng. Hoe stak nog altijd die wond in haar van grenzeloos meelij en van hunkering, als zij moest denken aan dat levenseinde, met een stukgeslagen schedel die verstand en liefde dekte, en zoveel wijsheid en gevoel voor vrolijkheid, dat zij moeder kon zijn van alle mensen. O ja, daaraan had Fantin wel geen schuld, maar hij had er ook geen deel aan van vertrouwde, zoals het had behoren te zijn.

Zou iemand geloven dat zij die moeder kon verraden?

Zij zat die avond vol onuitgesproken maar toch uitstralende mildheid bij het gezelschap in Ozia's woning. Van die volle zachtmoedigheid kende zij deze keer de herkomst. Daar was zij in de schemering nog als non de stad binnengegaan en had aan de Rijnsoever een strafvoltrekking gezien die haar zou heugen. Een tros toeschouwers mocht zij voorbijgaan, die door de wachters die lange pieken droegen, tegen de huizenwand gedrukt stonden. En dicht bij het water stond zij als innerlijk vernietigd op het zien van zoveel nog steeds onmogelijk gedachte wreedheid. Een hoge beambte van de Schout stond kaarsrecht en onbewogen toe te zien, hoe zijn knechten een zestal mannen in zakken hielpen stappen. Bij geen vonnissing stond het volk zo als verstomd als hier, men zou kunnen denken dat het met weerzin en verzet de meedogenloze handeling volgde. Zes wijde kuipen, bier- of wijntonnen, stonden open bij het werk. Tot de laatste van de zes veroordeelden, na met gevouwen handen te hebben gebeden, in zijn zak gestopt en die boven zijn hoofd met grote steken was dichtgenaaid, werden de eerste vijf pakken achtereenvolgens languit op de kadebodem gelegd. Om het midden van elke vracht was nog een dik touw geknoopt: men kon de vormen van de benen volgen, de opgeheven knieën en de bolling waar hoofd en schouders

moesten zitten : poten, schonk en koppen van geslachte dieren. Rifke had de hoofden in de verstikkende zakken zien verdwijnen, goede gezichten, open, bezonnen en in het menschenleven gelovig, zachte blikken zonder wrok en vol nieuw begrip, alsof zij naar een gelukkige toekomst op reis gingen, het beste dat leefde onder de Christenen van haar dagen. Het waren ketters, die de vrijheid van de persoonlijke mens tegenover de Kerk en haar dogma hadden gepredikt, de blijvende gehoorzaamheid aan de Pauselijke macht hadden verworpen, nieuwe burgers van nieuwe steden, voltooiers van de woorden van de Geselbroeders, beëindigers van hun aarzeling en verwarring. Rifkes laatste weerstand tegen de uiterste bedroefdheid zonk ineen, toen zij de zakken door de knechten zag opslepen en wegdragen naar de tonnen. Daar werden zij ingestouwd, en met hamer en nagel werden de deksels erop getimmerd alsof het gezouten beestenvlees was dat vervoerd moest worden. Met ambtelijke minachting omdat er zonder geestelijke bijstand gebeden was, rolden de Knechten de tonnen naar de waterkant, en daarvan af in de stroom. De Kerk sloeg toe, met wilde bitterheid, vergeefs, naar zij niet wilde begrijpen, tegen de voortgang van het bloeiende leven dat zij niet kon en toch wilde blijven beheersen ; de Rijn nam haar schande mee. Rifke stond met wijdgesperde ogen van ontzetting, en als gebroken van de diepste begaanheid met dat leven dat in zijn hoogste vruchtbaarheid werd weggesneden. Het was avond geworden : een paar fakkels beschenen de gruwel van de overmacht waarbij zij zich verslagen voelde, en alleen het bewustzijn van haar inzicht omtrent het waanzinnige Kwaad hield haar staande. Zo verslagen kwam zij bij Ozia terug, en vond daar deze keer ook Fantin, behalve enkele bevrienden. Zorgelijk ontweek zij Fantins blik, en meende zich voortdurend dichtbij de twijfel omtrent haar weigering. Zo geladen en bedekt met leed uit razende vergissing was de wereld daar en de hunne hier, dat

haar vertedering jegens dat eigene onbegrensd leek, dat zij allen daar aan haar jonge berstensvolle hart had kunnen bergen. Daar was de leraar, de halve geleerde en half wijze, met zijn vroeg kale schedel en zijn dunne lippen onder een gebogen maar toch geestloze neus, zijn te kleine ogen die gewend schenen de scherpte voor te wenden waarmee voortdurend wanhopige gooien werden beproefd naar een woord dat moest treffen. Een man die voor haar niet mee kon tellen, en die toch nu haar begane genegenheid kreeg meegedeeld. Daar was de volledige Am-ha-eerets, de zeldzame analfabeet, die zijn schemel bezet hield zonder zich af te vragen of dat hier gegrond en dus geoorloofd was, en zijn verwardheden steeds verstorend in het gesprek stak zonder schaamte voor de misplaatsheden waarmee hij de anderen ophield. En Rifke had hem over zijn te grote hoofd kunnen strijken en haar blik in de zijne boren als om een diep verstolen bron van menselijke eenvoud in hem te ontsluiten met de kracht van haar liefdevolle wil. De reizende zanger, Potsenmaker, die, in dienst van de rijke bankierster Zorinne 'uit Frankfort,' maar die in Dieburg woonde, hier op de Bruiloft van Susman en Liba had kunnen zingen omdat zijn meesteres, zelf van huis, hem vrijaf had gegeven, was met zijn maat nog in Worms, zij leefden er enkele weken als ernstige burgers, zonder narrenpak en zonder een spoor van de ambtelijk vertoonde dwaasheid. Zijn donkere kop niet te groot, eenvoudig verzorgd, liet geen enkele twijfel over aan zijn volwaardigheid en zijn zelfbewuste ernst; het was voor velen wonderlijk, hoe de grapjas van het feest, met een rust alsof hij tussen hen was opgegroeid en niemand enige dank schuldig was, met zijn vriend ergens te gast zat, zijn kernig maar beheerst deel in de gesprekken zette, of in de Synagoge verscheen bij de gebedsdiensten. De tweede, met zijn rossige kop, zijn schele ogen en kleine neus opvallender dan hij, werd in hun zachte onderlinge opmerkingen als aan-

genaam vertrouwd lotgenoot door hem bejegend en al zweeg die meestentijds bij de vele warme redetwisten, het was toch duidelijk dat Reb Meijer, de donkere, beider inzicht uitsprak. De rijke Zorinne, een vrouw niet zonder geest, liet hen blijkbaar vrij in hun voor hun tijd vaak opstandige denkbeelden; Rifke zat geboeid maar volmaakt bevriend hun meningen aan te horen, die de kalme vormen waren van zo vaak ontdekte eigen bevindingen. Zij had een instemmende, bijna kameraadschappelijke lach, toen de analfabeet om een liedje had gevraagd, en dat eenvoudig met gebaar, blik noch letter beantwoord werd. Reb Meijer vertelde van de diepe armoede van het Christenvolk in de vele steden waardoor zij gereisd en voorgedragen hadden, en ook niet alleen in Worms leefden vele arme Joden, maar in alle grote gemeenten; de rijken waren zeldzaam, zei hij, even zeldzaam als hun gulheid. 'Maar van honger komt nooit een Jood om,' weersprak de ander. 'Van honger, neen,' gaf hij toe, 'er wordt wel altijd voor een bescheiden onderhoud gezorgd, leeftocht, en kleren.' Het gesprek meed een rijkelijke bemoeienis met de moordrampen, maar waar die een ogenblik werden aangeraakt, en Fantin van het lied sprak dat hij in Strassburg juist nog gehoord had op de weg naar de Brandstapel, moesten zij wel met stille woorden de vervoering noemen, waarin de Joden, 'tot Heiliging van Gods naam' de dood waren ingegaan, nu en al zoveel honderden jaren lang, vanaf Rome tot de Rijn. De liedjeszanger zat toen aarzelend voor zich uit te zien. Toen sloeg hij zijn ogen op, naar Fantin, naar Rifke, naar Ozia en naar de jonge kleinzoon van Rabbi Juda, die door Ozia's verstandigheid en nu door Ricia's geest en door nog andere van haar eigenschappen aangetrokken, die woning als meerdere malen vrijmoedig bezocht. Reb Meijer de liedjeszanger zei toen rustig, dat alle rijken, Christenen en Joden, schuldig waren aan het grote ongeluk van de moorden.

‘Aan de Ziekte ook?’ vroeg Fantin in een gevoel van verzet.

‘Aan de Ziekte kan men niet zeggen,’ sprak Reb Meijer zacht, ‘wel zeker aan de uitharstingen van verderflust in het volk. Wij hebben er genoeg van gehoord en gezien.’ Maar dat was niet het belangrijkste dat hem op de lippen lag.

‘Het Gan Eden, die gelukkige hemel die na de dood als loon voor grote deugd wordt verlangd,’ zei hij met zacht verweer, ‘behoort niet tot de Joodse Leer.’

Dat sprak Fantin tegen. Het werd toch in allerlei geschriften vermeld, en bij de zegen-afbedding voor de doden duidelijk uitgesproken?’

Nergens in de Vijf boeken Mozes, antwoordde Reb Meijer kalm hoofdschuddend, werd van een leven na de dood gerept. En zelfs in de geschriften waarop Fantin doelde, zei hij, werd nooit met beslistheid daarvan gewaagd. Het kwam eigenlijk plotseling hier en daar te voorschijn, en het was niet in overeenstemming met de werkelijke Joodse Leer.

‘Hoe?’

Rustig en onaantastbaar ging hij verder: het leven zelf is het Joodse doel genoeg. Alleen God zelf is het enige dat wij niet lichamelijk zien en toch erkennen. ‘En de geest Gods zweefde over de wateren.’ Hij zag bij die laatste woorden omhoog; men was er stil van.

‘Ge betwist Gods lichamelijkheid?’

‘Die betwisten wij allemaal. Wij zeggen toch dat God overal is? Nietwaar? De Christenen hebben hun God mens laten worden, niet wij.’

‘En ge meent dat het leven na de dood van de Christenen afkomstig is?’

‘Het komt van de Heidenen,’ zei de liedjeszanger. ‘En de Christenen hebben het van de Heidenen overgenomen. Het leven zelf legt ons volle verantwoording op voor onze daden.’

Hij sprak het uit alsof hij de oorsprong van een lied mee-

deelde, zo zakelijk, en daarom tot aller getroffenheid. De leraar weerstreefde: hij leek op die Christenen, verweet hij, die alleen in de woorden van de Bijbel geloven, en die door de Paus niet als goede Christenen erkend werden.

‘Dat word ik ook niet,’ schertste Reb Meijer droogjes. En daarbij kon ook Fantin weer even lachen, die overigens met een laatdunkend gezicht zat af te weren wat al te nieuw voor hem was. Rifke was de uitspraak een gebeurtenis, niet zozeer om de inhoud van de gedachte, als wel om de levende frisheid van die eigen onderzoekende kracht. Was hij niet de enige van allen die zij ontmoet had, die een afgerond persoonlijk leven scheen te bezitten en tegenover de anderen die het van de wereld ondergingen, alles opnieuw bezag? Hoe zwak, hoe klein was nu Onkel Fantin daarbij.

Opeens viel de jongste gast, Rabbi Juda’s kleinzoon, in tot de liedjeszanger:

‘Ge hebt een regelmatig loon? Ja?’

‘Ja. Mijn meesteres is niet gierig. Zij geeft ons een redelijk onderhoud.’ Hij antwoordde vrijuit, maar bleef toch vragend kijken, evenals de anderen, die daarbij in een lichte lach schoten.

‘Ge spreekt als iemand,’ zei de blonde knaap, ‘die zeker is van zijn brood.’

De tweede Potsenmaker, de rossige en schele, knikte vergenoegd, ook hij een vriendelijke glimlach. Hij begreep niet alles van die verrassende vaststelling, maar hij was er zeker van dat zij belangwekkend was. Hij zag een ogenblik om naar Rifke, tot wie de knaap eigenlijk gesproken had, en zag weer vóór zich; altijd de ogen sluiten voor het met verlangen naderen van die heerlijkheid, die dan ook van de aarde is, van de hemels lijkende aarde, maar niet voor hem. Meer dan een bemoeidigende en onderhoudende liefdes-buitenkans mag hij van de Vrouw niet ontvangen, of de gezetenheid dreigt de moei-

lijke maar onmisbare vrijheid te bezoedelen, te verdoven en onder de algemene slavernij te verstikken. Maar zij is mooi en mooier dan veel van het vele dat zij gezien hebben. Hoe bescheiden en toch vrolijk, hoe schrander en toch nadenkend. Hij kan met vaderlijk welgevallen toezien, hoe die knaap, met zijn wonderlijke maar boeiende uitspraken, het hoofd omlaag maar de blik naar Rifke gericht hield, zo alsof hij die uitspraken moeizaam uit zijn chaos naar voren greep en opstiet naar haar oordeel en haar troost. Reb Simeon, dat was hij, had ook boven Ozia's beminnelijke verstandelijkheid, de bonte gevoeligheid van Rifke ontdekt, haar grotere innerlijke moed en haar natuurlijke, levende moederlijke wijsheid in de guitigheid van haar beheerste maar bijna dartele bloed. Een knaap, zo blond alsof hij hier verdwaald was en daarom geliefd en geëerd, maar door een kern van rusteloos arbeidende ernst tegen ijdele verwendheid beveiligd. Hij antwoordde niet op domheden of onbelangrijke beslistheden; hij leidde zijn gevolgtrekkingen uit uren van stille overdenking niet in, maar sprak ze uit alsof ze, zoals Ozia eens gezegd had, pijnlijke geboorten waren. Hoewel al wat hij die avond zei, verbijsterend klonk, verbaasde hij Rifke toch met haar te zeggen dat die Beierse Lening goed was; dat hij er niet in meeding, maar dat het leven niet kon stilstaan. Fantin, terwijl de liedjeszangers en Ozia glimlachten, nam die instemming met zijn grote zaak als een onverwachte winstpost op, en meende dat Rifke uit die mond een treffende afstraffing kreeg voor haar dwaze koppigheid jegens haar goedwillende oom. Rifke zette grote ogen op, maar pas later lachte zij, toen Reb Simeon opeens zacht uitstiet:

‘Men moet altijd kunnen blijven leven.’

‘Zonder de Hof Eden? En waarom?’

‘Om te zien hoe de Lening afloopt,’ lachte hij.

‘Waar de Kroon zal blijven? Wie van de rijkste Joden hem in zijn huis zal bewaren?’

‘Die komt nog vaker in Joodse handen,’ antwoordde Simeon, ‘het is een Kroon die voor Joden immers een voorkeur heeft.’

Hij wist niet, en niemand wist, dat hij de werkelijkheid van de geschiedenis voorzeggde. Na een poos onderbrak hij het gesprek van de anderen over het gebeurde omtrent de Ecclesia dat hen ter ore was gekomen.

‘En als wij toch de Christus moesten doden en verloochenen, opdat Hij hun God zou worden,’ mijmerde hij luid op, ‘waarover beklagen zij zich dan? Zij hebben er toch hun grote voordeel bij?’

Hij gaf zichzelf antwoord:

‘Het hoort er ook bij,’ zei hij. ‘Die Bendit die u aanviel,’ (zijn klankbord was nog steeds Rifke), ‘is listig. Men kan niet bedenken wat hij altijd weet op te brengen om de tegenstander te verwarren en eindelijk vermoeid en onverschillig te maken tegenover de uitslag van de twist. Het is wonderlijk. Ik heb zulke redenen willen bedenken, ik kon het niet. Nee,’ zuchtte hij, ‘ik kon het niet.’

Allen, behalve Rifke en de liedjeszangers haalden de schouders op om de dwaasheid van zulke pogingen. Zij zat met lachende ogen, en knikte, met een hoffelijke buiging, onder nadenken haar ‘Ja, ja.’ Want zij kon het meten en vergelijken niet laten. En was dit, boven het verstand van die aangename Reb Meijer, toch niet nog een hoger en stouter greep naar waarheid? Ook al scheen die greep nu en dan terzijde uit te schieten als de prachtige vaart van een roofvogel die bliksemsnel omlaag suist en zijn snavel wondt, naast zijn verdwenen prooi? Er was iets in die dapperheid die haar vertrouwd voorkwam. O, hoeveel is dan niet vertrouwd van die allen. Zij spraken over Reb Falk en over Henna’s vlucht.

‘Men moet altijd kunnen blijven leven,’ wierp Simeon opnieuw naar Rifke op. En alsof er geen overgang was:

‘Het zwaard beklaagt zich bij God, dat de mens de stof heeft

misbruikt voor de misdaad van het doden. Het vuur beklagt zich. De mens is zelf uit stof geworden, hij is van alle stof de sterke broeder. Hij is de verrader van zijn broeder Stof, hij is Kain.' En tot aller luider vermaak liet hij er, weer schijnbaar onsamenhangend, op volgen:

'Rabbijnen vind ik vervelend.' En: 'Men moet niets doen, men moet lopen, en toezien en niets doen, niets.' Voor zich heen, zonder blik naar Rifke nog:

'Men moet de liefste vrouw van de wereld kunnen trouwen en ermee wegreizen naar een ver, gelukkig eiland.'

Rifke en ook Ozia lachten vol vriendelijkheid, bij de vaderlijke vrolijkheid van de beide liedjeszangers en de gemelijke afweer van Fantin en de leraar. Hij was haar jongere broer, haar zoon. Was er niet een lust, om die wilde vlucht van gedachten te strelen, en misschien ook wel te temmen? Te temmen ook, ja, in haar mislukkende onstuimigheden, maar te waarderen, en te liefkozen. Zij zou het zich lang herinneren.

Nu kwamen, voor het eerst sinds zij bij Ozia werd opgenomen, de tranen toen zij op haar bed lag. In Peter kan zij immers ook niet volstrekt geloven, ook al is hij de enige die met haar die Lening verwerpt? Is dat dan nog wel belangrijk? Zij schreit, om Fantin, om Peter, om Reb Meijer en Simeon, om haar onzekerheid, om haar zachte storm naar de liefde, die zij alleen nog maar kent doordat anderen erom vragen. Maar die toch schijnt te betekenen wat zij wil: omhelzen, aan haar hart drukken, tevreden stellen en gelukkig maken met de rijkdom van haar lichaam en van haar tederste zorg. Krachten die zij om zich heen voelt zweven, maar nog nooit in hun volheid buiten zich tot werkzaamheid bracht.

Zo, even bedrukt als tevoren, maar bewogener, verliet zij de volgende ochtend Worms. Met Fantin. Zij wist dat zij zich tegenover hem in gevaarlijk gezelschap begaf, en hij, dat zijn

plaats naast haar nu zwakker was dan hem ooit mogelijk had geschenen. Zij had Ozia voorgesteld, mee te vluchten, maar Ozia moest weigeren. 'Ik ben hier te zeer nodig,' had zij gezegd. En Rifke werd met vochtige ogen ten afscheid omhelsd: het weerzien was niet waarschijnlijk.

'Ik wil met u meegaan, Onkel.'

Hij had de moed niet, te zeggen: 'dat kunt ge alleen als ge mijn vrouw zult zijn.' Hij zei dat het hem onmogelijk voorkwam, maar dat hij haar nabijheid naar hij geloofde toch altijd aangenaam zou vinden. Zij sprak van haar nonnenkleed, en wilde dat hij zich van een monnikendracht zou voorzien. Hij moest zich gewonnen geven aan haar overmacht en wist dat hij heel de leiding van hun tocht in haar handen liet. Hij trok de monnikskleren over zijn Joodse mantel heen, zoals Rifke met haar nonnendracht had gedaan. Hij erkende in gedachten dat die stap, in een overigens veracht bedrog, een groot voordeel bracht: hij kon nu gemakkelijk wagen en paarden met ridders huren. Maar hij stond een ogenblik zwijgend aan Kalman en Charitz te denken, die met hun babbels en hun eigenwijsheden ontbraken op die belangwekkende weg, naar Nordlingen. Hoe onthutst hadden zij gezeten, daar in Trier, toen Michael zijn twijfel uitsprak, of zij de Kroon wel mee in ontvangst zouden nemen. Het zou het grote ogenblik van hun leven zijn geworden. Nu hadden zij de Kroon niet gezien, maar niet uit gemis aan aanzienlijkheid. Boroeg Dajan Ho-emmaes, Geloofd zij de Rechtvaardige Rechter.

'Het gaat er nu alleen om, het leven te redden,' zei Rifke, 'en niet om juist Nordlingen te bereiken.'

'En ik zal toch mijn opdracht moeten volbrengen,' besloot hij. Hij voelde zich in de ruimte hangen; met koppige verbetenheid zag hij nog een bodem beneden zich, een vaste vlakke grond, en daarop lag de Kroon van Beieren, en daarnaast stond Ricia, klein maar slank, rechtop, Ricia-Rifke, in

toegedaanheid tegenover hem. Zij kon niet verder weerstreven, zij wilde niet alleen verder. Zo trokken meerderen op, van vele richtingen, naar Nordlingen, naar de Verwachting, naar de Kroon, naar de grote Redster Judith, naar goud en Vrede.

XVIII *Naar goud en Vrede*

‘Voor de Joden ben ik uw dochter,’ zo had Rifke het geregeld. En dat aanvaardde men, ook Fantin. O ja, er zijn moeilijkheden bij het overnachten, buiten de koets. Daar is niet altijd een afzonderlijk vertrek voor elk van de twee, en het meisje weet maar weinig van de nachtliedjes, die Fantin haar in gedachten en onder liefelijke kwellingen toezingt. Maar hij mag dan een ogenblik aan het twijfelen zijn geraakt omtrent de voorkeur tussen liefde en broodwinning, Nordlingen moet bereikt worden, en het wordt bereikt, zij het dan door woestijnen van uitputtend gevaar, van heldhaftige zinnenbeheersing en van gemetseld geduld. Mag dan voor Fantin veel ongeluk zijn weg naar hier doorbroken hebben, mag hij zijn beide vrienden betreuren die in plaats van tot hun glorie in de hoge kringen van de Geldhandel te zijn opgenomen, door een afschuwelijke gril van het lot in de vlammeldood werden gestoten — hij mag toch niet ondankbaar zijn jegens zijn God, die hem deze plaats heeft laten bereiken en dat erkent hij dan ook in zijn dankgebed voor de gevaarlijke reis. Deze tocht had hem, na veel zorgelijke nachten, na omwegen waarmee dadelijke dreiging moest worden ontweken, na dagen rijden door bossen waarin alleen Rifke nu en dan aan het hoorbaar ademen van de lente een genoegen had beleefd, — werkelijk naar een overwinning gebracht. En het meisje zag opnieuw zijn kinderlijkheid in het gebaar van feestelijke voldoening, waarmee hij, binnen de poort van Nordlingen, zijn Christenkleed aflei en het over zijn arm rolde met een blik die haar bij een glimlach uitnodigde, met het hare ook zo te doen. Een Jood in een straatje lichtte hen in omtrent de woning van Rabbi Salomon, waar de grote overeenkomst gesloten en betekend zou worden, De afstanden waren gering, en niet zonder

schroom van haast bij Fantin, en niet zonder twijfel aan het nut van haar aanwezigheid daar, kwamen zij het ruime vertrek binnen, dat voor zovelen de plaats was van een voor vele eeuwen heugelijke gebeurtenis. Een Joodse bediende van het huis hield hen een ogenblik staande: Fantin werd verzocht, zijn wapens af te geven, want al stond het niet vast dat de Hertogin persoonlijk het gezelschap zou begroeten, het was haar uitdrukkelijk verlangen, nooit gewapenden die haar onbekend waren, om zich heen te zien, en vooral deze ontmoeting diende zich door een geest van vrede en vriendschap te onderscheiden, waarom Hare Doorluchtigheid dan ook zonder gewapende begeleiding zou verschijnen. Fantin zag de man een ogenblik aan: het is niet aangenaam, zijn verdediging in handen van een Jood te moeten laten op bevel van Christenen; maar het schemerde in hem toch van ongewisheid omtrent Judith, een vrouw, een vorstin. Hij gaf zijn dolk en zij traden in een grote met veel kaarsen verlichte kamer, waar in het midden een lange tafel met kostbaar blauw fluwelen kleed wachtte, dat Fantin dadelijk aan een Thora-mantel deed denken. Een achttal Joden, deels met baarden, ook met schone gezichten, en aan hun propere kleding als rijken herkenbaar, zaten in kleine groepjes langs de wand, enkelen in gesprek, anderen bezig met bekijken van versierde Machsorim, gebedenboeken voor de Feestdagen, die van planken langs de muur waren genomen. Geen van hen die enige aandacht besteedde aan het zwijgende middelpunt van dit uur: op een zitbank langs de wand, een leger van grijze linnen zakjes, een speelgoedbataillon, goud, goud en nog eens goud, keurig in rijen opgesteld, die uit Trier en Strassburg met blauwe, die uit Nordlingen met rode linten om de halzen gestrikt, de tegenwaarde en ruil tot het bevredigende en overstelpende geschenk van vertrouwen dat straks zou komen. De acht grote geldgevers, de kern van het Joodse bankiersleven, zaten tijdens

hun gesprek dat met de matige stemmen van afwachting werd onderhouden, met hun ruggen naar die enorme som gekeerd, alsof die uit het hele land bijeengestouwde vracht arbeidsbloesem en bezit, die duizenden verarmden gelukkig kon maken, hun schoenen waren of een tros bedienden. Daar waren Michael uit Trier en Aron uit Strassburg, beiden van vluchtplaatsen in koetsen naar hier gekomen, stil en zakelijk ernstig en zonder een woord over hun schertsend geschil omtrent Fantin en zijn medewerking. Daar zat een Wilzmut, een veertiger, met een opvallend goed geknipte baard om een knappe mannenkop. Uit de vochtig glanzende ogen, donker en dik ombrauwd, en uit de gemelijke trek om de knevel, kwam een bijna lachwekkende pijnlijkheid zichtbaar; het was zijn steeds aarzelende weerstand tegen alles buiten hem dat de kraterstroom van zijn onveredelde drift scheen af te dammen en hem daarmee eindeloos ontrechte. Zijn leven lang wacht hij, om in overweldigende hartstocht los te breken, hij krijgt geen kans, hij zwijgt en hij lijdt. Daar was een Maijer uit Offenburg, een jonge man, welbewust, rustig, een gering-schattende glimlach om de sterke neus in het schoongeknipte gezicht, eenzelvig, betrouwbaar; daar was Tobias, ook met kaalgeknipte maar volle wangen, zeer jong en met oud geld van enige geslachten, minachtend jegens de mens en zijn onvermogen. Allen in hun belang begrensd en overigens goedig en niet ongeefs. En Reb Anselm, een kop met uitgezakte wangen om een lage kin, vierkant als een kleine kist. Zorgelijk gedrongen zat hij, met bewegingen als van een zwaar toestel op een spil, een korte rechtschapen kolos die moeizaam scheen te denken maar onverzettelijk leek. De jonge Reb David, rijk, droeg een fluwelen muts, want de Jodenhoed was wel voorgeschreven maar werd toch veel gemeden, en in sommige gebieden was dat alleen in gevaarlijke uren voor de aanzienlijken gewaagd. David was ook overigens voor zijn dagen keurig

verzorgd, met puntbaardje en blanke handen; hij zag vrolijk belangstellend rond, terwijl hij met hoge stem tot de heer des huizes sprak, Rabbi Salomon, een gezeten man met fijne trekken binnen zijn dunne ringbaardje, de schoongeknipte bovenlip was daarbij niet zozeer eerbiedwekkend van geleerdheid, maar twijfelloos aanzienlijk. Bij die twee zat ook de enige vrouw van het gezelschap, de meesteres van de beide liedjeszangers, een mooie matrone, bleek, met geestige bruine ogen en een dunne, scherp gesloten mond; haar goede blanke spitse handen bewogen onder het gesprek met lichte levendigheid uit de zwarte zijden stof van haar eenvoudige rijke kleding. Het was Zorinne, de bij de Joden beroemde bankierster 'uit Frankfort' maar die in Dieburg woonde; in haar eigen wagen met flinke gewapende bescherming was zij heel van daar gekomen omdat het zulk een belangrijke zaak gold en ook wel uit levendige reislust. Met zachte stem vertelt zij van haar beslommeringen alsof het een ontspanningsspel geldt; een tewerkstelling van haar regelings- en bestuurstalenten. Geboeid en bekoord luisteren allen, en men knikt verderop als zij zich vriendelijk omkeert naar de bereikbaren buiten haar groepje en de schouders optrekt als een soort wijze verontschuldiging die alles tot scherts maakt. Op de vingers van haar mooie handen kan zij wel vijf duizend kostbare guldens aftellen die zij louter op schuldbrieven zonder een speld als pand heeft uitstaan (wat moet zij een mooi meisje geweest zijn, denken de mannen). Nu, moet men het soms zeggen? Als de Aartsbisschop komt vragen (ja, lacht zij, hij komt niet, hij is veel te bang voor mijn man en zij roept daarmee een korte schater van een half dozijn mannen los), maar zo'n Aartsbisschop wil juist van haar wel eens een vriendelijkheid zien. 'Hij moest onlangs duizend guldens, op een schuldbrief, men kan het begrijpen, hij had geen schijfje brood meer in zijn paleis. Ik heb de schuldbrief bewaard,' zegt zij, 'maar als ik iemand een genoeg kan doen

met een mooi lapje pergament . . .' En Konrad Krieg, de Vogt van haar plaatsje Dieburg? Ook tweehonderd gulden. Dat zijn heffingen over alle heffingen heen. Ereschulden, maar niet tot hun grote eer. Twee weduwen van Ridders hebben samen bijna drie duizend van haar, en dan is er een Dietrich Gans, de oude noemt men hem, en zij moet zeggen, geen slechte naam want hij waggelt en hij gaggelt; vijftien en een half honderd gulden op zijn Riddergoed. Alles Ridders en Adel uit de omgeving. Haar grote zonen Wolf en Kalman schudden wel eens de hoofden. Zij keert zich om: en haar man? Hebben zij dan iets bij hun vrouwen te bestellen? Haar man heeft zijn eigen zaken. Hoofden schudden dat kunnen wij allen tot elkaar (haar blik richt zich wel nu en dan naar Rifke). 'Men leeft van de renten, en men weet . . . een dag kan komen. Nu, dan hebben wij geleefd. De Christenen zijn niet altijd even aardig voor ons. Neen. De Hertogin was bang dat ik haar de keel zou afsnijden, misschien omdat zij een Jodin en met een Christen getrouwd is; ik weet het niet. (De meeste mannen hoofdschudden ontkennend, maar Michael zei: nu, het ruikt daar anders wel naar gedoopte Joden, en wees naar de deur). Nu, lacht Zorinne, ik had juist mijn vier grote zwaarden niet in mijn reistas, maar een goudstukje was god zij gedankt ook goed: hij ziet elke dag Zorinne niet, die huismeester.'

De anderen hebben bevrijd en bekoord gelachen, en nu knikt men weer, en ziet voor zich heen: zij zijn machtig, maar het uiterste bestel van de wereld heeft hun God in handen en dat wordt hun niet meegedeeld.

Rifke en Fantin stonden nog altijd, verlegen; het was meer uit verwondering dan uit onhoffelijkheid dat men hen niet tot zitten genodigd had. Nu was de voorganger van de Joodse gemeente Nordlingen binnengekomen: Rabbi Israel, een strenge kerel met een puntige schippersbaard. Van zijn blanke bovenlip die misprijzend binnenwaarts viel, liep een bitse trek, zijn

spitse neus die daarboven vooruitstak, maakte van zijn kop een grimmige verschijning, vol tegenzin, ontoegankelijk. Zijn hoge gang drukte de vloer van het vertrek tot hij zich aan het hoofd van de tafel zette, alleen. Hij droeg de Jodenhoed met het torentje, maar zette die nu af en lei hem op het blauw fluwelen kleed, zonder enig ontzag voor die plechtige pracht over de lange tafel; een fluwelen kapje streepte een sterk voorhoofd af, niet hoog maar breed, een eerbiedwekkende opstaande wand waarin de rimpels van ervaring gebeiteld stonden boven de onverbiddelijkheid van ogen en mond. Hij was niet meer dan de vertegenwoordiger van de Gemeente bij deze gebeurtenis, en hij had de uitnodiging alleen niet willen weigeren om der wille van de hoogheid van de Schuldenaarster, met wie de Joden van Nordlingen het allereerst, en verder die van heel het Hertogdom, graag eerbiedig en in vrede wensten te leven, want hun kwellingen waren tot nu toe matig gebleven. Nu kwam pas Michael uit Trier op zijn achter-oom toe en drukte hem de hand. 'Uw dochter?' vroeg hij zonder warmte, en boog voor Rifke. Toen zei hij kalm: 'Reb Anselm zal u dadelijk een mededeling doen, gij beiden verontschuldigt mij nog een ogenblik, ik moet nog met enkele zakenvrienden spreken.' Fantin meende niets onaangenaams te kunnen verwachten, maar beiden vonden het toch meer dan bevreemdend dat men hun nog zo weinig aandacht schonk en nog altijd liet staan. Hij uit 'sHertogenbosch kon niet weten dat Aron voor zijn komst al kalmweg gezegd had geen reden te zien om hier elke aanbrengrer van enig geld toe te laten, want dat dit toch geen bijeenkomst was voor iedere bemiddelaar van het Duitse land die enkele onsen slechte Hellers bijeen had weten te brengen. Daarover was weinig gesproken, maar nu kwam de korte kolos Reb Anselm op Fantin toe en liet uit zijn vierkante kop langzaam de mededeling dreunen dat volgens overeenkomst van alle aanwezigen en van de heer Rentmeester hem

werd verzocht, vóór het begin van de Pandoverdracht met Reb Michael uit Trier te willen afrekenen, daar zijn medewerking in de zaak geacht werd onder diens aandeel te lopen. Fantins ogen schenen zich bij die woorden te verplaatsen; hij kon nauwelijks naar de anderen of zelfs naar Michael opzien; die bleef, na een blik op hem, nog een ogenblik met Aron spreken en stond toen op om Fantin mee te nemen naar een hoek van het vertrek. Het was niet gegaan zoals hij, Michael, verwacht en gewenst had, zei hij, want ook Salomon uit Keulen had zijn grote bijdrage naar Tobias in Speyer gezonden met wie hij zijn belangrijke zaken meestentijds samen voerde, en er was nu eenmaal een eis gesteld voor de som die moest worden bijgebracht. Het verliep voor Fantin als een kleine storm die zijn hoofd en lichaam naakt achterliet; hij had geen moed tot een woord van verzet of verwijt, hij begreep dat hij tegenover een zwijgende overmacht stond die hem met een gewelddadige stalen vingertop wegtipte en buiten de aanzienlijkheid schoof zonder dat een kik van verantwoording nodig werd geacht. Hij was er de man niet naar om nog betekenis te zien in de wellevende verzekering van Michael, dat hij in de eerstvolgende zaak stellig nog vollediger gekend zou worden. Hij liep, zo stevig als het hem mogelijk bleef, op Rifke toe en nam haar bij de arm om heen te gaan zonder iets van die anders warme heerlijkheid te ondergaan, toen de stem van Aron zijn naam noemde en hem nog staande hield: 'Reb Fantin,' riep Aron hoffelijk, 'al neemt ge maar zijdelings deel aan deze bijeenkomst, verzoek ik u toch met uw dochter vanavond mijn gast te zijn in de woning van Reb Jehuda naast de Synagoge.'

Fantin knikte en boog zonder dat hij het wilde, Rifke verroerde zich niet. Toen ging hij met het meisje heen, vol verslagenheid, en vol eerbied voor Aron, die met zoveel gemak alsof hij de Bisschop was, een hardheid uitwendig wist af te ronden. Fantin was noch een Charitz noch een Bendit; niet on-

wetend genoeg om nog iets van die avond te verwachten; niet zo eerloos om toch te trachten er iets van af te winnen. Naast Rifke die zweeg alsof zij een afloop vaststelde die zij verwacht had, gegriefd om de belediging waaraan zij was blootgesteld, ging hij nu, afgescheept met een ruim inbrengloon, de woestenij van het onbekende en van de onherbergzaamheid binnen, volledig onttroond, wakker geschud uit weelderige voorstellingen, op zijn werkelijke plaats geplant, met niets anders meer dan de kleine schat van zijn uiterste persoonlijke waarheid. Strassburg had hem alleen maar ontzet en op de vlucht gejaagd. Nu pas, in die vernedering door wat hij zich als het Eigene had gedacht, betastte hij zijn bestaan, en schrok voor de afgronden rondom. Arons machtige wellevendheid, de lafheid van de beminnelijke neef Michael, verzonken daar weldra in, al konden zij niet worden vergeten.

Geen van de grote geldschietsters had over de kleine moeilijkheid met de man uit het IJsgebied een woord gesproken; wie de weigering om hem verder toe te laten, onnodig grof had gevonden, kreeg toch door zijn groepsverbondenheid het zwijgen opgelegd. Toen het zo dan volkomen stil in het vertrek was geworden, kwam de tweede Rentmeester van de Hertogin binnen. Hij boog, Peter. Hij zag de tegenzin van de herkenning op Arons gezicht, en bij de koelheid van Rabbi Israel aan de kop van de tafel en Michaels halve blik uit onwillige ogen, de ontevreden nawerking daarvan in de andere gezichten: hier een gemelijkheid, daar een beweging van beheerste teleurstelling, bij de jonge Reb David een lichte, snel afgeweerde bevreemding.

‘Mevrouw, Heren,’ sprak Peter, ‘de Hertogin laat u allen groeten, maar verzoekt u, haar te verontschuldigen, omdat zij persoonlijk niet kan verschijnen. De Eerste Rentmeester zal spoedig komen, en u tegen de gestorte leensom het Pand overdragen zoals is overeengekomen.’

De Joden knikten, enkelen met een lichte buiging. Toen zag Peter alle gezichten beurtelings aan, ook het onwillige van Aron, die hem met zo duidelijke spot had laten heengaan. Hij zocht nog een gezicht dat hij eenmaal in Speyer gezien had, en hij zocht nog een ander dat hij meende door een wonder daarnaast te zien verschijnen. Hij wist niet dat ze beide al waren weggestuurd. Toen zei hij, eer hij zich met een nieuwe buiging terugtrok, en niet zonder nadrukkelijkheid:

‘De Hertogin heeft sterke wachten om het huis van de geeerde Rabbi Salomon laten zetten, om het Pand en u voldoende te beveiligen.’

Hij ging.

Allen knikten en zuchtten van ongeduld. Kleine teleurstellingen bij machtige Christenen was elk van hen rijkelijk gewend. De tegenzin in Peter, de gedoopte, bleef. En Judith was de Macht. In die stilte van de afwachting stak een aanval van Arons asthma een geringe stoornis en opschudding. Hij was benauwd en gierde naar adem, zes van de negen anderen stonden om hem heen, hij ging het vertrek uit naar de buitenlucht, om tot bedaren te komen. Toen hij weg was, zag men elkaar onderzoekend aan; wilde hij niet langer blijven? De meesten trokken de schouders op, toen hij na een kwart uur nog niet terug was. Niemand kon hem volgen, de Rentmeester kon elk ogenblik verschijnen. Men besloot te blijven zitten, zijn kwaal was bekend.

Toen zei de jonge Tobias met een vrouwelijke stem voor zich heen:

‘Moeten wij dan zwerven? In plaats van nuttig te zijn?’

Niemand van de bankiers gaf antwoord, want hij had de achtergrond van aller gedachten uitgesproken, al werd de onzekerheid daarvan ook door allen verworpen. Maar Rabbi Israel zag grimmig vóór zich, en zei terwijl ieder verwachtte dat hij het woord zou nemen:

‘Ja! zwerven moeten wij. En daarmee bezetten wij met de Geest van God de hele aarde, hoe men ons ook ontvangen mag of bejegenen. En juist daarom, juist voor dat doel, drijft men ons ook rond.’

Dat was het uiterste lot dat men op de lippen durfde nemen. In dat ogenblik van gelaten ingebondenheid, maar waarvan de oprechtheid toch door het machtsgevoel van het goud dat achter hen lag, gespleten werd, sprak Zorinne nog een spijtje uit omtrent Fantin en Rifke. ‘Die man,’ vroeg zij, ‘vanwaar kwam hij? Het was geen onwaardig man. Men had hem misschien kunnen laten. En die jonge vrouw, was het zijn dochter? Een malka, een prinses van schoonheid. Ja! Ik ben zover komen reizen om de Kroon van Judith te zien, door alle midbars (woestijnen) heen; misschien had het die twee ook een genoeg bezorgd. Nu,’ snoof zij, ‘het is gebeurd. En nu is Aron zelf moeten gaan, men mag niet zeggen dat het een kleine straf is voor onze hoogmoed, God mag hem gezondheid geven.’ Een zacht lachen beloonde haar guitigheid, en een ogenblik gleed de gedachte door sommigen heen: zo hoffelijk is men jegens die jonge ‘malka’ niet geweest. Zo is het leven, meenden zij: geld is macht, omdat het Leven voor ons betekent.

Maar als Aron zijn hoestaanval als een voorwendsel had gebruikt om hen te verlaten uit ongerustheid, dan was zijn waardigheid toch ernstig geschonden. Zijn overwicht vervluchtigde heel en al in de blikken die de acht anderen elkaar toezonden, toen een Joodse bediende binnenkwam en aankondigde:

‘De Heer Rentmeester van de Hertogin.’

Door Peter en een viertal bedienden gevolgd, verscheen in de wijde deuropening de volle zekere figuur met de rozige konen en de grijze heldere ogen van Wilhelm Pfalzer. En tussen hem en Peter in, op een kleine houten baar en in kostbaar grijs fluweel met volle plooien, de Kroon.

In het gele licht van de kaarsen die in metalen houders op de tafel waren gezet, was het goud uit de grijze zakjes over het blauwe fluweel gestort en geteld. Het was meer dan een uur lang een glissen van de zacht-stevige glinsterende materie in het vertrek, onder de volgende blikken van de zwijgende Joden en de tellende Rentmeesters, rondom die indrukwekkende tegenwaarde van het Pand, dat in het midden stond te wachten, nog steeds met het ruime grijze fulp bedekt, tot het ogenblik van de overdracht. Nooit nog had Pfalzer of Peter of zelfs een van deze bekende geldvergaarders zoveel goud bijeen gezien als daar werd neergeteld, en nooit nog had een van deze Joden zulk een pand tot zich voelen komen, zulk een verwerkelijk middelpunt van regerende Christenmacht, en zulk een daad van feilloos bevredigende geruststelling: het zinnebeeld, de saamgedrongen geest en bevestiging van de macht over een heel volk ging in hun harten over. Pfalzer stond met onberispelijke zakelijkheid bij de tafel, waar het glanzende geld in de zakjes terug was gegleden, dat nu onder zijn berusting en in het bezit van zijn meesteres was gekomen. Hij sprak de Joden toe: de Hertogin betuigde haar tevredenheid, en namens Hare Doorluchtigheid droeg hij, Pfalzer, het Pand over, onder de voorwaarden die in de Leenbrief beschreven stonden, wanneer die door beide partijen getekend zou zijn. Peter lei de twee grote pergamenten rollen met het zegel van het Hertogdom Neder-Beieren op tafel; hij had bij het rondzien Aron gemist; nu vroeg hij Pfalzer zacht, maar toch voor elk verstaanbaar en niet heel en al onbevreesd voor een bestraffing van die laatste poging, of de ondertekening van de heer Aron niet nodig was, die ziek geworden en heengegaan was. Pfalzer weerde kort met een schuddend hoofd af: er waren genoeg belangrijke deelnemers hier, en de som van de heer Aron was immers ingeleverd. Hij tekende, als gemachtigde van Judith, en nodigde toen, behalve Rabbi Israel, de anderen, Zorinne het

eerst, dat ook te doen en bovendien hun Joodse eed daarbij af te leggen. De hand op de Hebreeuwse Vijf boeken Mozes, verklaarden allen, dat de God van Abram, Izak en Jacob hen moge straffen, wanneer zij enige valsheid in deze zaak zouden bedrijven of bedreven hebben. Zij waren dat alles gewend, maar hier, onder de koude heldere grijze ogen van Pfalzer en dat middelpunt van een onbekende macht dat onder het fluweel lag, ondergingen zij toch het zwevende gewicht van een zeldzame luister, die hen tot fluisteren toe zo zacht deed zweren. En toen, op een wederzijdse blik van de beide Rentmeesters, namen die, elk aan een kant, het grijs fluwelen kleed, en tilden het en legden het achteruit om het dan op te vouwen, en daar vingen acht paar ogen de schittering van goud en edelstenen, door de kaarsen over de naakte Kroon naar hen uitgestraald, zodat zij bijna terugdeinsden en zich moesten beheerschen om niet door een kreet hun getroffenheid te doen blijken. Maar zij zwegen allen even onberispelijk, alsof het de onthulling van een grafteken was, en ook Pfalzer sprak geen woord over de Kroon. Hij bood alleen aan en wel namens de Hertogin, omdat het avond was geworden, vrouw Zorinne en de heren door gewapenden naar hun huizen of gastwoningen te doen begeleiden. Wie bij de Kroon zou blijven waken, omdat die bezwaarlijk in de nacht vervoerd kon worden, zouden zij zelf aanwijzen. Met het goud dat bedienden in een bewaakte koets laadden, gingen Pfalzer en Peter na een laatste begroeting heen; op voorstel van Zorinne werd geloot wie tot de ochtend bij het Pand zou blijven. Rabbi Israel sloeg daartoe een blad op van het Thora-boek, en lei zijn vinger zonder toe te zien waar, op een regel schrift. Reb Wilzmut zat met voorovergebogen kop, een spottende blik tegen het lot dat hem weer voorbij zou gaan. En dat wel niet omdat hij die nachtwaak zo begeerde, al scheen het hem aanlokkelijk toe, dit zeldzame Pand zoveel uren als het hem lustte, van zo dichtbij en zonder

enige stoornis te bezien. Het was eerder zijn bitter verweer tegen de miskenning van het lot dat hem nooit de kans gaf, een volheid van gevoelens te beleven, dat hem deed hopen te worden gekozen, en eerder de stille woede vooraf omdat hij weer zou worden ontrecht. Het was een wonderteken, een ommekeer in zijn leven, toen Rabbi Israels wijsvinger de Hebreeuwse Wof, de W, had ontmoet. Wilzmut was er stil van en glimlachte nerveus: hij moest tot de ochtend met de Kroon van Judith als enig gezelschap verblijven. De anderen vertrokken; het gewapend geleide hadden zij met hoge woorden van dank als overbodig afgewezen.

Reb Wilzmut zat daar nu in een suizende stilte; de geur van het leer van de Gebedenboeken dreef door de muffheid van het aan alle kanten gesloten vertrek. Donker waren de houten wanden, door geen versiering gebroken, en verduisterd was de afgodin weer door de lagen fulp, waarin zij haar tovermacht verzwegen hield. Die bedektheid, die verscholenheid werd Wilzmut na korten tijd onbehagelijk. Er was niets gezegd van een eis om de Kroon in haar omkleeding te laten, maar daar het de Rentmeester was geweest die ze opnieuw had toege-dekt, was het toch een daad van betwijfelde veiligheid, om met de hand van een Jood het fluweel weer af te nemen. Hij deed het pas nadat hij een uur naar die slapende godin had zitten speuren, vlakbij de godin, met zijn hoofd bijna tegen haar glanzend licht nachtgewaad. Toen, alsof het een diefstal gold, en niet zonder met zijn rondwendend hoofd de kamer te hebben afgezocht, bracht hij een bevende hand naar het fluwelen hulsel en legde dat langzaam open en terzijde, alsof er een vuurstraal uit op kon spuiten die zijn gezicht verbranden zou. Hij zou met de Kroon van Judith alleen zijn, met de Kroon zelf, en o, hij bedacht het in een benadering van haar Macht; alleen ook met Judith. Zij was het zelf, haar wezenlijkste ken-

baarheid, dat waarmee zij Judith was, en het zondigheid wekkende, altijd weer verrukkelijke geheim van de Vrouw, waarnaar wij vorsen en jagen, en doordringen om er ons in te verliezen met de waan dat wij de bezitters zijn. Zij was het, Vrouw, Hertogin van Beieren, Koningin, Keizerin, alleenheerseres over tienduizenden, over hun liefde, hun wandel en brood, over hun geluk en dood. Hij wikkelde heel de wijde fulpen mantel weg, en zette zich achteruit: zó had nog geen van de Joden vanavond haar kunnen zien, als hij.

Het was een kroon van zuiver gedreven goud, zwaar, verblindend rijk met edelstenen getooid, het Staatsstuk van een uitgebreid Hertogdom dat nu verdeeld was. Anderhalve handlengte hoog, had zij een benedenband met juwelen bezet, daarboven een tweede in slingervorm, waarop, van edelstenen, blad en vrucht gemonteerd stond. Rijk en breed was de ronding, het effen goudvlak van de mijtervorm; in het midden van de topwelling zonk die een paar centimeters in, en op die glooiing praalde een kleine appel van roodbruin granaat, en droeg nog een korte piek van donkergroen chrysoberyl. Op de benedenband wisselden donkergroen smaragd, het grijs topaas en het lichtgroen chrysopraas elkaar af ter zijde van de grote robijnen, rondom de hele afsluiting van de voet. Van licht roomgrijs was het opaal waaruit een trits van bloemblad was gesneden in het front van de slingerband, evenals het vijfdelig blad op de hoek van de wending, en daar tussen, op de slingerband geheven, stonden kleine appels met knopjes, weer in het roodbruin granaat. Zo, met die vrouwelijke uitzetting, met die praal van schittering, glans en zachte fonkeling, was het werkstuk bedoeld en geworden; zo had de kunstsmid Friedrich Johann uit Regensburg het bedacht en gereedgemaakt, hij, de Burger, onafhankelijk beneden zijn God, in zijn arbeid bevredigd, en met het edele bestendige goud vertrouwd. En zo

stond het werkstuk daar nu in zijn aardse heerlijkheid voor Reb Wilzmut en hield zijn grijpende en onverzadigbare blik geboeid. Het was of die dode stof, door de vingers die er bezielend aan gezwogen hadden, het leven had gekregen van de dienende eerbied die er in zelfvervulling over gezucht en gezwogen had, alsof het metaal bewust was geworden van zijn levende en knechtende overwicht, en alsof op en rondom die welvende blankheid de fonkelende en stralenschietende gesteenten uit verre landen tot aan de Oeral toe, de kleine kostbare lampen waren die het de Majesteitelijke luister toedeelden. Het was de trotse vertegenwoordiger van de Vorst, ja bijna de Vorst zelf, stil in zijn gedegenheid, die zo vreeswekkend, zo aanbiddeijk en zo ernstig scheen als een God.

Alsof hij zich kon schroeien, zo aarzelend lei Reb Wilzmut zijn hand op het goud; een zachte rilling doorvoer hem: Goed, Goud, God, hoogste beschikking in het mensenbestaan, veiligheid altoos en overal, en is dat niet God?

O, boze gedachten, o afgodendienst, o dans om het Kalf. Hij wist dat alles, maar hij moest de verbinding naderen van God en Macht, van Macht en Goud, van Goud en blijvende beschermdeheid. Geld is leven, er is voor de bedreigde geen ander wapen in deze wereld, en ieder vecht om meer veiligheid, steeds om meer, en steeds om meer goud, steeds om meer vrede en steeds om meer goud en meer vrede dan de andere vechters. Daarvan komt de bezetenheid; daarvan komt de verrukking om de pracht en de gedegen kracht van die Stof, en de jacht naar altijd meer van die Stof, en het erkennen en aanbidden van haar heiligheid, bij hem, bij allen, bij Joden, Christenen en Muzelmannen.

Zijn beide handen hielden nu de Kroon en drukten ze, en gleden er langs; hij sloot de ogen en had kunnen schreeuwen en jubelen met een kreet van smachting daar doorheen, een jammering van ongewisheid. Hij week terug naar zijn zetel en

speurde opnieuw. Is het lot hem vanavond dan gelukkig geweest? Als het zo is: hij weet dat het niet kan blijven. In zijn bloed weet hij het, want zovelen vóór hem hebben eeuwen lang al geluks- en ongelukskleed haastig moeten verwisselen. Angst voor wat volgen zal en dat een straf zal blijken, doortrekt daarom immers elke staat van tevredenheid. Want schijnt dit uur dan niet een top van zijn bestaan? Alles rondom doet hem intussen verstommen, en welke herinnering en ontstellende vergelijking roept nu die kamer bij hem boven? De Tempel, de Heilige Tempel van Salomo, en de heilige juwelen in de Priester-voorhoofdband? De stilte van de nacht, en die zwijgende en toch sprekende kostbaarheid met hem alleen? Een smaak van diepe zondigheid besmeurt zijn mond en hersenen. Het is de nacht van het Kol Nidrei, waaraan hij moet denken, de nacht vóór de Grote Verzoendag, als in de Synagoge de kaarsen blijven branden en men alleen kan zijn bij de Heilige Arke met de Wetsrollen: de Thora-rollen, met hun fluwelen en zijden en goudbestikte mantels en hun zilveren en gouden torentjes en bellen. Ach, God van Abraham, vergeef mij toch, ik wentel mij in de zonde, met het wulpse sieraad van deze vrouw in mijn zwakke gedachten te verbinden met Uw Heiligheid. Het is alsof ik bij een onreine deerne mijn krachten en ernstigheid heb achtergelaten. God van de voorvaderen. 'Adonaj!' — Hij weet het: het is ontucht met het Goud dat hij pleegt, en ontucht met het Goud is ontucht met het Vlees. Want moet hij het niet bekennen: een ogenblik toen hij weer over de Kroon zijn blik dringend liet meten, zag hij duidelijk en rillingwekkend de vrouwelijke vorm, de naakte rondingen van schouders of van borsten, en haar, Judith's buikband, lokkend naar haar verzwelgend Geheim waarvan wij wanen bezitters te zijn; met de zachte lampjes van de rode fonkelingen en de trotse stralen van haar kleine lichtgroene en melkgrijze vlampunten. Welving, zachte huidglans en rijke

ruimte spraken hem toe. Zijn ogen sloten zich half, zijn zware wenkbrauwen zakten; bij een zacht loeiend geluid van spijtheden drong hij zich door alle verleidende weerstand heen tot een samenpersing van zijn diepste aandachtigheid om lou-tering. Mocht God hem niet straffen, maar hem de kracht toevoeren om zich met Hem te verenigen tot bevrijding van zijn mannelijke zwakheid. Dan zal hij naar geen overtroefing van zijn handelsvrienden meer streven, en rustig en bescheiden voortgaan, zoals het een Jood betaamt. Een moeilijke weg tussen zovelen, hij zal die dan gaan. Het scheen hem zo toe, dat hij die deugd zou opbrengen, na de verzinking van zijn verliefdheid in het goud en de Vrouw, en de herwinning van zijn rede. Hij zette zich, hij dekte de Kroon weer toe; het fluweel verborg opnieuw de schittering van de gouden Demon en van de blanke, nodigende Judith. Lichtzinnig ben ik, God, mijn God, met niet steeds te weten dat elke dag de dag kan zijn waarop ik niet meer bestaan zal, waarop al mijn gedachten, mijn weinige goede en mijn vele slechte, mijn kleine tevredenheid en mijn rusteloos verlangen, uit de wereld verdwenen zullen zijn, en al dit leven van de duizenden zal verder gaan zonder mij.

Hij dacht een ogenblik met dringende erkenning: gelukkig de arme die schuldeloos is en niet jaagt achter het giftige geld. Al wat die Zorinne verteld heeft: zij glimlacht er nog vrolijk bij. Hoe vreemd is voor ons het leven, hoe veraf zijn wij van elkaar in onze bevindingen.

Wilzmut lei zijn hoofd in de arm op de lange met blauw fluweel beklede tafel. Hij mompelde: wij zijn ongelukkig. Allen.

In de vroege ochtend werd hij gewekt door rumoer, luid gestamp van laarzen en gekletter van metaal in en om Rabbi Salomons woning. De wachters konden het volk van Nord-

lingen niet bedwingen, ook al hadden zij dat gewild. Het overviel de Joden waarvan zij wisten dat zij het merg van het Joodse geldbedrijf betekenden. Op Aron en Fantin met Rifke na die al ver buiten de Poort waren, werden met de Joden van de plaats, alle deelnemers aan de grote Lening omgebracht. Wilzmut die verschrikt kwam zien wat gaande was, werd als eerste slachtoffer tegen de huisdeur neergeslagen en doorstoken, zo snel dat hij zelfs geen tijd had voor zijn belijdenis. Geen enkele daad van geweld had Rentmeester Pfalzer gepleegd, en ook zonder Geselbroeders kon hij zijn meesteres haar Kroon zo snel terugbrengen als hij beloofd had. Hij wist dat de Poes al sinds lang voor de val had post gevat; de Joodse muizen waren daarin getrippeld, niet vol vertrouwen maar wel vol kaaslust, en overigens wetend dat zij muizen waren. Een enkele tralie had toen de Meester maar weg hoeven nemen, zodat de Poes de val kon binnengaan. Dat was alles, en over alle renten was Pfalzer meester. De wereld had haar loop; velen kwamen om, en weinigen waren edel die zichtbaar waren. Zijn Hertogin heeft hij de dienst bewezen van een mooie vracht goud voor haar binnen te slepen, dat immers toch een goede dag aan de Christenen zou toevallen. Zij houdt haar Hertogdom niet lang genoeg meer om dat alles te kunnen verwkisten. Er rest haar nu voor haar eenvoudige jaren nog een handjevol leefgeld, en ook hij heeft nu iets om zich niet bedelaar te voelen als straks met haar macht, ook zijn dienstbetrekking zal eindigen. De enkele Christenen die geld hebben ingebracht, kan behoorlijk hun rente worden uitbetaald. Dat zijn niet meer dan twee rechtvaardigheden en verstandige daden, en ook gebruikelijk. Zijn overschotje is het kleine voorrecht van zijn ambt. En het was wel al te dwaas en beschamend, dat Joden het Machtssymbool van zijn Hertogin in hun handen zouden krijgen. Dat stond nu weer waar het behoorde te staan.

Het was nauwelijks veertig jaar later, dat dezelfde Kroon, het werkstuk van Friedrich Johann uit Regensburg, opnieuw een groep Joden zou toevallen, en niet ver van daar. De jonge Reb Simeon had geprofeteerd.

XIX *Mainzerschimmelige zuurkool en galgenlach*

Aron, die Fantin en Rifke een eindweegs in zijn reiskoets had meegenomen, wilde zijn schuilplaats niet meedelen; hij nam afscheid van hen in de omgeving van Stuttgart. Zij vreesden de dorpen, waar een klein aantal Joden, vaak niet meer dan twintig, zodat men met moeite de Synagogedienst kon handhaven, leefde op de grens van de zekere dood. Zij zochten de grote stad, de grote Joodse Gemeente, de Kehilla; in Worms konden zij niet voor de tweede maal binnengaan, zij kwamen heel in Mente terecht, zoals Mainz toen heette. Daar was Aartsbisschop Heinrich de Joden te hulp gekomen om de dreiging van het volk terug te leiden: ook daar, evenals in Strassburg, in Basel en Speyer, waren de Joden, in de hoop met gezag en strengheid de grootst mogelijke veiligheid te winnen, hun schuldenaars schijnbaar onverwacht te lijf gegaan. Zij waren plotseling de termijnen voor afbetaling van de leensommen gaan bekorten; wilde de schuldenaar die verzwaring van zijn verplichtingen afkopen, dan werd rente op rente van hem geëist en had hij die nieuwe betalingsvorm met een eed te bekrachtigen.

Er waren ook in Mainz Rabbijnen die zich verzetten en inbinding wilden, zoals de aanzienlijke Rabbi Mollin met zijn drie zonen, van wie de jongste later een Joodse beroemdheid zou worden. Maar zij hadden veel gezag verloren; anders dan in de eerste grote vervolgingen, morden veel Joden tegen de geleerden, die tot Godsvruchtige ijver maanden, maar met hun duizend verboden, spitsvondigheden en een massa droesemig bijgeloof, geen enkele uitmoording ooit hadden kunnen afwenden. Aartsbisschop Heinrich had toen ingegrepen. Hij ontstloeg de schuldenaars van hun eed, de afrekening werd waardeeloos, de dreiging ging zich leggen. Een deel van de Kehilla

Mente kreeg nieuwe vechtersmoed, toen een trekkende Prekemonnik aankondigde, wonderen te zullen tonen en de Joden alle reden hadden ophitsing te verwachten. Rabbi Heilman, die van een grap hield en er uitzag als een vrolijke visventer, kwam toen op de hartige inval, de Priester uit te dagen. Hij liet hem boodschappen, dat wanneer de Monnik door een vuur wilde lopen en ongedeerd daaruit te voorschijn zou komen, hij, Rabbi Heilman hem dat zou nadoen. Zijn voorwaarden waren: geen Kerkelijk geweld, geen inmenging van derden, geen valsheid. Toen de Prediker zonder enig antwoord verder was gereisd, was er in het Joodse Mente zoveel vrolijkheid, dat men terugkwam op het besluit, het Poeriem, het Lotenfeest, zonder viering te laten voorbij gaan. In het Danshuis hadden meer dan honderd volwassenen aangezeten bij wijn, bij vette gans en ganzenlever, en daar was opgetogen geredetwist over de vraag, hoeveel een rechtgeaard Jood op die avond eigenlijk zou moeten drinken? Wel had een van de vele schrijvers van de Talmud zijn buitelplezier uitgeleefd met te bevelen: zoveel moet men drinken dat men tussen de beide uitroepen 'vervloekt zij Haman' en 'gezegend zij Mordechai' niet meer kan onderscheiden. Maar vandaag, evenals over zoveel vroeger opgeloste moeilijkheden, wist men beter en ingewikkelder. En heel en al naar de stijl van zijn tijd werd de hachelijkheid onder handen genomen: beide tweetalen Hebreeuwse woorden hadden immers dezelfde getalswaarde, naar de letters daarvan die ook naar hun rang in het alfabet werden gebruikt. Dus moest men zoveel drinken dat men de berekening daarvan niet meer zou kunnen beheersen. Het scheen bedoeld om buitensporigheid te voorkomen, uit angst dat de Joden met dronkenschap de gelijken van drankzuchtige Christenen zouden worden; de slimme Talmud-auteur had waarschijnlijk zowel met de lang vooruitgeziene slempartijen tegen de Ziekte gerekend als met de meer durende

Joodse ongehoorzaamheid aan de voorschriften. Overal in het land hadden de Gilden en Meestersbonden hun 'Trinkstuben', het Stadsbestuur verbood vaak uitbreiding daarvan, toen de zucht naar opwindende drank bij handwerkers en Poorters werd opgedreven onder de vrees voor de buiten rondmoordende Pest. Dichters klaagden daarover, het kon niet baten. De Joden van Mente, in die lichte opleving van hun gestemdheid, durfden zelfs op de Poeriemdag hun 'Mummenschanz' te spelen, een algemene verkleedgrap, waarin de gezinnen elkaar in de zotste vermommings bezochten, en veel vrolijkheid en vriendschap beleefd werd bij de herkenningen.

Het baatte niet.

Bij de Christenen blies de man met de hoorn door de stad en riep dat de Badstube wachtte. Evenals in alle steden van het werelddeel trokken duizenden naar de badhuizen, nu niet naakt zoals in de zomer tegen de klerendiefstal, maar in bonte dracht, en van wanhoop dronken, om de Pest te vergeten en te voorkomen. Het baatte niet. De mens kon in zijn zwakheid ook de Pest nog niet weren. En daarom baatte de Joden het gedwongen inbinden jegens hun schuldenaars niet, en de Rabbijnen niet de gezagsversteving door Rabbi Heilmans daad tegenover de Reiziger in wonderen. Ook door de opgewektheid van het Poeriemfeest bleef de levensmoed niet bloeien. Toen de dag daarna naar het geliefde Paasfeest deed verlangen, joeg een nieuwe schrik door de Gemeente: de Bisschop had weer iets ongewoons verzocht, een Mezuzzah, het Kokertje aan de Joodse deurposten waarin de kleine rol was gesloten met de Joodse belijdenis. Zulk een daad van een gezaghebbend Christen was altijd voldoende om monden stil te zetten, harten in de kelen te doen kloppen en ogenparen scheef te trekken in de loerende blik naar de sprong die zou volgen, en te meer in deze dagen, nu de door zoveel eeuwen gescherpte waakzaamheid, of zij dan ook altoos vergeefs was

geweest, rekende met het voorafgaan van hun ondergang aan de Pest die niet kon uitblijven.

Zo kwamen Fantin en Rifke aan in een Kehilla even vol verwarring als de wereld van hun verklaarde of nog niet uitgesproken vijanden. Achter de zware bouwsels van Kerk en Klooster en Schouthuis, waar de menigte van rijk en arm alle gemis van jaren onderdanigheid in het gezicht van de dood wilde achterhalen, daar gistte, alleen van liefdeszedes nog streng, dat leven van de Jodenstraatjes in getergdheid en verbittering tegen het onvermogen van zijn leiders. De woede van de arme handwerkers, kramers en kleine handelaars in verlopen pandjes tegen de rijken met wie zij hadden om te komen, werd opgevangen door de ontstemdheid van de bezitters tegen hun machteloze Rabbijnen. Nooit was eerbied jegens de voorgangers zo gering geweest; nooit hadden, zoals nu, leerlingen hun leraar herhaaldelijk in gezamenlijke ergernis te bloeden geslagen, misdroegen de jonge mannen zich op hun feesten tot dieverij toe en werden de schriftgeleerden openlijk gehoond en tot bewijzen getart voor hun vermaningen. De uitspraak: 'Blijft de stof waarover alles heenloopt, 'een woord tot aanvaarding van het lot dat hen ontwortelend wachtte, riep schreeuwen van smartelijke tegenstand op, en de Rabbijnen die zo spraken liepen met fronsen van bezorgdheid rond, vol vrees voor Joodse weerstand tegen de Christenen op het oogenblik van de aanval. Fantin, behalve dat hij die geest van ontevredenheid tot zijn bevreemding maar daarom nog niet zonder instemming bij de Joden van Mente in de straat en in de herberg ontmoette, vernam ook daarvan in een openbaar gestelde Raadszitting, waar ook al de toestand van de Gemeente onder de ogen heette te worden gezien. Hij zag de onzekerheid bij de bestuurderen en hun leider Rabbi Mollin, toen een van de rebellen bij uitzondering niet alleen de onwil van de menigte tot volgzzaamheid uitsprak, maar ook toelichtte.

Het was als een donderslag in de Synagoge waar men bijeen was, toen die woorden klonken; gebrekkig naar voren gebracht maar verstaanbaar genoeg: dat de Talmud was geschreven in het Oosten, en dat de bepalingen, de richtlijnen hun grondslag hadden in het leven van dat gebied, in Babylonië. En dat zij, Joden van Mente, hier in het Westen hun ongeluk hadden te bezien, in andere krachtenverdeling, in een geheel ander bestaan en tegenover heel andere vijanden. En dat zij daarom niet bereid waren, de Schriftgeleerden blindelings te volgen die blijkbaar nog in Babylon leefden en geen andere wegwijzer kenden dan de Talmud, en hun gemeenten daarmee met bedekte ogen naar de dood voerden, zoals dat nu al weer met zoveel duizenden in tientallen Gemeenten was gebeurd. Witte gezichten en brandende ogen, opgetrokken lippen van vervolgenheid en verteerd geduld zonden daar de geletterde handwerker een stroom van steun toe, en Rabbi Mollin zag radeloos rond naar zijn medestanders, naar Josbel, Goldknopf, Mendel, Salman en Tröstlin, naar de twijfelachtige Heilman en naar zijn eigen drie zonen; de draden van zijn baard beefden. Hij beriep zich op zijn beide knappe dochters, Boulin en Simcha, die immers onvoorwaardelijk bereid waren, met haar vader te sterven in de zekerheid dat God dat zo bestemd zou hebben. Toen hij daarop met niets anders dan met een gebrul van woedende hoon beantwoord werd, zweeg hij bitter en verslagen voor die overmacht, die hij niet anders dan mui-tende onwetendheid kon noemen. De vrolijke Heilman, met zijn Slavische scheve en dikke neus vroeg dan, waarover men zich nog bezorgd maakte? De meesten van ons, zei hij, hebben toch hun geld al aan de gouden deerne ginds in Beieren gegeven, en bij ons is geld immers leven? — wie dan die gouden deerne was? vroeg iemand tartend, in een grimmige poging, voor zijn bezit althans het genot van een diepe verwensing te krijgen. Maar Heilman riep: 'dat metalen hoedje, met de gekleurde

venstertjes, waarmee wij allemaal dachten in de adelstand te komen. Het is meer dan een halve doop geweest,' verzekerde hij lachend. 'De Gehangene heeft gezegd: geef de Keizer wat des keizers is. Nu, wij geven de Keizer al alles wat van ons is, maar van Hertoginnen is niet eens gesproken. Hoe Christelijk zijn wij, Joden, vandaag.'

Die naargeestige kreuk in de trouw door de spijtigheid van de algemene nederlaag kwam dan een Rabbi Salman gladstrijken, een kolossale maar vrouwelijke gestalte, de handen in de zijden, grote blanke wangen, kleine ronde kin en smalle bovenlip, glad geknipt omdat men nooit met nauwkeurigheid wist wat de Christenen van het Joodse uiterlijk verlangden en vaak tegen de baarden preekten als blijken van aanmatiging jegens de Bisschopsdracht. Terwijl zijn broer Tröstlin die bijna zijn dubbelganger maar volkomen zijn echo was, vol bewondering toekeek, betoogde de rechtschapen en vormhandhavende Salman, dat men toch geen leedvermaak om eigen nood moest kweken, en ook geen vrouw verdacht maken zonder dat men iets van haar wandel wist. De scherts van Rabbi Heilman kon hij waarden; het kan goed zijn, te lachen in het gevaar, zodra men alles gedaan had wat God ons oplegt te doen, met het verstand dat Hij ons gegeven heeft. Een Beierse Lening immers of een andere: 'het gevaar is rondom ons.' Rabbi Mendel zei toen uit zijn krullenmassa van hoofdhaar en baardje, bezweet van moeite maar zonder enig doorzicht, dat toch in Mente de vrees voor een overval naar aanleiding van de Beierenlening overbodig was, dat was het ongelukkige Strassburg en ook Nordlingen geweest: God moge de slachtoffers gedenken.

Op die woorden zweeg Rabbi Salman. Maar hij wilde dat men zou beslissen wat de Bisschop geantwoord moest worden. Hij sprak met keurig beheerste ergernis. Hij wilde de Mezuzah sturen, want het Losjoun Hakoudesj, het Hebreeuws, zou

toch voor de Bisschop in Duits of Latijn worden overgebracht, en daarbij zouden wij toch mee mogen spreken, zei hij.

Maar men sprak weer tegen, dat allicht een gedoopte de tekst zou kunnen vervalsen, na de Bisschop tot wantrouwen te hebben gebracht in de vorm van een listige beschuldiging. Radeloosheid en verwarring golfdën opnieuw tussen de tamelijk grote menigte heen en weer. Toen vroeg en kreeg de jonge sofistische Jakob, Rabbi Mollins zoon, verlof, voor te stellen dat men de Bisschop de Mezuzzah zou overhandigen, tegelijk met de vertaling van de inhoud, opdat het in elk geval de vervalser moeilijk werd gemaakt. 'Want,' zei hij, 'men moet de boosdoener soms dwingen, al zijn kwaadaardigheid te tonen, opdat ten eerste hij daardoor in verlegenheid kan komen, want hij heeft gerekend niet meer dan de helft van zijn valsheid naar buiten te brengen. En ten tweede opdat de toehoorder eerder tot herkenning van de boosaardige toeleeg zal geraken.'

En zo werd, niet zonder glimlachjes en knikken van bewondering voor de jeugdige Meester, besloten. En nadat de Gemeente enkele weken lang in onrust had geleefd, kwam de vriendelijke dank van de Bisschop, en de zekerheid dat zijn vraag naar de Mezuzzah althans voorlopig niets meer was geweest dan een gril.

In die stemming van zijn ongewisheid kwam Fantin ook bij Rifke. Hij had zijn overwicht heel en al verloren, en zocht haar instemming met zijn nu bodemloos geworden vertrouwen in vrede en nieuwe welstand. Hier in Mente zouden zij misschien kunnen blijven, meende hij; in de Synagoge-bijeenkomst had men ook bemoedigend gesproken. Die angst om de daad van de Bisschop was zonder grond gebleken. Aan zulke dwaze gedachten die begrijpelijk waren, mocht men zich niet toevertrouwen.

Hij ontstelde van haar houding op zijn voorstel.

'Ge zijt een man als zovelen. En even verwaten als de Rab-

bijnen die ge bespot.' Zij sprak zonder hatelijkheid, maar met een beslistheid die onaantastbaar klonk.

'Ben ik dan niet hier?' poogde hij zwak zich te stellen. 'Wie wist dan dat alles wel?'

'Gijzelf wist het. En dan was er iemand die het ook uitsprak; ge hebt hem met U allen uitgelachen.'

'Gij zijt geen Joods meisje, ge haat ons. Als die Nar het wist, konden wij het dan van hem aannemen? Van een kind van overlopers? En was het ook zoveel gochma, zoveel wijsheid van hem?'

'Neen, maar wel goedheid. Ge kunt geen ongelijk erkennen.'

Met geheven blik zei hij:

'En als ik het erken?'

'Als ge het vandaag erkent, zult ge morgen weer hetzelfde doen.'

Toorniger nog, zei zij weer, en dacht daarbij vooral aan Fantins figuur in Ozia's woning, die avond voor hun vertrek uit Worms:

'Ge hebt gefaald. In 's Hertogenbosch hebt ge al gepraald met uw grote zaak in Beieren. Ge hebt gefaald en ge blijft falen. Uw beide vrienden zijn er het slachtoffer van geworden.'

'Ge wilt toch niet met die Christennar trouwen? Die beide vrienden . . . zouden zij anders ginds niet zijn omgekomen? Ge wilt met die Christenknaap?'

'Dat weet ik niet.'

'Ge weet het niet?' Hij voelde geen ingewanden meer.

'Een Joods meisje weet niet of zij de vrouw van een Christen zal worden?' vroeg hij nog met bijna gesloten keel.

'Ik weet het niet. En het is niet van belang.'

'En ge wilt toch met mij hier blijven of verder trekken?'

'Ik wil met u verder trekken of alleen gaan.'

Zijn hoofd omlaag, bleek, zei hij schor, wetend dat hij in

louter vernedering met haar samen zou zijn, maar niet bij machte, zich los te maken: 'Trek dan met mij verder.'

Maar plotseling brak hij los:

'Wat baat het of men ons het gevaar voor de ogen zet. Gij ook. Wat baat het? Laat ons liever sterven voordat het ons wordt aangedaan, in hun handen.'

'Wij zullen niet sterven voordat het ons wordt aangedaan. Geen tien tellen vroeger. Wij zullen leven.'

'Trek dan met mij verder,' zei hij dof, 'als ge dat nog wilt.'

Rifke zag naar zijn omlaag gezonken hoofd. Zij lachte heimelijk naar het verslagen gezicht van haar moeders verloochenaar. Zij boog zich naar hem over, en kustte zijn wang.

Fantin zag op, met betraande ogen, maar die schitterden van verwachting en trots. Hij wilde haar handen grijpen. Zij rukte zich los, en stond glimlachend recht. Met een frons van bezorgdheid naar hem, zei zij nog:

'Vlug weg uit Mente. Morgen nog.'

Zij ging, en bleef weg tot de avond.

En het was al te laat.

xx *De Jachtvalk fladdert om zijn eerste nest*

Want na de eerste Kruistocht zou Mainz nu voor de tweede maal branden. Toen had een Schriftgeleerde zijn dochter uit de wereld van moordenaars en verkrachters gered met haar te onthalzen en daarna zijn houten woning met zichzelf in de vlammen te zetten, die geen huis in de stad meer buiten hun greep lieten. Nu was het, behalve de verarming van het volk, ook de Pest die de menigte op de Joden dreef. Evenals in Frankenland waren ook hier Geestelijkheid, adel en de verlichte kringen van de Poorters overtuigd dat de beschuldiging belachelijk was, als zouden de Joden de bronnen vergiftigd hebben. Maar ook de Stadsraad van Mainz was radeloos tegenover volksopstand en aanstromende Pest die overal na de Jodenmoorden zijn dodelijke vergiftiging in de honderdduizenden tijdgenoten blies, en rebellen en bedaarde burgers met hun gespaarde Joodse prooi in enkele dagen of uren tijds het leven uitvrat. Verdenking genoeg in de volkomen onwetendheid van de massa's en in de onderlinge vijandschap: de rijken in hun dikke schuldigheid verdachten er de armen van, hen uit wrok de grote ziekte te hebben uitbetaald; het volk geloofde dat de rijken de wereld voor zich wilden houden en de nood en de bedreiging van de armen zat waren. Als overal was het Stadsbestuur hang geworden voor het verloop van die verbinding tussen de doodsangst en de getergde noodduft, maar ook tussen de bedrukte Joden stond een deel in verbittering en uiterste getartheid op, en raakte heimelijk besloten terug te slaan in plaats van, alsof het een rechtvaardigheid zou zijn, zich zonder verzet als afval in het vuur te laten strooien. Zij wisten van de massa-verbrandingen die al bedreven waren; zij wisten dat de Pest overal volgde. En juist dat begrip van die diepe onnozelheid in de aanvallers joeg hen

in woede. Zij kochten messen, zij sneden zich stokken, zij zamelden bijlen in, zij haalden zwaarden en spietsen te voorschijn die hij hen beleend lagen; zij hadden het gevoel te zullen stikken in smartelijke toornigheid. En zij waren van de Christelijke plannen zeker; niet alleen dat het diegenen waren die de moed bezaten, hun Gemeente een plaats te geven in de rij van de verdwijnende gemeenschappen waartegen de Christenmenigten zich aan het werk hadden gezet. Maar de zwakste onder de Rabbijnenbroeders, Rabbi Mendel, het zwaarst aangetast door het bijgeloof uit het 'Boek der Vromen,' had ook nog tot verontwaardiging van zijn mede-leiders een man tot voorspelling van hun ondergang gedreven. Hij had bij een zenuwgestoorde die zonder enige grond over zijn vrouw en kinderen kwam klagen, en in duistere verwarring sprak, een profetisch Gezicht gewekt, zoals hij het noemde. Het was een boekbinder, arm, want in die dagen werden weinig geschriften besteld. Maar zijn zucht, de raadselen binnen te gaan van de weinige boekwerken die in zijn handen waren gekomen, had hem vaak zich doen afmatten, de duistere gedachtenloop daarvan te grijpen en te volgen. De puntige dwaasheid had hem bezet van de vreemdeling in het gedachtenleven, die de onbeantwoordbare Sfinxen naar plaatsen en in taken verschuift, waar zij ontstellen als zij niet doen lachen; hij liep alsof hij gekleed was met brokken kleding van allerlei denkers en pogers; hij nam zijn wartaal ernstig, en hoewel het geen werkelijk ernstig wezen kon hinderen, zag de uit zijn grondslag losgegleden Rabbi Mendel een werktuig in hem, waarmee de zichtbare, beeldende belering van geheimen te beleven zou zijn. Hij had, na de boekbinder een tijdlang te hebben aangehoord, met allerlei Demonennamen en toverij door middel van zinloze symbolen en vergelijkingen zijn sluimerende angstverbeeldingen blootgelegd en tot werkzaamheid gebracht. Huiveringwekkende geesten, dieren met verwrongen menselijke gestal-

ten, zo zei de Rabbi, en die vooral getekend waren door een machteloze spot met alle leven en levensvertrouwen, zouden om de gestoorde heen zweven en wentelen en hem zo bestoken zonder dat enig doel van die teistering begrijpelijk werd. De dwaas, die dadelijk alles zag wat hem werd toegestuurd, had toen lang achtereen een gebroken angstlach uitgestoten, en dat was heel en al de beviiezende muziek van Rabbi Mendels eigen diepste chaos van radeloosheid. Met de man alleen in zijn studeervertrek, kon hij hem tegenhouden, toen die, in het gruwelijk gezicht van zijn denkbeeldige kwellers, met het hoofd vooruit tegen de muur wilde rennen. Pas daarop was hij, op Rabbi Mendels niet aflatend aansporen, hortend en stotend begonnen te spreken. Hoe weinig verrassend het visioen kon zijn dat hij meedeelde, stond Rabbi Mendel toch doodsbleek tegenover de verschijning van die werkelijkheid die zij allen met hun blikken ontweken. Want nu kreeg de jacht van die guichelende en hovaardig spottende of ook wel vermaakt honende gestalten die de ziekte omwaaiden, meer zin, omdat hij ook aan zijn horizon nu de oorzaak zag van dat plezier: brand had hij gezien, alle bene Jisroyl, alle kinderen Israels, zei hij, duizenden en duizenden, dichtbedrongen en worstelend en tegelijk dansend in de vlammen gevangen, op een groot veld, tot de einder toe. Zingen zag hij de monden, en schreeuwen, en bloedspuwen, en dat alles alsof het zonder pijnen ging, alsof het een wijde dienstbezigheid was die hem was opgelegd en die zij ijverig volvoerden. De zieke, uitgeput toen hij het huis van de Rabbi achter zich liet, sprak niet meer over die ervaring als van een tweede zelf; hij poogde de verontrusting af te schudden maar kon die weldra alleen maar in de som van de algemene verschrikking verliezen. Maar Rabbi Mendel kon niet zwijgen. Hij mompelde het tot zijn ambtgenoten Goldknopf en Josbel. Die slikten de herinnering weg, dat Talmud, Mischna en andere bekende

wegwijzers in het menschenleven toch zoveel manende vergelijkingen hadden gebracht omtrent de onwetende die zijn neus steekt in vraagstukken van gebieden die hij nooit ontginnen kan. En weldra was het een openbaar geheim, dat overal hart en vooral hersenen deed stilstaan en de onwillige blik dwong naar het beeld van de eigen wildste ondergang. Velen dachten, altijd weer opnieuw, dat het volledig oproepen van het eigen vreselijk einde, dat die diepste vereniging met de dood die in het leven mogelijk is, de voltrekking kon afwenden, omdat de zelfopheffing er in gekend werd. Het baatte hun niet meer dan het ooit hun voorgeslachten aan lotsverzachting had doen winnen: de vertrouwdheid met het onherroepelijke liet hen alleen toe, de pijnen krachtiger te weerstaan. Daar kwam de boodschap dat in Speyer de Joden waren overvallen; velen waren gevlucht, de meesten daarvan weer op weg naar een andere wachtende brandstapel; vierhonderd mannen, vrouwen en kinderen waren levend verbrand. Angst en woede stormden tussen de Mainzer Joden rond. De handwerkers die niet gebogen leefden onder het blind vertrouwen in de berustende Schriftgeleerden, troeften samen met een paar geldschietters en de weinige verlichte geletterden: de levensdriftige Heilman, Jekutiel, Rabbi Mollins zoon, een stille Rabbi Fischlin maar die instemde met de mening dat men evengoed vechtend als weerloos Gods loon kon verwerven, en dan de smeden, meubelmakers, slaggers en veel kleine handelaars. Die eenvoudigen hadden de leiding, zij joegen elkaar op in hun verbittering, bijna daagden zij de Christenen uit. In Frankfort, zo betoogden zij, hadden de Joden ook gevochten; toen de noodklok was geluid, waren zelfs burgers met de Joden samen in verweer gerend tegen de Geselaars. Het was alsof het een afspraak van de Mainzer ontevreden was, dat zij op dit punt van het Frankforter treurspel allen zwegen. Want zij wisten, dat daarna de Flagellanten opnieuw in de aanval waren ge-

stormd, en dat de Joden, opgesloten in hun huizen, zichzelf hadden verbrand en een groot deel van de stad daarbij tot puinhoop was geworden. Zij verzwegen het gezamenlijk, en daarbij, dat de Stad Frankfort van die gedeelde nood een onbetwiste deugd had overgehouden: zij kocht voor twintig duizend Mark zilver, van de Joden bij dat hete toeval geërfd, het recht op de Messe van Keizer Karel terug, dat Mente Frankfort tevoren had ontfutseld. De vechtensgerede partij in Mainz groeide tot drie honderd man, en het was dan ook geen tien tellen na het begin van het nog maar verkennend binnenkomen van de Christenen in de Jodenstraten, dat die driehonderd gewapenden uit hun woningen snelden en de nog kleine kop van de vijandelijke massa na een bloedig handgemeen op de vlucht joeg. Het was de ochtend na het Paasfeest; de viering van het Pesach hield nog het warme verband van de dagen en avondvieringen bij allen gesloten. Waar de stomme verslagenheid geplet had, stond de hete toorn daar tegenover, en de wildheid van de Joodse vechters kon niet getemperd worden door de angstkreten die tegen de lage houten huizen op- en afklommen, om hen te weerhouden. In weerwil van het redeloos bezwerend geschreeuw van ouderen, vrouwen en moedelozen tegen dat verweer dat naar zij, zonder rede of wil geraakt, meenden, hun laatste levenskans zou wegvagen, stonden toch de aanvallers geschrokken van die tegenstand en hadden zoveel tijd nodig zich daarmee vertrouwd te maken dat velen neergeslagen en doorstoken waren, eer de werkelijke overval kwam opzetten die de beslissing zou brengen. Allen, Christenen zowel als Joden, in die botsing die bijna een misverstand kon heten en door de teruggeslagenen dan ook als een Joodse aanval werd uitgelegd, hadden zij de schrik en het spijtgevoel om het onverwachte, wanneer mes of bijl ingewand of hoofd kwam splijten en het leven, dat aller doel was, onder dat bewustzijn ineenkrompen en wegstroomde in een laatste

gevoel van verraad. Giftig, soms gillend en brullend verweer van de verwonde Joden in de laatste krachten; wanhoop van verwarring, armenheffen en handenwringen bij de uit hun huizen gelopen toeschouwers die niet wisten de vechters te moeten beschuldigen of beschreien. Hoezeer ook bekend door de vele overgeleverde verslagen, mondeling en uit sommige Joodse Kronieken, het bloed, de noodkreten en de kreunroepen van de neervallenden waren een gruwel zoals geen Joodse man of vrouw of ook achteruitgedrongen kind zich ooit had kunnen denken, en bij honderden brak het besef dat dit einde hun voorbeeld was, uit in een doffe schreeuw die de overgave scheen aan de dood. Een deel van de Joden uit de straat stroomde dan ook in één vluchtbeweging naar de Synagoge. Daar, in de allereerste kalmering van de ontsteltenis, kwam pas het overzicht van de nood in al die trillende menselijke wezens tot werkzame wanhoop. Onder de bewustwording van de verschrikking legde zich de luidruchtigheid, en het moeitevolle leven met zijn vele angsten en ontoereikendheden leek een heerlijk bestaan dat hen nu ontgleed en zich door de onafwendbare ondergang liet vervangen. Allen schenen zij gelijk geworden onder die stolp van angst die hen omsloot: de milden onder de Rabanniem en de zondezoekers tussen hen; de gulzige geldschietters, vrekken en vrolijke geefsen, de lichtvaardige gokkers, de kalme handwerkers, de eeuwig hoopvolle en blijmoedige scharrelaars, de verhitte lasteraars, de sussen en de rebellen. De meeste volwassenen voelden hun radeloze begaanheid cirkelen om de kinderen heen, die met even vertrokken gezichten stonden, zonder een kik over dat raadsel van de reddeloosheid bij de volwassenen. De moeders waagden om de hoek van haar benardheid een terugblik op haar zorgen: dankbaar waren zij geweest dat zij de kleinen al zolang hadden mogen houden, dat geen val, geen dodelijke ziekte, geen verstikking in een been of graat ze van haar had weggegrepen.

Dat omsluisde geluk van zoveel dagen lag nu verloren, en al haar blijdschappen schenen vergeefs geweest. Over het Synagogegebouw verdeeld stonden de meesten daar en durfden nauwelijks de rust van een zitbank nemen; verspreid en dicht opeengedrongen op het podium van de voorzanger, tegen de Heilige Arke, langs de banken van de Bestuurderen en de manlijke gemeentelieden, in de voorhal en het kleedkamertje van de Rabanniem. Al wat overigens in Mainz was en uit de naaste omgeving was komen vluchten, wachtte nog, in de huizen en daarbuiten, op het wonder dat de redding zou aandragen. Een aantal behendigen en beheersten was al, dwars door dat kleine bloedige slagveld of daaromheen ontkomen, zeker van het ongeluk dat op de Joodse Gemeente Mainz lag; zij kwamen later, de meesten vermomd, in Keulen aan waar dood of nieuwe vlucht het vervolg werd. Bij de Rabbanniem, die waren weggeslopen in de overtuiging, een rest leiderschap in veiligheid te moeten brengen, want er waren er velen in Worms en Mainz, al was niet elke van hen zo belangrijk als hij zelf meende, was ook Rabbi Mollins jongste zoon, Jakob, en de brede Rabbi Salman die lange tijd over zijn besluit getwijfeld had, met zijn levende schaduw, broer Tröstlin. De anderen hadden zich bij de twee gescheiden groepen Gemeentenaren verdeeld: Heilman, Josbel en Goldknopf en ook Jekutiël waren bij de talrijkste partij in de straat gebleven; in de Synagoge hield Rabbi Mollin raad met Rabbi Mendel en met zijn oudste zoon Simon. De nog baardeloze Simon, temidden van de beklemden menigte even zeker van het voorgangerschap als de beide oudsten, wist, zonder een gevolgtrekking te durven uitspreken, dat in de havenstad van Francia, Kallee, zei hij, zes voornamen burgers zich aan het zwaard van de belegerende Engelse Koning hadden willen offeren om de bevolking van plundering en moord te redden. Rabbi Mollin vulde verbeterend aan, dat de Koningin van Engeland voor hen gepleit had, en dat zij in leven waren

gebleven, maar dat Eduard wel plundering en moord verboden, maar alle bewoners van de stad verdreven en heel Kallee in bezit genomen had. Het was een haven, zei hij nog, voor Engels vervoer van goederen uit Francia.

‘De Christenen hechten heel niet aan aards bezit, daarom haten zij ons, omdat wij aan niets anders waarde toekennen.’

‘Hier is toch ook een Hertogin,’ waagde Rabbi Mendel, ‘waarvan ons gezegd is dat zij ons beschermen zou.’

Met nog nauwelijks klank in zijn stem antwoordde Rabbi Mollin:

‘In Beieren, Judith. Zij heeft zich niet vertoond. Geen Jood heeft haar gezien.’

Zij zwegen, beschaamd jegens elkaar om die laatste rest van hun verwachting omtrent de vrouwelijke Messias.

‘Het moeten de oudsten en aanzienlijksten zijn die om genade zullen vragen,’ antwoordde Rabbi Mendel nu naar de jonge Simon. Zijn kop, met een brede neus en korte baard, keek goedig verontschuldigend naar de goedgelovigheid van de ouwelijke knaap. ‘Maar geen dood is voor ons zo verwerpelijks als door de hand van deze vijand.’ Hij zag dan weer uiterst mak, want schuldig om zijn daad met de zenuwgestoorde, naar de vader. Die zei terechtwijzend naar zijn zoon: ‘Deze vijand is geen belegeraar. Het is een menigte gepeupel dat ons aanvalt, en daarna nog is uitgedaagd. Hier is geen leiding, en elk die zich aan hem overgeeft, zal daarmee niemand redden.’

Zij spraken zacht. De vluchtelingen die de Synagoge opeengedrongen vulden, waren stil en zagen naar het drietal op, naar de enige hoop die hun gebleven was; zelfs de huilende kinderen waren tot zwijgen gedwongen. Rabbi Mollin overzag hen een ogenblik in een afsluitende eerlijkheid, ten uiterste bezorgd: het nageslacht zal hem verantwoording vragen voor wat hij vandaag beslissen zal. Altijd vraagt de mens zich af: ‘mie onougie?’ wie ben ik, dat ik Gods beschikking moet ver-

staan over het leven van zovelen die zich sidderend en met hun laatste vertrouwen in mijn hand geven om hen tot Gods tevredenheid de weg te wijzen naar de beste dood? Slecht zijn zij niet, maar hoe dwaas van luchthartigheid kan de mens wezen. Vandaag staan zij met hem in hun laatste uur: gisteren nog en eergister kibbelden zij om een half pond heller, om de betrouwbaarheid van een maagschap, om een stout kind. Hij denkt met scheef herinnerende ogen aan de laatste geschillen voor de Raad, het Beth-Dien gebracht. Ach, God van Jakob! De Raad zelf werd beschuldigd: iemand heeft geld gegeven voor olie in de lampen van de Synagoge, en er zijn kaarsen voor gekocht. Ach, God van Israel! Hij komt de Raad aanklagen, want daarvoor heeft hij geen geld gegeven. Maar men kan bij de walm van de olie bijna niet meer zijn gebedsdienst doen, alles hoest door die stekende prikkeling in de kelen. En de Raad moet zijn verontschuldiging uitspreken en verzekeren dat de verdienste met de goede kaarsen niet geringer is dan met de slechte olie. Dan is de man tevreden, en gaat naar huis: zijn daad is rijkelijk besproken, hij heeft 'zins' van zijn geld gekregen. Een ander wil zijn rechten verkopen om de Thora-rol uit de Heilige Arke te voorschijn te halen en na de lezing weer terug te dragen. Er is een vrouw die haar man met die herhaalde onderscheiding gelukkig wil maken, want er is een twist bijgelegd. God alleen weet waarover want zij zelve zijn het vergeten. En nu komt men onderzoeken of die overdracht geoorloofd is, opdat de vrouw geen kat in de zak en nieuwe twist naar huis zal brengen. Ja, iemand, het was Rabbi Heilman, had op zijn wijze geschertst, dat de vrouw haar man daarmee tot de eerste aarzelende stap in de Hof Eden wilde brengen, want zij hadden nog geen kinderen. De vrouw, had Heilman gezegd, had dan de bewakende Engelen voor hem willen verschalken. Hij is soms op het oneerbiedige af, Heilman, maar hij is een dapper man voor God, en ernstiger

dan menig Rabbijn met grote woorden en nog groter vergrijpen. Nu is alles stil; de olie en de handel in tien stappen met de Thorarol zijn vergeten. Alleen die jonge Jood, een vreemdeling waarschijnlijk, staat al een tijdlang met voorovergebogen lichaam en een donker gezicht vol kinderlijk ongeduld op een te oneerbiedig geringe afstand naar hem op te zien. Mendel en Simon hebben al enkele keren naar hem omgekeken en hun kleine kring weer gesloten, zonder een woord, nu zij Rabbi Mollin zo in stille zorgelijke bezigheid zagen. Maar de wildeman week niet, en greep toe.

‘Rabanniemi!’ riep hij, en stond ook al bij hen en overrompelde hun verrassing en hun afweer met zijn verbluffend voorstel zonder een woord van inleiding. ‘Men moet het Stadsbestuur laten weten dat de stad zal branden als men ons niet beschermt! Ik kan branders maken,’ stiet hij in één adem verder in hun onthutste maar nochtans luisterende gezichten, ‘branders, die de vechters in de burchten slingeren en die alles in vlammen zetten. Ik kan ze goed maken! Men moet ze in de huizen werpen, als men ons zo laat slachten!’

Hij had alles gezegd, hij wachtte, eisend, op antwoord. Hij kreeg het niet anders dan in Reb Mendels vraag: ‘Zijt ge uit Mainz?’ Want toen hij met een hoofdbeweging ontkende en aarzelend zei: ‘Uit Worms,’ keerden de drie hem de ruggen toe zo dicht bijeen dat hij de schouders ophaalde en zich wanhopig afwendde. Maar opeens vroeg Mollin nog:

‘Hebt gij die branders?’

‘Ik heb er twee,’ hijgde hij.

Rabbi Mollin stak zijn hand uit.

‘Wij zullen het doen,’ zei hij.

De knaap lei met bezwijkende tegenzin een grote doekprop in Rabbi Mollins handen, zichtbaar van olie doortrokken.

‘Ga nu,’ zei Rabbi Mollin. Vreemdeling was de knaap, anders welkom, vandaag gewantrouwd. Een ogenblik later

kwam, op Rabbi Mollins bevel, een sterke groep mannen hem uit de Synagoge drijven, niet alleen uit vrees voor verraad, meer nog uit angst voor zijn oprechte toorn die tot daad zou kunnen komen. Maar tot verborgen ontzetting van de zoon hadden de beide ouderen blikken gewisseld waarin zij naar hij vreesde te begrijpen, elkaar te kennen gaven dat de onberaden vreemdeling hun nog niet ten volle uitgesproken voornemen tot een nabije daad had gemaakt. 'De onwil te overwinnen,' sprak Rabbi Mendel met bijna gesloten mond tot Mollin, 'dat zal de grote moeilijkheid zijn. Maar God wil het. En Hij zal ons ook helpen.'

Rabbi Mollin knikte, en dat betekende behalve de instemming met Mendels verklaring van Mollins plan, ook nog de vergiffenis van diens ernstig vergrijp met de zenuwzwakke boekbinder.

De menigte wist nog niet wat zij drieën hadden vernomen: dat, behalve de slachtingen in de kleine plaatsen en dorpen, in Worms, zo dichtbij, juist vierhonderd Joodse levens op de brandende takkenbossen hadden moeten eindigen.

Toen Rifke ook die ramp van Worms vernam, was ook zij bitter geworden om de aanmatiging waarmee de Christenen zich gedroegen. Met verstrakte trekken en flauwe ogen van een beslotenheid die nog vorm moest krijgen, zei ze tot Fantin:

'Nu is het goed, dat wij hier te laat waren voor de vlucht.'

'Ge wilt toch leven, hebt ge gezegd?'

'Ik wil leven. Ik wil niet nutteloos sterven.'

'En nu?'

'Leven wil ik nog. Dat willen wij allen, maar ik wil niet laf zijn.'

Zij zag met gesluerde wildheid in haar ogen rond. Dat alles kan niet meer en niet steeds zonder opstand aanvaard worden. Nog zo kort geleden heeft zij afscheid genomen van die

vriendin geworden Ozia, van de beide liedjeszangers, uitstekende mensen, ernstig en blijmoedig, van die boeiende knaap Simeon, de dappere, vol van bijna speels onderzoekend leven, scherp en geestdriftig als een blinkende wapenkamer van hersenen. Zijn zij er allen niet meer? Matigt die wereld van de Christenen zich dat aan, met haar eigen beste nieuwste krachten ook de Joodse maar uit het leven te vegen? Daar was Fantins zoon met een berusting die toch nog gelovig scheen te wachten op een geluk dat moest komen en tot het grijpen waarvan hij nog niet de moed had prijs gegeven, een werkelijke neef, zo voelde zij het in de herinnering. En zoveel anderen, die slanke fijnzinnige Rabbi Eberling, als een profeet, neen, als een minister, meende zij. Zij weet niet of allen weer door die levensvreemde massa op de vlamrende takkenbossen gesmeten zijn alsof zij het vuil waren dat moet worden opgeruimd, maar zij weet wel dat elk van hen waard is, gewroken te worden en dat de straf vervaarlijk moet zijn. Van de somberheid, een wilde somberheid die op die dag van de ramp over de Joden van Worms meester was, heeft zij wel iets te begrijpen gekregen. Met naar de borst gezonken hoofd ziet zij iets daarvan vóór zich, als zij moet denken aan wat haar verteld werd over die baaierd van pogingen en voorstellen die alleen al om de oude Rabban Abraham Hokohen woei, de half gestorvene, die men wilde behouden, die men niet aan de vijand wilde overlaten, en over wie dan met onenigheid en wanhoopsnadruk van halve uitroepen en onderdrukte kreten werd getwist. Eindelijk had de ene helft van de Raad de andere dan maar met tegenzin toegegeven, onzeker of er een misdaad of een handeling van de allerheiligste Verdienste werd bedreven: het ontvleesde blijfselftje mens was meegedragen naar de vuurdood, opdat zij er mee verbonden zouden zijn tot het laatste oogenblik; opdat hij niet zonder zijn gemeente zou sterven; opdat hem geen langdurige doodsstrijd kon kwellen en hij zo

ver van de wereld was dat de volle betekenis van het oogenblik hem zou ontgaan; en eindelijk omdat het niet zeker was dat hij geen wonder zou oproepen. Rifke was vol alsem en vol woede daartegen. Het stond vast dat voor de Joden van Mainz, van de grootste Joodse Gemeente van het Duitse Rijk, ontkomen niet meer mogelijk was, men wachtte op de laatste uren; zijzelf stond nu, met de velen in de huizen, in de Synagoge en daarbuiten, met de rug tegen de muur. Want behalve van Worms was het uitmoorden met vuur nu van nog zoveel plaatsen bekend geworden: van Speyer, van Bazel, van Schaffhausen; uit Genève, uit Stuttgart waar zij dus met Fantin op een kleine afstand onder de rook van hun doodsbedreiging had gelopen; uit Ulm, Augsburg, uit Kissingen, Erfurt, Bernkastel, Trarbach, uit Wittlich en Mühlhausen; uit een dozijn kleine plaatsen in Thüringen, uit meer dan dertig langs de Rijn, uit de Zuidelijke Lage Landen, uit Oostenrijk, Hongarije en Polen. Zij wist ook dat al die ontladingen van wrok en heerszucht over het leven, de Christenen niets hadden opgebracht. Want na die uitbarstingen van gewaande zuivering en van blinde drift tot uiterste Toeëigening, sloeg immers overal de algemener vijand in massaler vernietiging toe, de Pest. Geen stad of dorp waar na de triomf over het Jodenleven meer dan een derde van de inwoners nog tijd overhield om zich zelfs maar te bezinnen over wat zij hadden gedaan. Hongarije was half ontvolkt. Gebed noch loeiend feest van de zinnen, geweld noch olie van witte leliën en dille had iemand kunnen redden. Zoals bij enkele Joden, braken bij de Christenen overal waar de Ziekte verwacht werd en in de nabije omgeving het leven in dood omtoverde, de angst en de al te willig gemaakte verbeelding vergeefs open in wonderlijker Ontmoetingen en visioenen dan nog ooit waren rondgedragen. Kerken rezen uit de grond; God en alle Heiligen werden op de wegen gezien die redding beloofden; ieder voor-

spelde en ieder werd geloofd. Kroniekschrijvers die in de stilte van cel en Kloostertuin hun met regelmaat van plichten bezette gedachten onbevlogen konden houden, vermeldden, zonder vrees voor heiligschennis, met geschoktheid die dodendans van de menselijke rede; alles was nutteloos.

Nog lag hier de straat, na het gillend rumoer van de slag, vrijwel verstild om het geladen zwijgen heen van de tientallen die niet in ontdaanheid hun huizen waren binnengerend; de lichamen van de gedode of stervende Christenen had niemand durven aanraken; die van de Joden had men sidderend weggesleept en in radeloosheid bij de Synagoge neergelegd. Zo stil was nog de straat, dat de geringe opschudding door het verwijderen van de jonge vreemdeling uit de Synagoge de hoofden een ogenblik daarheen trok. Rifke, opvallend door haar prachtige verbleekte en in spanning staande masker, zag de woedende knaap op zich afstormen en met geheven hoofd voor zich halt houden.

‘Zij willen niets!’ beet hij haar toe.

Rifke zag hem versomberd aan. Zij neeg een hoofdbeweging naar de straat. ‘Is dat niets? Die hebben hun plicht gedaan.’

‘Ik heb gevraagd, daar bij die slapers, de stad in brand te gooien, als men ons allen laat ombrengen. Zij willen niets. Geen enkele daad. Ik wil een daad!’

‘Niet elke daad is goed,’ weerstreefde Rifke zichzelf. Ja, zou zij niet ieder willen doden die haar het leven misgunt of laat misgunnen? Zij zag voor zich heen. ‘Ge hebt gelijk,’ overwon zij haar zucht tot tegenspreken, omdat zijn opwinding haar voorzichtig stemde. ‘Neem een wapen en ga met de anderen die liever vechten. Ge hebt gelijk.’

Hij wendde zich af, alsof hij geen volle instemming kon verwachten, en liep snel van haar weg, zonder te hebben durven bekennen dat hij zijn wapens had afgegeven.

Rifke liep hem na, zonder plan tot verdere aanraking met

hem, maar toch door hem in beweging gebracht; de jonge man keerde aan het eind van de straat terug; met dezelfde overlast van ongebruikte kracht blikte hij rond, zonder een steunpunt te ontmoeten. Maar het meisje wist dat ook zij, onder de beheerste volheid van haar nood, een daad zocht, om haar saamhorigheid te belijden en het leven te verdienen met ook haar teken te zetten in de gang van deze wijde wanorde, waarvan zij, al was het ook op een enkel punt maar, bij haar tastend graven naar de gronden, ook weer een orde vermoedde.

Het lot had haar daad haar toegedacht, het had de deelgenoot daartoe op de hoek van de Jodenstraat voor haar neergezet, en het was of zij het begreep: Gods hand, sprak het snel in haar zich voorttreppende gedachten. Het scheen onvoorzichtig van Reb Willebrord Petrus Falk, zich daar te vertonen; maar hij kon niet anders. Hij moest daar staan, en wel zo dat Rifke hem zou zien, en wel zo dat hij haar moest uitnodigen tot haar daad. Achter de Geselaars mee naar Mente getrokken om, eenmaal in de wereld van de Christenen gegleden, het kil-hete avontuur te beleven en ook de streling van zijn uitzonderlijke staat van gedoopte, bekeerde, half verworpen half geëerd, had hij de grote stroom naar de Jodenwijk die nog volgen moest, niet afgewacht en kon zijn nieuwsgierigheid niet meester worden, die hem naar deze nog niet bekende maar vermaarde Gemeente dreef. Hij had geen moed, de grote moord bij te wonen; een stem enkel met klank waarschuwde hem dat een ineenstorting van al zijn plannen en verwachtingen hem daarbij zou kunnen overvallen. En dus stond hij daar, om de hoek van het laatste huis gebogen, de straat in te kijken, zijn hoofd en schouders bij de Joden, zijn lichaam en benen daarbuiten. Verdekt, in zijn duistere ongewisheid, zo vol verwardheid als elke Jood en Christen, wraakzuchtig, honend, en nieuwsgierig, met de voldoening als prikkelende maar niet voedende spijs voor zijn wrokkigheden, met vrees

voor straf die van zijn Joodse God toch nog mogelijk bleef. Hij stond met open mond, in een verknepen lach, en met een blik die scheen te loeren naar de uitwerking van zijn aanwezigheid: vergiffenis kon komen; haat kon er zijn; onverschilligheid vreesde hij het meest. En toch wist hij dat niemand hem daar kende, maar was hij niet een Jood en zou een van die allen aan zijn verschijning twijfelen? Dit was de Kehilla Mainz, en hij hoorde daar half thuis, en zo stond hij daar ook. Dat hij vijand was geworden, dat was omdat zij hem haatten en hij zich op die haat gewroken had. Rifke zag later vele malen die half weggehouden gestalte en dat hoofd met verwrongen lach van onzekerheid vóór zich, en wist nooit of zij niet gezondigd had. Maar op dat ogenblik steigerde de bittere toorn en de afschuw in haar op, en stolde en bevroor tot een bijna ontzinnende wil. Wel, was het niet of daar de enige Vijand stond? Hij is het die vriend is geworden van de moordbereiders, ja die in Worms de Gemeente voor haar ogen, in haar midden, slinks bedreigde met de verscheurende dieren die hij als zijn vertrouwden voorstelde, als er niet snel voor hem en zijn boeleester veel geld werd afgegeven. Hij heeft zich durven voegen bij de verbranders van Ozia, van Susman, van Mayr, en misschien ook van de jonge dichterlijke Simeon. Het moet uit zijn met u, heer Reb Falk, het is genoeg, Reb Willebrord, ik heb gezien hoe vals onderdanig ge u hebt gekronkeld tegenover die Priester, bij wie ge mij gebracht hebt om de Rozenkrans te leren. Dat alles bliksemde door haar gekwelde, getergde brein, en bracht haar tot snelle beweging. Jong was zij, en lenig, en vol veerkracht. Het was geen dans die zij daar vertoonde, over een paar gedode Christenen heen, langs pieken, spietsen en dolken die daar nog in de droge modder lagen, maar het leek erop. Een van die lange spietsen raapte zij snel op, en met sprongen van een wilde kat suisde zij de enkele meters van de afstand naar Falk in die ruimte en stiet met de kracht van al haar

bitterheid die genezing zocht, Falk het stalen wapen in het lichaam. Zij liet het in hem zitten, zij liep achterwaarts terug, naar Fantin, en zag zo Falk achterover bonzen. Nooit vergat zij het asgrauw van dat verschrikte en verwrongen gezicht, dat haar toescheen een bestemming te hebben gekregen. Falk die Rifke daar niet had verwacht en nog minder meende te hoeven vrezen, was door de doodbinnenbrengende pijn tot zijn geboorte-werkelijkheid teruggestoten. En geen Jood hoorde het, hoe hij, terwijl alles van zijn giftige vergeldingsspel naar een onzichtbare horizon uit hem was weggeleden — daar op zijn éne arm lag en rochelend zijn belijdenis mompelde:

‘Hoor Israel, de Eeuwige onze God, is Enig en Eeuwig.’

Fantins ontsteltenis waarin hij was komen toelopen, keerde in triomfantelijke tederheid, toen Rifke, nog dichtbij de stervende Falk, uitgeput tegen hem aanviel.

‘De mijne,’ dacht hij, ‘zij is de mijne.’ En hij zei: ‘Kom, nu vluchten! Rifke! Liefste! Liefste kind van mij! Onze nonnen- en monnikskleren, snel!’

Hij wist niet dat die toon haar tot bewustzijn van hun betrekking bracht. Maar ook van de juistheid van zijn raad. In weinig ogenblikken tijds liepen zij vermomd achter de straat om naar de Rijn, en ontkwamen.

De jonge vreemdeling liep nog altijd rond met zijn daad als met een pijn die niet wilde wijken. En met spijt dat hij zich zijn branders afhandig had laten maken.

XXI *Vurige ijver alom*

Intussen was een grote stoet van Geselbroeders de opwinding van het volk van Mente tot haar uiterste daad-nood komen drijven, met het ontzag voor hun rijke vaandels, hun Kerkelijke beïnvloeding door witte kleren en rode kruisen, hun uiterlijke tucht en het openscheuren van de arme verbeelding door de galmende voordracht van wonderverhalen en wonderliederen.

‘Nu treden aan, wie boete willen
Laat dan de stem van ’t Kwaad verstillen,
Ontvlieden wij de hete Helle
Lucifer is een boos gezelle,
Zijn wens dat hij ten val ons brengt,
Tot loon ons met zijn pek verzengt.’

Het slot van het stamelende en daverende spel wees ook hier de weg, die de enige bevrijding kon brengen voor zoveel uit de schuilhoeken gejaagde dadenwil:

‘O gij zeer arm geslacht! Gij weet dat ik aan dat helse volk, de Joden . . .’

Die uitspraak die van Christus heette te zijn, werd overal gelezen. Maar vandaag in Mente kreeg zij wel een ongewoon prangende nadruk. Want was daar niet de tergende boodschap gekomen van wat daar gebeurd was in de wijk van de Joden? Daar kwamen vreedzame Christenen hun straat langs en werden eenvoudig door de Joden overvallen en koelbloedig vermoord! De Pest bleef hen zeker te lang uit, de Christenen moesten sterven! Neen, het behoorde niet tot de voorschriften van de Geselbroeders, om Joden aan te raken. Maar mocht dit Godschennende kwaad ongehinderd voortgaan? Moesten zij het volk van Mente niet tegen de Joden te hulp komen?

Brullend en loeiend golfde uit duizenden zwellende kelen het antwoord:

‘Ja! Ja! Niet verder! Nu naar de Joden!’ Zij konden tot het einde van de dienst niet wachten. En het leger van de Flagellanten stormde achter het volk van Mente de sidderende Jodenwijk binnen. Het geschreeuw vulde de ruimte en scheen de lucht te scheuren, en binnen enkele ogenblikken na het bijeengedrongen voortsnellen van die woeste kudde die de afstand scheen in te slikken en voor wie de straat te nauw was, beukten het kletterende wapentuig en knotsen en bijlen deuren en vensters aan neerstortende repen. Hier was het Kwaad, het middelpunt van al hun kwellingen, het geld, de misbruikte macht over hun leven. Zo meenden de armen en velen schreeuwden ‘Honger!’ zodat door de doodsverwachting heen van de Joden daarbinnen nog een breukje sloeg van verwondering, spot en verachting. Maar het was of een hoge zondvloed in enkele minuten de kleine maar topzwaar bevolkte wijk opzoog in zijn zeldzame overmacht. Wat van de Joden niet snel in de huizen was gevlucht, werd neegerammeid en doorstoken en lag nog verrast te sterven en vertrapt. Rabbi Mollins zoon Jekutiël en de kwieke Heilman die gewapend waren, sloegen een ogenblik om zich heen, omdat vluchten niet mogelijk en nutteloos was; zij vielen weldra, gestoken, gehouwen en geknuppeld, door zoveel vijanden als hen maar omringen konden, met diepe wonden aan alle kanten van hun lichamen en gespleten schedels, overdadig verminkt, tussen de vale lijken van de vroeger gedode Christenen. Josbel en Goldknopf was het lot van de velen bereid, want het vuur was in zwang, en het was geen ogenblik het plan van de Mentenaren geweest, een minder grootse dag te beleven dan de bevolking van Strassburg, Worms, Speyer of van de vele andere belangrijke steden; die hadden met hun enorme brandstapels een galm van bemoediging en zelfverheffing aan de oren van het Duitse volk doen spelen.

‘Naar buiten met alles!’ werd geschreeuwd, en het gedrang

van te velen boog de nog niet vernielde deuren tot knappend breken en uit de hengsels barsten, tot in elke woning, bij elk gezin, twintig tot vijftig Christenen toe, om de ademloze Joden heen stonden. Als beelden zo weerloos stonden de Joden, mannen, vrouwen, kinderen, toen voor hun ogen de etenskasten werden geopend en de invallers brood en vlees namen en aten alsof zij huisgenoten waren. En als van poppen stonden de hoofden van de vrouwen en meisjes, afgewend van de handen die de sieraden onder de kinnen weg van de halzen loshaakten en de armbanden van de polsen schoven. Alleen toen de oorringen werden losgerukt, schreiden enkele meisjes op van de pijn terwijl anderen zich daarbij de lippen stukbeten; de wildsten onder het volk moesten door hun rotgenoten worden teruggehouden opdat zij niet hun begerige blikken zouden volgen en over de vrouwen heenvallen. De slimsten begrepen dat het een bloedbad in de kamers zou worden, en het programma wilde het anders. Daarom werd er tot orde bevolen en begonnen met alle bewoners aan te grijpen en naar de straat te slepen. Onder het gegil van kinderen en vrouwen en het verzettende roepen van de mannenstemmen werd al wat daarbinnen had zitten tandenklapperen, tussen zo dichte rijen ingesloten, dat handwerkers en Geselaars langs de muren gedrongen moesten voortschuifelen. En de korte optocht begon, waarin de stilte nu viel, als het zwijgen van de dood bij de Joden, als de wellust van de triomfbelofte bij de Christenen. Vooral de witte kledij met de kruisen, de volop doodsvijandige wijdingspraal, waartoe hier en daar nog een meegedragen vaandel een hoogmoedige voltöoing boven de duizenden koppen zette, was angstwekkend voor de Joden. Zelfs het 'ik heb het wel geweten' werd nu niet vernomen. De ijdelste monden waren stom; in alle gedachten lag het verleden als een nevel, en alle inzicht stond daarin verworpen als nietigheid tegenover het geweld. Geen kind vraagt wat er gaande is: het weet dat

de angstdromen werkelijkheid zijn geworden. Nu was alles stil. Enkele jonge mannen zochten hun bruiden om samen met haar te sterven. Allerlei genegenheden, nooit bekend of geduld, braken zich ruimte door benauwenis en daadwerkelijke belemmering: men zag in gesluierde bewondering mannen worstelen om een vrouw, vrouwen om een in verborgenheid geliefde man te bereiken; de blikken braken in bekentenis tot elkaar open tot een eerste lach, die ook de laatste zou blijven, de dood scheen bij allen aanvaard. Josbel en Goldknopf sjokten tussen die slepende volheid mee als de gelijken van de allerdomsten, in die stoet van duizend volwassenen en kinderen, door ondoordringbare muren van vijanden voortgedreven en begeleidend meegedwongen. Alleen de jonge vreemdeling zocht nog steeds rond, met opstandige blikken, hij was uit Worms komen vluchten en meende redding te brengen of vergelding. En eindelijk, bij het zien van die zich voltrekkende ramp waarin hij werd opgegrepen, drongen de tranen bij hem naar buiten van woede en verdriet om het jonge leven waarvan hij zelfs een uur te voren nog zoveel vervulling had verwacht. De bevestiging van aller angsten bleef niet lang uit: de Joden van Mente hoefden niet zover naar de vuurdood te lopen als in 's Hertogenbosch, waar zij voor hun ongewone boodschap heel naar Vught hadden te wandelen. Hier hadden de drijvers geen tien minuten met grote ogen van hun triomf gevreten, of het Kerkplein stond als een levend visioen vóór hen, ondoordringbaar bezet met het volk en met de Geselbroeders die de Jodenstraat niet had kunnen opnemen. Hun witte kleden en bonte vaandelpracht tussen het blauw en rood van de duizenden wambuizen en broeken hief het terrein om de Kerk tot de feestelijkheid van een toernooiveld. Er viel een grote stilte over het volk, in die koppen waarvan de meesten de wonden droegen waarmee de woesteling Gebrek ze verminkt had, toen de stoet met de Joden naderde. Het was de

volle stilte van een zeldzame Verwachting, het zwijgen van alle bijkomstigheid, en van alles wat te voren was, van alles van vroeger, toen dit ogenblik nog niet met de berstende vervulling van onverstane dromen was komen aandragen, als met een geschenk dat de harten deed sidderen. Wijds en overstelpend was het Geschenk, voor velen onbevattelijk groot: in honderden monden klapperden de tanden, ogen sperden wijd in andere ogen, toen die duizend offers naderden voor het Heidense vuur dat zij voor Christelijk hielden, en dat daarom des te gruwelijker, te geheimzinniger en te schokkender voor hen was. Schreeuwen van overladenheid begonnen uit dichte strotten te breken, vrouwen en ook mannen sloegen in flauwten neer, en op drie plaatsen in de geslotenheid van de massa werd iemand krankzinnig. Uit vrees voor de kwade geesten tot aller zuchtende geruststelling en bevrediging, werden zij met vuisten en voeten doodgeslagen, zij vingden de eerste spuitende stralen op van de schuimende krachtenbron die overstroombd stond. Al die uiterste opwinding, zoveel scherper dan de beurse bewogenheden bij de Kerkdiensten, wierp ook de laatste kuisheidsremmen omver en deed de zinnen tot grove wellust zwellen: mannen en vrouwen drongen tegen elkaar en woelden, in het droesemig lustplezier van een zeldzame buitenkans, in de kleren naar elkaar's dronken geworden vlees. Pas toen de menigte uiteen week om de offers door te laten, zagen de Joden in onbetwijfelbare zekerheid wat zij tegemoet gingen. De geur van brandend boomhout had in hun laatste samenpersing van alle levenswil niet kunnen doordringen; nu stonden zij voor het enorme vuurveld, dat in een hoek van de Kerk zijn vlammenafsluiting had; de volop brandende takken-partijen spoorden de verse delen aan tot een ongewone wierookzuil naar de toren. Snel en verschiend maar tot een bewustmaking als moest er een herinnering van geborgen worden, deed zich de stand van de wereld rondom voor het

laatst aan hen voor: bij mannen, vrouwen, kinderen, jong en oud: de ontzielend overmachtige menigte stil; een zwijgende muil zo groot en wijd als het hele Kerkplein, die wachtte maar zo dadelijk zou beginnen met gloeiende tanden en vlam-mende tong hen op te nemen en in het vuurlichaam te slikken; gewapende knechten met staartmutsen en ook enkele mon-niken die vol ijver takkenbundels over hun schouders aan-droegen. En dan bomen, groen gebladerte dat jong en trots van de stam gespreid stond, met vogels waarvan de kopjes bij het tsjilpen bewogen; groen van die bomen tussen de bontheid, het wit en zwart, het blauw en schemerend rood van de wonderlijk grote Muil, en daarboven het besluierde turkoois van een jonge zomerhemel. Voor bijna allen op de allerklein-sten en de zuigelingen na, was daar boven God, de Eeuwige, Adonai, de Enige en Onsplitsbare, op wie zij vertrouwden, ook nu zij sterven gingen, ja, die de dood tot leven herschiep en daarmee ophief. Geen enkele Christen, geen geringste deel van de Muil kende dat en was in dat voorrecht opgenomen. Alleen zij, zij alleen en allen op de wereld die als zij waren en als zij moesten omkomen, waren van die God de beminden. Bij allen, bij de geleerden en de ongeletterden, moest het leven dat nu ging eindigen, die laatste zegenende kus en beslissende omarming voor het aangevallen zelfbewustzijn aandragen, hun geschenk, hun grote geschenk, hun laatste maar onein-dige. Allen weten het, dat het het laatste, maar grootste ogen-blik is in hun bestaan; het is het ogenblik van de volste angst voor het lichaam, een grot van zwartste duisternis voor ogen en adem, een kort kwellend jammerdal, maar daarachter ruist en deint het feest van heldere wijdheid en volstreckte be-vrijding; het uur heeft geur en glans van Hoogtijdag tegen een afgrond waarin zij zullen neervallen om dan op te klimmen naar een wereld van stille bloei en smetteloze verheuging. Voor God sterven zij; zovelen moest dat al aangedaan worden,

dat hun Rabbijnen een lofspreuk hebben vastgesteld voor dat ogenblik, voor wie ten onder gaan 'ter heiliging van Gods naam.' Daarom zullen Gods helpers hun zielen omhoog dragen, van allen, hun wezenlijkheid waarmee zij geleefd, geworsteld hebben en gestreefd naar de bescheiden eenheid met hun God. En het nageslacht zal hen eren en bevrijden, en hun namen, ja hun namen, uitspreken met bevend ontzag. En daarom, in die verheffing die de Christenen met hun blinde verwerpings-razernij onwetend in hen ontstaken, daarom begon dat schouwspel zich in te zetten, waarvan de leesmeester bij de Dominicanen van de stad Minden in zijn Kroniek schreef:

'Vrolijk, ja al dansende gingen zij in den dood.'

Want midden in de stoet Joden begon daar iemand met uitdagende verrukking in de stem te zingen, en danste daarbij met korte voetenverzetten zonder van zijn plaats te komen, het lied van de Vreugde der Wet, waarbij de Wetsrol wordt rondgedragen:

'Juicht en verblijdt u, op Vreugde der Wet.

Komen zal hij, de Messias, op Vreugde der Wet. . . '

Het was niet moeilijk voor hem, het antwoord te ontvangen dat hij vroeg. Die gelukkige bezetenheid om de overwinnende en onoverwinnelijke zelfbevestiging sloeg in al die hoofden en kelen dadelijk de klank aan die daar al wachtte. Woorden van een toespraak waren niet nodig om hen tot instemming te voeren met hun triomf over deze algehele verguizing. Het lied met zijn simpele tekst was toereikend, de herinnering aan het ogenblik zelf van het Thorafeest in de Synagoge, als alle vrees en bekommernis wordt weggeschoven en de verbondenheid wordt gevierd met de Kern-Geest van hun grote zwervende bestaan, dat wat blijft en alles zuiverend doorlicht, de beweging van alle leven zelf, de zin van hemel, aarde en alle menselijke bemoeienis, van woord en klank en beeld en edelste daden, en de vreugde om dat alles die niet vergaan kan. In een

ogenblik dansten zeshonderd voeten bij lachende gezichten, en zongen de kelen van vrouwen en mannen in een klimmende triomf die voor het volk verbijsterend was en ontstellend voor de Geselbroeders. De stilte van de toeschouwers verdiepte zich nog, duizenden ogenparen zagen elkaar vragend aan, maar er kon geen geluid van een antwoord zijn, de vreugde van de Joden was angstwekkend. En zo, terwijl de opening naar het vuurveld voor de Joden de enige uitweg was en de achterste rijen werden opgedrongen, gingen zij dansend en zingend de vlammen in, waar zij struikelden en zich weer oprichtten en de eerste pijnen verbeterden in hun samenwil tot hooghartige afweer. Weldra zagen zij geen Christenen meer; zij zagen alleen elkaar, ja zelfs nauwelijks de kinderen, waarvan er velen als eersten op het brandende hout waren geduwd uit vrees voor wegvoering en doop. Een enkele gil spoot uit hun midden op, van de eerste pijnverrassing, maar het grote koor juichte daaroverheen, terwijl het vuur kleren en vlees greep, en dat zengen en bijten de trots en de wil tot overwinnen opdreef tot de grens van uitzinnigheid, zodat het zingen hier en daar de gebrokenheid kreeg van het huilen. In de Kerk was men de klokken gaan luiden, sommigen beweerden voor een iets verlaat Angelus, anderen: om de Joden te overstemmen. De knechten en monniken sleepten hout aan en smeten het tussen de Joden en over hen heen; er was een klein ongelukje: een kind werd in de vlammen geboren, het stierf zonder zuigeling te zijn geweest als een bevestiging van de latere Leer, dat de mens in zonde ten leven komt. Alles kwam nu langzaam in meer beweging naarmate het zingend gerucht verstilde: Christenen drongen naar voren en hielpen met de takkebossen of schopten ze in een onnozele medewerking een eindje op de vuurberg; er waren er die daarin spuwden uit woede tegen dat leven dat met zoveel laatste uittartende kracht over hen opstond en hun de zelfverzekerd-

heid van de straffers ontstal. Voor de massa was het verloop niet anders dan van een grootse Offerplechtigheid; de rechtsvraag schuld of straf was overspoeld door de gevoelens van het Heidendom, en die weerstand van de Joden deed de geheimzinnigheid van het feest nog uitdijen; wie moedig genoeg was, zou zijn Priester daarover vragen. Vuur en vlammen met krimpemde en kronkelende mensen daarin waren een onvergetelijk spel, dat vergeefs poogde hen tot de doodsgedachte te dwingen; duren moest het: uitdijen mocht het, de Joden of wie ook, schapen, runderen, honden, mensen wie ook omhullen en doen verzinken, opdat er toch beleefd werd, en bevrijd. Elk voor zich wilde wel alle anderen verbranden, en ook zichzelf. Want toen de as kwam en de vlammen flauwden, bleef er geen bitterheid na dit alles om dat onoplosbare leven dat straks toch weer beginnen zou en waarbij niemand hielp, geen Kerk en ook de Geselbroeders niet, niemand; dat veel opwinding en veel zelfwegcijfering in zijn wonderlijke grote korf droeg maar nooit bevrediging, nooit overwinning. Arm stond voor de meesten het volgend uur, gevuld met eindeloze en uitzichtloze jacht naar goud en genot: droom van goud, en van verstrooiing, die toch droom van vrede was.

Allengs zwegen de Joden. Het vuur had hun gezichten bereikt, zij vielen in de gloeiende as, zij kregen nieuwe takken tegen hun hoofden geslingerd.

Het 'Kodousj, Kodousj, Kodousj,' het 'Heilig, Heilig, Heilig, Eeuwige der Heerscharen; vol is de aarde van Zijn Heerlijkheid,' klonk nog zwak tegen het Sanctus van de Christenen in de Kerk, en eindelijk ploften ook de laatste lichamen in vuur en as en tussen half verkoolde lotgenoten. Een van de monniken zag het een ogenblik peinzend aan, en raakte vertwijfeld over de misdaad van de Christenen. Maar er moest daarvoor toch erbarming zijn. Hij sloeg een kruis, hij had zondige gedachten. Hoe machtig ging dat alles verder, hoe weinig in zijn diepste

loop begrepen. Afgunstig was hij op zijn God, die hem ver houdt van dat overzicht en die heerschappij. De God kan alles, schept leven en zet het stil voor altijd. Vijanden tegen vijanden brengen elkaar om op Zijn wens; zonde en deugd, alles komt uit Zijn hand, en wij kunnen ze niet onderscheiden. Veraf staat het volk. Zoekt voor zijn onderdrukte driften nabije jachtprooi. Komaan, de vreemde bloedzuigers zijn daar goed voor. Neen, er moet Erbarming zijn, hij heeft ze nodig, hij is schuldig. En schuldig is hij met die vreselijkste van alle vergrijpen: te morren tegen Gods opperheerschappij. Het is niet mogelijk tot helderheid te geraken, de mens raakt verward in het vaststellen van goed en kwaad. Hij zal nog meer hout aan dragen; het moet toch de Moeder Gods lief zijn dat hij zijn plicht doet en meehelpt om het volk tevreden te stellen, opdat het trouw blijft en in die trouw, in weerwil van alle bloedige struikelingen, immers zijn vroomheid vinden en eindelijk louteren zal. Is dan de Joodse Demon bij hem aan het stoken dat hij aan de goedheid van deze daad ging twijfelen? Neen, Jezus Maria, hij weet niet meer wat goed is of kwaad, of dit heilig was of een misdaad in Gods ogen. Hout, hout, voor het vuur dat nu eenmaal heilig moet heten. Hij wil die bevechting waarmee de Vraag hem teistert vergeten, de Vraag is een boze geest die hem overvalt: gehoorzaamheid alleen is goed. Hij begon sneller te lopen, hij rende heen en weer en zwoegde bezweet de takkenbundels aan die achter de kerk lagen opgestapeld, hij kon zich niet meer tot stilstand brengen.

Daar scheurde niet de voorhang van de Tempel in tweeën, maar wel beefde de aarde, want de zware klokkellen van de Sint Quirinuskerk donderden uit de toren naar de grond van het plein, met drie nadreunende slagen die de bodem deden trillen. Op het ogenblik dat de oren van het volk het geluid van de drie schrikwekkende klappen en het nazoemen hadden

opgevangen dat klonk als het morren van een monsterlijk groot wezen — woei door elk van die duizenden broze ruggen een koude rilling. Want die verschijning van weer een nieuw geheim boorde de angst in hun trefbare harten.

Geesten in die klokken, of geesten die ze bestuurden; het kon geen eenvoudig voorval zijn: zware levende voorwerpen springen van omhoog naar de aarde, naar hen, op deze plaats, en op dit uur. De Joden zijn dood, de aarde beeft, aanstonds zullen de doden uit hun graven rijzen en hen overvallen met hun kennis van die andere wereld, van dat gebied waaraan niemand ooit durft denken. Vooral de verkoolde Joden zullen hier tussen hen opstaan; hun geesten hebben niet lang gewacht met hun wraak. De Pest moest in aantocht zijn, ondanks het vuur dat daartegen immers een redding heette, maar wie kon die boosaardige geneesmeesters geloven? Zij bezochten zich rijk of bleven thuis, er werd gefluisterd dat zij het juist waren die de ziekte hierheen hadden gebracht, om hun raad en hun loze middelen duur te verkopen. In een oogwenk waren allen overtuigd dat zij hierheen gelokt waren om door het ongeluk te worden overvallen, en de massa wilde weg van hier, zij golfde in botsingen dooreen, ieder wilde vluchten en kon ternauwernood om vrouw of kinderen meer denken. Weldra was het een roepen, krijsen, vechten; kinderen werden al onder de worstelende voeten gelopen. De menigte was te talrijk, en niemand gaf leiding; tientallen bezweken onder die dooreenhakende, onverdeelbaar lijkende kudde, waarin niemand wachten kon en geen de ander ontzag om het lijf uit die angst-greep te doen rennen, alsof het plein in brand stond en de plek waar zij stonden, zich zou openen om hen allen op te slokken en te verstikken. Het geschrei en de gillen en de kreten: 'de Joden! De Ziekte!' schoten boven die in delen golvende, trappende en met vuisten hamerende massa uit, naast die stilte van de dode as met de overgegeven blijfsels van

de in laatste pijnen weggestorven offers van het feest. Het duurde een uur, eer allen, op de vertrapten na, dat veld van gulzig genot en nachtdroomverschrikking leeg hadden achtergelaten. Alleen twee levende wezens bleven nog bezig bij het nasmeulende takkenveld. De monnik die tegen zijn God in naijver was geraakt, droeg nog steeds bundels hout aan en smeed ze wezenloos, als in een tunnel voor hem alleen en die alles buiten hem onzichtbaar maakte, op de vergane Joden. Hij had eenmaal gelachen om de angst-bezetenheid van het volk, die hij niet begreep omdat het toch van *zijn* zonde niet kon weten waartegen die donderslagen immers een hemels vermaan waren geweest. Hij sjouwde hout aan en mikte het naar de bezweken Joden die daar tussen gloedjes en witte as, met geschonden gezichten, brokken schoen en verminkte handen als op een verbrande bosbodem lagen: door kinderen toegetakelde poppen. Hij lei zijn vracht soms voorzichtig neer alsof de gestorven vrouwen of kleine meisjes het niet mochten merken. Een knaap van vijftien kwam pal voor de vuurberg staan en begon zich zelf te ontkleden; de monnik drukte een vinger op de mond om stilte, en lachte toen. Hij ging zijn nieuwe last halen en trok tot de knaap met een nieuw lachje de schouders op alsof er een geheim tussen hen was; en de jongen stapte tot vlakbij de verkoolde lichamen met nog te onderscheiden uitgeputte gezichten, en urineerde daarop, met een gezicht opgeblazen van voldoening, alsof hij heel het gebeurde van het uitgangspunt af opnam in zijn wil en hij alleen de grote Daad voltrokken had en bezegeld. Toen hij bezig was, zich nog verder te ontkleden, kwam een late Flagellant, die eerst had toegekeken en gelachen, op hem toe en schopte hem in de modder. De monnik die met verdwaasd ernstige trekken aan het sjouwen bleef, werd door vier Kloosterbroeders weggehaald en in een dwangbuis gesloten; hij stierf krankzinnig.

Behalve de schriftgeleerden, Fantin en Rifke en nog een

paar inwoners van Mainz die hadden kunnen ontkomen, waren maar weinigen in leven gebleven: een paar kinderen waren de ouders ontsleurd, en twee meisjes, die zoals bij elke overal, gegrepen werden om persoonlijk bezit dat wil zeggen bijzit te worden, twee zusjes, waren niet zoals anderen, losgerukt en in de vlammen gesprongen. Zij lieten zich meetronen na zich door zwakke lacherige blikjes met elkaar te hebben verstaan, het bezinsel van de Joodse vrouwenkring, voor vernieuwing noch voor handhaving rijp. Een schoudergebaar van aanvaarding uit nood, en een glimlach om de afwachting van de kansen, en zij kozen het halve leven voor de dood, na het omzien naar de juichende Joden, dat een tel lang twijfel en schaamte had gewekt.

De binten waaraan de klokken van de Sint Quirinus bevestigd waren, hadden de ijver van de stokende knechten en monniken niet kunnen doorstaan, de brandstapel was te dicht tegen de toren gebouwd.

Later liep de legende onder de Joden van het Duitse land, dat de klokken in hun hoogmoed te luid hadden gebeierd, en dat God hun toen de spraak had ontnomen. Een andere verklaring meende, dat het gietsel het werk was geweest van goede Christenen, dat het voor de hoogste Rechterschaar was gaan klagen over het aandeel in de moord waartoe zij gedwongen waren, en dat God zich toen althans over hen erbarmd had.

De paar honderd Joden die in de Synagoge waren gevlucht, hadden bij het vernemen van de tweede overval de deuren van het gebouw met alles wat zekerheid kon brengen, gesloten; zware banken, op elkaar gestapeld, werden er tegen geschoven, de toegang was onmogelijk geworden. Toen dat gebeurd was, wisselden Rabbi Mollin en Mendel blikken zonder een woord. Blijkbaar had God het zo beschikt dat zij zonder tegenweer hun

werk konden voleinden, en blijkbaar had God zelfs een verstaanbaar Teken daartoe kenbaar gemaakt voor degenen die verantwoordelijk waren en om een Teken hadden gebeden. Want was dan die onstuimige knaap niet door God gezonden? Hoe dom was het van hen geweest dat zij dat niet dadelijk hadden begrepen, en hoe openbaarde zich tegelijkertijd weer Gods ondoorgrondelijke Wijsheid, waarin Hij hen had belet, het dadelijk te begrijpen opdat zij als kleine mensen zouden handelen en daarmee de knaap tot het afgeven van zijn branders prikkelen. Die zou hij immers niet hebben afgestaan wanneer zij gezegd hadden: ga en werp uw wapens in de huizen van de Christenen. Droeg hij niet in houding en blik de huiveringwekkende hartstocht die niet van mensen is, van een opdracht die niet van mensen kon komen? En hoezeer is deze redding zelf een daad van God, een aanwijzing en een beмоediging, nu de middelen hen in de hand zijn gedrukt. Het vermoeden omtrent de herkomst van de knaap werd weldra een zekerheid, Rabbi Mollin en Mendel raakten er in opwinding van: vreemd was het optreden van de knaap geweest; zonder verweer had hij zijn wonderlijk bezit waarop zij wachtten, in hun handen gegeven, als het afdoen van een opdracht waartoe zij eerst onwillig waren geweest. Zijn felle blikken schenen hun nu toe, en wel steeds meer, ongewone gloed en boodschappende zin te hebben uitgestraald, en de buitenaardse geest van zijn verschijning werd eindelijk afgerond door de woorden van de jonge Simon, toen die, geschrokken door zijn eigen ontdekking, tot de anderen uitstiet:

‘Hij kwam uit Worms!’

De hoofden van de beide Rabanniem deinsden een eind terug, hun wijde ogen vroegen om meer.

‘De knaap uit Worms!’ stiet Simon hijgend uit.

Met diepe zucht, bevestigend tot Mendel, herhaalde Rabbi Mollin:

‘Simcha... de knaap...’

Blikken uit grote ogen van ontsteltenis om die aanraking met een Gezondene. Alle drie rilden ontzet: er was geen twijfel meer, de Knaap uit Worms had hen bezocht; hier vóór hen, in de Synagoge, temidden van hun aller wanhoop, was hij verschenen. God van Abraham! Nu moest er wel gehandeld worden. De Synagoge-toegang was nu zwaar versperd, maar dat was immers ook de uitgang! Het is alles Gods werk, en van Zijn Knecht uit Worms, die als een uitverkorene, onder de schijn van de Doop te zullen nemen, in zijn bloed was gestorven in de Kerk van de Christenen, wier aanvoerder hij met zijn zwaard gedood had. Het was om te mompelen, het was om te fluisteren dit geheim tussen hen drieën. Het zou een heilig geheim voor hen gebleven zijn, als het niet de oplossing gold van de nood die op hen lag, en waartoe zij juist de openbaarmaking van dat heilig bezoek behoeften. Daarom beklom Rabbi Mollin als oudste het podium van de Voorzanger en deed de van angst verstomde menigte het verhaal van die manende en reddende Verschijning. God komt in onze gedachtengang, zei hij, niet als mens tot ons, zoals bij de Christenen. Maar wel Zijn knecht. Overeenkomst was er nog in de bejegening van de Knaap tijdens zijn leven in de Synagoge in Keulen, en in de wijze waarop zijn terugkeer hier was ontvangen. Hetzelfde onrecht, in de kleinheid van het menselijk begrip, was hem hier aangedaan als daar, het onrecht van de uitwerping, en hij duldde het hier zoals hij het in zijn leven had gedragen. Nu als toen was het onafwendbaar geweest en tot onze redding, opdat de Vijand niet straks terug kan komen om zijn vreugde van Amalek aan ons en onze kinderen te beleven. Sterven moeten wij, in Gods hand, en niet in die van Zijn vijanden.’ Het was stil, het doel van zijn woorden werd maar half begrepen, zelfs nog niet toen hij met geheven hoofd de lofspraak zei: ‘ter Heiliging van uw Naam.’

Rabbi Mollin wist dat allen moesten sterven, maar hij kwam te kort aan moed en vertrouwen om volledig duidelijk te zijn en zijn gemeenteleden in de verantwoordelijkheid van zijn daad te betrekken. De proppen, in olie gedrenkt, werden aangestoken met een brandende kaars, maar verborgen neergelegd. Onder geroep en angstgillen eerst, dan eindelijk bij het gezang van het grootste deel van de volwassenen die de Leider zijn terughouding met zelfkwelling deden betreuren, verbrandden nog tweehonderd wezens levend door eigen hand. Zij vluchtten eerst naar de hoeken, en trosten dan dicht tegen elkaar in het midden van het gebouw, waar het vuur rondom op hen aankroop. Op dat ogenblik wenkte voor velen de open poort van het Paradijs, de Hof Eden, waar de Engelen hen zouden ontvangen met een lang aangehouden jubel. De Joden van Mente zullen daar binnengaan; het gejuich om hun offering zal klinken voor het nageslacht, in alle Eeuwigheid. Zij jammerden en zij zongen, zij zochten vergeefs uitweg of stierven krankzinnig, maar daarbuiten wachtte een dood die zij allen verwierpen. De houten huizen van de Jodenwijk stonden weldra in hoge knetterende vlammenvloed; het was de tweede keer dat Mainz na een overval op de Joden brandde; meer dan de helft van de stad stortte in onder de snelle sprongen van het bezettende vuur. En eer de Pest zijn vale kille tocht begon onder de burgers, en het vooruitzicht van de dood verblinding vond in de ontsparing van het vlees, liepen zij te hoop als onder een hemelse straf, innerlijk verpletterd door de zekerheid dat de God van de Joden hun marteldood gewroken had. Hij had de daders in de grote Ziekte en in ontworteling neergeslagen. Het lied dat de Joden tot hun verbijstering op de Brandstapel hadden gedanst en gezongen, kwam hen nu voor als een inleiding, en het neertuimelen van de klokken als een aanzegging tot deze vreselijke Vergelding.

XXII *Voor de haven van de Vervulling*

‘Gij zoekt een volmaakte man.’

‘Zo volmaakt als mogelijk is. Anders dan Gij uw vrouw . . .’

‘Die u volmaakt gehoorzaamt,’ zegt Fantin ver boven zijn vroegere belangstellingen uit, en om haar treffende tegenzet te ontwijken.

‘Om elkaar te gehoorzamen, of die ik gehoorzamen kan.’

Hij is weer de oude: ‘Die ge zult doen geloven dat ge hem volgt, terwijl ge hem beveelt. Ge zijt geen Joods meisje.’

Elke dag, met klagelijke bitterheidjes waarin hij zijn miskenndheid haar als een onrecht tracht voor te leggen, met pogingen tot zelfherstel en tot het herwinnen van het overwicht als hij zijn ervaring uitspeelt, hernieuwt zich het gevecht van verwijt, ontroerde liefkozing en afweer, te midden van die woestenij waardoor zij schichtig trekken naar het onzichtbaar doel van Vrede en veiligheid.

Rifke glimlacht als zij weer de afstand heeft moeten herstellen. Laat het zo zijn. Laat Onkel Fantin het niet begrijpen, haar zelfzuchtig, redeloos, onhandelbaar vinden. Elk heeft van God zijn gedrag gekregen en zolang dat in onze ogen niet misdadig is, zal het wel goed zijn het zuiver te houden en te handhaven. Fantin blijft nog steeds verwonderd om het hare. Daar hebben zij Rabbi Mollins jongste zoon ontmoet aan de Rijn, de jonge Meester, die eens als ‘Maharil’ beroemd zou zijn. Hij scheen pogingen te doen, Rifke het hof te maken, en Fantin begreep niet dat zij ook tegenover een jong schriftgeleerde wie een grote toekomst wacht, zo hooghartig afwijzend kon staan. Hoeveel Joodse meisjes zouden niet gelukkig zijn, zijn vrouw te mogen worden?

‘Ik ben vriendelijk geweest, Onkel.’

‘Gij hebt hem bespot.’

‘En heeft hij het gemerkt?’

‘Neen, verontschuldigt u dat?’

‘Ge zijt geen domme man, Onkel. En werkelijk, ge zijt jonger dan hij.’

‘Is het niet goed dat een jonge Rabbi de ernst van ons leven kent?’

‘Werkelijk, ge zijt jonger dan hij, Onkel Fantin.’

Bitter om die vleierij die hem geen baat brengt, zoekt hij opnieuw:

‘De kleinzoon van Rabbi Juda beviel u beter. Met zijn dwaze uitspraken. Ik heb het gezien.’

‘Hij was in elk geval werkelijk jong,’ antwoordde Rifke en voelde dat zij licht bloosde. Maar was dat niet om Fantins pijnlijkheid, nu er voor het eerst pas een wezenlijke voorkeur tussen hen kwam staan?

‘Even dwaas als zijn grootvader.’ Hij lacht erbij, zeker van zijn algemeen gewaardeerde verstandigheid.

Zij hield haar eerste antwoord in: nar, bedoelt ge, alweer een nar. En zei nog tot zijn nieuwe verbazing:

‘In zijn woorden was moed.’

Dan moet hij weer zwijgen, tegenover een ondoordringbaar raadsel. Duivels lijkt zij zo, met dat geslepen spel. En duivels is de kwellung van het geluk zo dichtbij te hebben en het zich altijd weer met een glimlach te zien verwijderen tot een onaanastbaar wezen. En dat nu, en hier, terwijl de dood elk ogenblik een eind kan maken aan smachting en weerstand beide. Ja, hoe is hen het leven nog mogelijk gebleken? En zoals Rifke al gezegd heeft: waarom zijn juist zij ontkomen? Zij durven geen stad binnengaan; waar geen moord is, ademt de Ziekte door de huizen en slaat duizenden in een ogenblik neer of in dodelijke zweren; zelfs als zij om de dorpen heentrekken, moeten zij vluchten voor de aanblik van paarse lijken, die de gang van hun bloed schijnt te remmen en hen tijden lang sprakeloos

naast elkaar doet gaan. Of zij moeten plotseling wachten en een omweg zoeken, als onversaagde dorpers of monniken de doden voor de deuren van de woningen hebben weggeraapt om ze, op karren, te begraven of naar de rivier te brengen. Tweemaal zagen zij een van die dapperen die nog waakten voor het leven van de weinige overblijvenden, bij de karrevracht of de draagbaar neerslaan, waarvan de stank in de omgeving giftte; zij tweeën stonden met dichtgeknepen neuzen en monden rond te zien naar een ontkoming. Zij wisten nu al dat in die plaatsen de Joden eerst allen waren omgebracht en dat nu de Christenen wegstierven: oprechten en leugenaars, Jodenverbranders en afzijdigen, dieven en hun grijpers. Lieve vrouwen evenals bij de Joden, die nog gister haar vriendelijke handen naar de wangen spreidden om te niezen; moeders die haar kinderen een klein genoeg verboden en bezorgd zaten over hun manieren en hun toekomst. Het moest wel een straf lijken en Fantin had al de legende van de Paasavond herhaald: het lam door de kat gebeten, de kat door de hond, de hond door de horens van de os gedood, de os geslacht door de slager, en de slager . . . 'Daar kwam de Engel des Doods, en zette het leven van de slachter stil.'

'die de os had geslacht,
die de hond had gegrepen,
die de kat had gebeten,
die mijn lam had gekrabd,
dat lam dat vader voor mij nam
voor twee zoeziem, voor twee zoeziem,
dat arme lam. . .'

Want het menselijk leven had in hun wereld geen waarde. Het lag in bloed, het kronkelde in meedogenloze vlammen, het kromp ineen tot een vergiftigde pop die zelf weer doodde, aan de deuren van geliefde woningen en langs de vreemde weg die zonder erbarmen was. De muziekschrijvers klaagden hun

jammer uit, zelfs als zij het Halleluja zongen, in een ontlading van het grondeloos zondegevoel om alle niet te zoenen misdaad: aan Joden, aan de arme dieven met wraak om een ding geradbraakt, aan de ongelukkige oude en jonge vrouwen die als heksen aan de zieke beulen werden overgeleverd om te worden uitgebeend als een kalf in het slachthok bij de slager. Aan knapen en jonge meisjes die om een gering vergrijp voor hun leven werden verminkt, aan de ketters, de voorzieners van een nieuwe orde die als insecten tot verstikking werden gebracht. Al die diepe en onherstelbare zonden, bedreven in bittere zelfzucht, in radeloze woede tegen de bedreiging van de heersersplaatsen, of uit dadelijke geile verknochtheid aan bezit en overmacht; alle wanhoop om die wereld vol misdaad tegen het tot geluk bestemde mensenleven werd in woord en klank verzongen, onbewust verhuld in klaagjammer over de wonden van hun vleesgeworden Godszoon, de wonden van de Joodse volkszuiveraar uit Nazareth, van wiens legende geworden lot de slimsten ter wereld zich hadden meester gemaakt.

Waren er dan geen mensen van goede wil? Fantin en Rifke hadden vernomen van een keurvorst Rupprecht, Hertog van Heidelberg, die tegen het morren in van zijn burgers de uit Speyer en Worms gevluchte Joden in zijn stad opnam. Uit erbarmingsplicht, zei Fantin vol twijfel. Hij wilde zich een ogenblik tot die goedgelovigheid laten verleiden, om Rifke's wille naar hij nuttig oordeelde. Maar zij nam zijn geschenk niet aan, en hij herstelde zich schamper lachend: die Joden hadden nog geld en konden ook nieuw bijeen en voor hem opbrengen. Zo was het ook met Engelhart van Hirschhorn en met nog menig ander Heer.

‘En vergeet niet Judith,’ sprak Rifke toonloos.

Hij knikte zonder op te zien naar die kant van waar nieuwe afstraffing in aantocht kon zijn.

‘Ge hebt zelf niets van het sprookje geloofd,’ begon zij.

‘Ik heb mijn vrienden niet bedrogen.’

‘Hebt ge erin geloofd?’

Fantin zag haar aan met ogen treuriger dan zij nog ooit van hem gezien had, en die wilden zeggen: ik moest het immers geloven, zoals wij allen het moesten. Zij zuchtte: er was geen oplossing.

Koud was een uur later hun zwijgen in ontnuchtering, toen zij op de weg een koets ontmoetten, waarin de rijke Aron uit Strassburg zat. Aron groette haastig en liet verder rijden. Hij wilde geen moeilijkheid meer met de armen; hij was bezet met zorg voor zijn leven en zijn vermogen. Al wisten zij dat de wereld voor hen geen herbergzaamheid had en dat 's Hertogenbosch in het Brabantse of Gelre en Salland op de afstand van een mensenleven schenen te liggen, zij werden toch beiden beslopen door de hang naar hun punt van uitgang dat sinds een eeuw scheen losgelaten. Met dat veeleisende doel van de mens in zijn zwakke uren voor ogen liepen zij, tot de jongzomerse avond over de streek kwam koepelen en de hui-
vering van de nacht een mengsel bij hen binnendreef van zoetheid en vrees. Zo vonden zij een dag een onbewoond huis aan de rand van een dorp. Zij aarzelden: was hier de Ziekte of de Jodenslachting? Overnachten moesten zij, en wel samen. Beangst, evenzeer jegens elkaar als voor het gevaar van Christenen en Pest klommen zij over de ladder naar een half-duistere zolder. Daar lag wat stro; zij legden hun bovenkleren af en strekten zich uit alsof het rusten ging worden. En daar lagen zij, in de volle moeilijkheid van mensen die de onoverkomelijke tegengesteldheid kennen van elkaars bezige verlangens. Hoe uitwendig verbonden, hoezeer innerlijk gescheiden. Fantin herleefde, binnen de blijvende beklemming door plaats en uur, heel het verloop van zijn verliefdheid sinds het ogenblik waarop hij haar in haar ouderlijke woning in Tiel had gezien. Hoe laat de mens de kansen van zijn geluk door de

handen glijden, tengevolge van de aarzeling die hij zich toch aanrekent als deugd. Had hij niet haar versmade moeder zo geschuwd, haar blijvende stille wrok niet gevreesd en zich betrap op angst voor gulzigheid jegens de dochter van de vrouw die bijna zijn bruid was geweest, — dan had hij haar vader om haar kunnen vragen en zij zou zijn vrouw zijn geworden. Hij had haar willen bezitten met haar volle wil, als gezien Joods burger, met het zich toegekende recht op de vervulling van zijn liefdewens, de enige in zijn leven, zoals hij dat twee jaar lang voor zich heeft vastgesteld, een werkelijk geluk, een bekroning tot levende, werkzame vrede.

Niemand scheen toen te weten wat, behalve de algemene nood, zijn welbehagen aanvrat. En dan komt eindelijk de ontmoeting in zijn woning; zij vlucht naar hem, in zijn armen, en is dat niet in zijn armen? Hoe schept de mens zichzelf de sluiting van gevolg en oorzaak, naar zijn eigen enge lust. God stuurt dat einddoel van zijn hunkering voor zijn ogen, om zijn steun, om een plaats in zijn leven, hoe kon hij dat anders verstaan? En het wil toch niet de plaats waarop hij wacht, en dat waar het honderd anderen zonder wrijving gelukt zou zijn, ze haar te doen innemen. Sindsdien is haar nabijheid louter zaligheid en kwelling geworden, schaamte om zijn vernedering en zijn zwakke onvolkomenheid, gevecht om nadering en verheimelijking. Het zelfvertrouwen dat sterk leek, en dat hij genoeg meent te hebben gekend om een man een man te weten, zeventien of veertig, het wordt genadeloos doorbroken en laat menigmaal niet meer dan een schaduw bij hem achter van zijn gevierde aanzien in de eigen kring, al weet hij ook, dat hij de ontoereikendheid van die strelende eer in Brabant, overliet aan de ogenblikken van eenzame snelle bewustwording. Met hoeveel beslistheid hij in zijn zakenleven wist toe te tasten, en hoe stevig besloten hij zijn weg daarin vooruitzag, (teruggeworpen door de rijksten daar in Nordlingen, goed, maar niet

eens met aller instemming en nog tot zijn redding naar hij pas in Mainz vernam) — tot de daad, in al die dagen van het samenzijn, haar tot de zijne te maken, daartoe heeft hij de moed gemist. Dat moet de blinde dapperheid zijn van het Ogenblik, die stoutheid die hem en de zijnen onbereikbaar en vreemd toeschijnt, de stoutheid van dat Ogenblik dat alle vroegere ogenblikken achter zich laat, en dat zonder om- of rondzien heerst. Droom van vriendelijk verkeer en bezittende vereniging, droom van onbegrensde vertrouwdheid voor hart, voor lichaam en gedachtenloop. Wat er van blijft is onmannelijk lijkende schroom, en zijn blik als gekromd ingetrokken nagels uit onnozele vrees haar met zijn denkbeeldige omgrijping te zullen verteren. Vriendelijkheid vindt hij bij haar, een minzaamheid die wondt, en geen geringste vrouwelijke inzinking van haar weerstand tegen zijn wil. Twijfel jaagt hem van haar weg zonder dat hij haar mond heeft genomen; lafheid en wijsheid vechten om de voorrang als de afstand weer koel tussen hen staat. En opnieuw ligt het pad van de begeerte open, afmatend door zijn te veelvuldige betredenheid. Hij herinnert zich: eerst was er nog de drogreden: niet in vreemde handen. Hoe schijnheilig is de mens, als de zinnen of de hartstochten hun vertroetelde prooi eisen. Vandaag, vannacht, is alle leugen verjaagd. Hij wil niets anders meer dan haar man zijn. Hij wil van het ogenblik meester zijn. Hij moet niet meer aarzelen in een wijsheid die te kostbaar wordt; hij moet willen, hij moet van zijn strobod opstaan en haar bezitten. Ja, dat zij zijn gedachten nu kent, daarvan is hij zeker. Alleen, alleen, niet van haar antwoord. Maar dat moet nu *zijn* antwoord zijn. Hij zal haar niets vragen. Hij zal haar man zijn.

Zij was zelf van dat antwoord niet meer zeker, nu. Zijn verlangen woog als een stille dwang op haar, waar zij lag, met open ogen, roerloos, van haar begeerlijkheid bewust, maar niet geveleid. Zij wist alleen dat, als zij hem haar geschenk zou

toestaan, het een geschenk zou zijn zoals zij het zich niet anders had kunnen denken dan het glansloze uit de handen van de vele vrouwen die haar mannen kregen uit zakelijke beslissing of nood-zede. En dat dit misschien voor Fantin geluk zou betekenen, maar niet voor haar. Zij hoorde hem opstaan, met een zachte zucht, en haar hoofd trilde in het halfdonker van de vreemde boerenzolder. Wat dan nu? Moet zij hem dan geven wat hij zo begeert? Is, een mens zo tevreden te stellen, zo gelukkig te maken, niet een daad van liefde in deze nood van honderdduizenden? En kan dat nog een zonde heten? Nog altijd hangt om Fantins verschijning voor haar een geest van wrokigheid uit het moederhuis, ook al werd die in de omgang en de verbondenheid door het gevaar, vele uren half vergeten. Nee, nee, het zal voor haar geen vreugde zijn als hij haar zal kussen, en niets anders dan een geschenk aan hem; voor de zwakheid daarvan zal zij God vergeving vragen, die God, die de wet is van haar kuisheid.

‘Rifke.’

Hij stond nu bij haar. Hij strekte beide handen naar haar uit. Zij zag het, in weerwil van het eerste nog zwakke licht van de lente-ochtend, dat het duister van de zolder door een kleine vensteropening in de wand uiteen kwam drijven. Hem doortrok een rilling: zij liet haar handen de zijne ontmoeten. ‘God van Abraham,’ fluisterde hij sidderend, ‘liefste vrouw die ik ooit heb gezien.’

Maar verder kwam hij niet. Rumor en slagen op de deuren beneden kondigden de verrijdeling aan van zijn geluk. Hij stond als verlamd en liet haar los; zijn bloed scheen gewelddadig teruggedreven. En Rifke zat al overeind. Alleen het doodsgevaar gold nog, ook bij haar.

Dorpelingen hadden vernomen, dat een monnik en een non naar boven waren gegaan om in het huis samen de nacht door

te brengen. Dat liefdesspel, die hoon aan hun reinheidsleer wilden zij, door de vele vermoedens geprikkeld, door de omme- gangen van de Geselbroeders aangemoedigd, graag in scherven timmeren. Maar er bleef tegenover de gewijde kleren een aarzeling.

‘Kom mee omhoog!’ hijgde Fantin. ‘Het is beter, ons beneden te verdedigen dan hier te worden omgebracht.’ En een ogen- blik steeg zijn hartstocht tot vaderlijke onbaatzuchtigheid: ‘En misschien kunt gij ontkomen, Rifke,’ sprak hij somber. Zij dankte hem zonder woord of blik. Maar zij wist nu dat zij hem zou hebben toegestaan, wat hij vroeg, om hem éénmaal, ook jegens haar, zijn manneneer toe te kennen. In hun boven- kleren geschoten, liepen zij langzaam de ladder af, en zagen in het nuchtere ochtendlicht een groepje van vier boerse man- nen die, door een paar jeugdige knapen aarzelend omstaan, blijkbaar beraadslaagden over hun kansen, met betrekking tot hun durf. Het gebeurde snel, in die optrekkende schemer, aan de landweg, waarachter het dorp nog volledig sliep. De geruchten klonken nog met die holle geheimzinnigheid, voor de domme misdaad bestemd: de haast van de sluipmoord; de schielijkheid van het mes dat, door de grote Vergissing be- stuurd, zijn weg neemt in het broze menselijk vlees; de grauw van een hondse kaak die bijt, en de kreet van de in het Lot verzonkene, die maar drie tellen tijd werd gelaten voor zijn aanklacht, eer zijn laatste geluid wordt ingeslikt door de ont- zagwekkende Ruimte. Hier scheen eerst nog hoop te blijven: Fantin wilde vluchten, toen de dorpelingen op hem toekwa- men met deels verontwaardigde, deels wellustige toespelingen op zijn liefdenacht met de non. Hij meende in zijn angst een huis te kunnen binnenrennen, maar een hondje sprong hem naar de benen en ontstal hem de minuut die hij de boeren vóór had kunnen zijn. Toen trok hij zijn dolk; de mannen zagen elkaar aan, die bedreiging prikkelde hen tot het winnen

van het spel. Zij stormden alle vier op hem toe, en toen een trap als de slag van een honderdponds moker tegen zijn buik hem bijna ineen deed zinken, hadden acht grijpende handen zijn pij al vast, terwijl hij enkel nog dacht aan een hondje dat hij kort te voren in een open kelder jammerlijk had laten klagen zonder het op te nemen of wat voedsel te geven. Altijd straft God, en altijd vergeet de mens dat weer. Hij werd heen en weer gesleurd, hij had geen verweer meer. En toen kwam zijn ongeluk uit de woorden van een van de sterke boeren, die zijn hoofd dicht bij het zijne bracht en ondanks Fantins geschoren wangen riep: 'Jezus Maria, het is een Jood!' Zij zagen dadelijk met meer durf naar Rifke die daar op een afstand nog ongemoeid stond, en zij begrepen. Het werd een smadelijkheid en een bitterheid van de uiterste belediging voor waardigheid en lichaam, waarin hij dadelijk wist: dit is het, dit is het, wat allen lijden.' Het was een heen en weer sleuren, een bloedig spel van katers met een kleine prooi; een stompden op ogen en mond, zodat de tanden braken, een snijden tegen de muur zodat de lendenen kneusden, een speels herhalen zodat ze braken en een klacht uit zijn verminkte hoofd zacht omhoog loeide, een neertrappen en steeds wilder verwonden en beschadigen, totdat het bloed aan alle kanten uit het lichaam vluchtte en het hulpeloos achterliet met krampen en benauwenis en doodsverwachting bij te gering gebleven adem. De dorpers zagen elkaar aan toen hij lag, zij hijgden, rood van inspanning, tevreden en schuldig; toen lieten zij hem. Zij waarschuwden elkaar voor verdere aanraking; zij hadden de Pest vergeten, misschien had hij die wel het dorp binnengebracht, en daarmee erkenden zij zich ook weer genoeg gerechtvaardigd.

De jongere knapen hadden toegezien in een opwinding op de grens van angst en genot; zij wezen nu, jegens de groten eerbiedig, naar Rifke, die trillend was blijven staan, want zij

zag nu toch verraad in het vluchten. 'De non is daar,' aarzelden de jongens vol ontzag, verwachting en vrees, en keerden zich met de groten in Rifke's richting.

Maar nu moest de redding komen, want hoe zwart ook domheid en verwarring de wereld beheksen, iets van het leven blijft staan en gaan, om het duister weg te blazen en de aarde tot een heerlijkheid voor allen in bloei te tuinieren. Daarom klonk nu de hoefslag van Peters paard op de doffe bodem van het nog niet ontschemerde en vergiftig moordgebied, en hoorde Rifke de stem die zij voor het eerst in het Brabantse bos had vernomen:

'Kom toch hier, Mejonkvrouw! Ricia! Snel!'

'Snel!' riep Rifke, en nu werden haar ogen vochtig, 'ja snel! help hem snel! mijn oom Fantin! hij ligt daar!'

'Wij zullen een arts halen. Kom toch mee!'

De dorpers stonden bedremmeld op een afstand van ruiters en non, en eer zij heengingen, liepen zij nog naar Fantin terug, maar hadden geen moed, dichtbij te komen. Hij lag nu languit in het zand van de weg voor de lage woningen. Hij ervoer nog vaag het oplossen van de laatste schemer in de wijder geworden helderheid van de ochtend; zijn laatste bewustzijn over de dodelijke pijnen heen, onder zijn bezwijkend leven, was de spreuk van de Prediker: 'Hakol Hewel,' alles ijdelheid, Geld, Macht, en ook liefde? Al moest er toch iets zijn dat de mensen bond, en het leven zijn grond en waarborg gaf? Aan zonden is hij niet ontkomen; slecht is hij niet geweest. Het moet beproefd worden hierna, na dit alles. Bij Abraham, Isaac, Jacob en Rachel. Hoor Israel, de Eeuwige onze God is een enige, eeuwige Wezenlijkheid.' Misschien komen de Engelen hem toch halen.

Het laatste dat hij zag, was toch nog Ricia. Het is Ricia. Zij ziet hem aan, vriendelijk, en dan weer afkeurend, als altijd

gereed om te berispen, in zichzelf besloten als altijd; niets meer dan de uiterste vriendelijkheid gaat tot hem.

En op haar blauwzwarte haren staat de Kroon. Een gouden Kroon; het moet de Kroon zijn van haar, van de Hertogin, van Judith. De gouden Kroon van Beieren.

XXIII *Een meisje op de weg alleen*

‘De Joden zijn even dwaas en onmatig als de Christenen,’ sprak Peter. ‘Ik ben gelukkig dat ik u toch nog terug heb gevonden, Ricia,’ zei hij, ‘ik hoop dat het nu voor goed zal zijn. Nietwaar?’

Hoeveel trots en voornaamheid verrast hem weer, als zij antwoordt:

‘Ik ben u opnieuw dankbaar, heer Peter. Maar ga nu bij mijn oom Fantin. Help hem sterven en doe boete bij hem.’

‘Straks,’ zegt hij geschrokken, ‘uw oom zal geen Christen verlangen bij zijn dood. Ik heb overal, tot in Nordlingen toe, alleen smaad gevonden, toen ik de Joden wilde waarschuwen en redden.’

‘Geloofst gij dat zij anders niet waren omgebracht?’

Hij moest nadenken.

‘Niet zo smadelijk. Niet in die gouden val, waarvoor zijzelf het metaal hebben aangebracht.’

‘En die door de uwen bedacht is en opgesteld, omdat de Joden daarbuiten niet konden leven. Die val stond overal, in alle landen, voor hen open.’

Zij kon haar gedachten niet verder verwoorden. Zij wilde zeggen: die val stond om heel hun bestaan klaar, door de scheiding die allen tussen u en ons bestendig houden.

‘Allen,’ zei hij, ‘ook de Joden, houden de vijandschap in stand. Daarom moet gij in uw leven de vrede brengen. In uw leven . . . en in het mijne ook, Ricia. Daarom moet gij u redden en gaan waar het voor u veilig is.’

Zij antwoordde niet, maar week met een nauwelijks zichtbare beweging terug. Zij kon de afwijzing niet uitspreken. Hij leidde de onenigheid weg met te vertellen wat hij van de verbrandingen wist. Zestig grote Joodse Gemeenten en honderd-

vijftig kleine, van Keulen tot in Oostenrijk, waren in het Duitse land vernietigd. En de Ziekte had Geselaars en zondaars bij honderdduizenden op de mesthoop van gruwel en verlateheid gestoten. Op vele plaatsen raapte de Pest nog rond, maar waar de stilte van de dood was gekomen en het leven moeilijk op gang bleek te brengen, werden al menigmaal de gevluchte Joden met hun geldbedrijf weer binnengehaald. Rifke knoopte dat in haar oren, en dacht met somberheid aan Fantin, aan wie de terugkeer nu ontzegd was. Zij zwegen een poos. Toen begon Peter opnieuw.

‘Ricia, het kan niet dat ge onbeschermd voortgaat. Uw oom sterft en gij zijt nu gespaard, ge moet leven. Ik heb u ontmoet, en ik weet dat ik u in veiligheid moet brengen. Ge zijt jong, vernuftig en mooi. Ik kan u niet vergeten.’

Hij was tevreden over zichzelf; hij sprak nu met meer durf.

‘Vergeet mij maar niet, Peter,’ zei Rifke. ‘Maar hoe hebt gij u dat dan gedacht, om mij veilig verder te laten leven?’

Zij zag zijn moeilijkheid in het nadenkend gebogen hoofd, niet anders dan zij verwacht had.

‘Het kan immers maar op één wijze,’ zei hij bijna mompelend. ‘Ik zei u, dat gij vrede moet brengen tussen ons. Het is toch waar dat wij allen kinderen van God zijn. Dat is de werkelijke Leer van onze Kerk.’

Nu zag hij haar aan. En wachtte.

‘Ge wilt dus dat ik u zal volgen? Ge wilt dus dat ik Christin zal zijn?’

‘Hoe zou het anders kunnen?’ vroeg hij, met rood belopen en wit doorstreepte wangen en voorhoofd.

Op haar beurt hield zij het hoofd omlaag. Maar het was om haar toorn te temperen. Zij zag wit. Toch schrok hij nog van de bijna vijandige scherpte waarmee haar antwoord zijn voorstel terugstiet. Terwijl de vraag door haar brein schoot, of het mogelijk geweest zou zijn dat verlangen te volgen als zij hem

zo liefhad als zij zou wensen, sprak zij zo vastbesloten dat zij daarbij over de weg voor zich uitkeek:

‘Neen, mijn beste heer Ecclesias. Ik zal u niet volgen in een Kerk en bij een volk die dit alles hebben gedaan of gedoogd. Ik zal u niet als overwinnaar erkennen. Ik zal mij niet onderwerpen aan een wereld die geen wijsheid kent. Ik zal mij niet bij u en de uwen aansluiten.’

‘Niet om mijnentwil, Ricia?’

Zij schudde rustig haar bleke hoofd met het blauwzwarte glanzende haar om haar kleine oren binnen het wit van haar kap.

‘Neen.’

Zij vroeg nog, zonder daarbij op te zien:

‘Vindt ge mij ondankbaar?’

Haar toegekeerd, in een afscheid, zei hij zacht:

‘Neen, alleen maar verstokt.’

‘Als alle Joden,’ vulde zij zijn gedachte aan.

Maar zij sprak het niet uit.

Zij liep alleen verder, met weinig vrees na wat hij haar had meegedeeld. Hij had haar niet alles kunnen vertellen wat haar belangde, en niets van wat nog zou gebeuren. Niets van haar vriendin Ozia die verloren was gegaan, niets van enkelen uit Worms die waren ontkomen, en onder wie ook Simeon, Rabbi Juda’s kleinzoon, met zijn koene dichterlijke ontdekkingen. Niets van de onrustige leugenachtige Bendit die een zoon zou krijgen waardiger dan hij, maar van zijn vaders levensdoel de voltooier, want hij bracht het tot een rijk bankiersbestaan. En niets over Aron uit Strassburg wiens nageslacht verarmde en in de tweedehandspannenopkoop terecht kwam. Ook niets van haar jeugdgebied, waar de verspreide Joden van Brabant, Gelre en Salland allen in de Pesttijd omkwamen, maar niet door de Ziekte. De beide Gosschalks, een van Werden en een

van Recklinghausen, werden, bijeengevlucht, op de weg tussen Zwolle en Kampen, met hun gezinnen door een kleine stoet Flagellanten geslacht, zodat de Zwollenaars van schulden vrij en de deelnemers in de Beierse Lening in een ogenblik tijds hun aandelen gratis bezaten en behoorlijk rente kregen uitbetaald zonder verdere kosten. Buren, Nijmegen, Deventer, Zutfen, Tiel, Utrecht, Doesburg, Goor en Oldenzaal waren van Joden vrij en wachtten nieuwe Joden. De Kronieken melden de gewelddadige dood van Mozes Coepman, Sander en zijn moeder Keele uit Oldenzaal; van Jodelijn, Simon en Natton uit Goor, die voor Fantins plan te veraf waren geweest maar er door derden toch in betrokken waren geraakt; van Jacob en de haastige Natton uit Nijmegen, van Saulus met vrouw en gezin uit Zutfen, van Leo van Munster met de zijnen uit Buren, waar hij de gastheer was geweest; van Mozes van Keulen uit Rifke's stad Tiel. De meesten daarvan hadden in Buren haar oom voor zijn grootse onderneming gehuldigd.

In Beieren zelf had Rentmeester Wilhelm Pfalzer een flinke som geld overgelegd, tevreden en rustig, zeker van zijn zaak. Hij kon geld uitzetten, hij kocht een Jodenhuis en hij zag zijn levenshouding bevestigd: men moet zorgen voor zijn soort. Hij zelf sloeg op straat neer, door de Pest besprongen. Maar zijn kleinkinderen stichtten een bankiers- en handelsvennootschap; een machtig en geëerd geslacht van burgers handhaafde zich een eeuw lang in het Duitse land. Een Pfalzer huwde een Joodse vrouw die gedoopt was, en de verborgen neiging tot zelfrechtvaardiging en evenwicht van de Pfalzers rekende daarmee alle scheefheid van hun ontwikkelingsverloop opgeheven. Peter stiet nog op een verrassing van de kant van zijn Hertogelijke Meesteres. Hoewel Juetta of Judith van Schlesien-Schweidnitz, weduwe van de vroeg gestorven Hertog Stephan van Beieren, niet heel en al zeker was van Peters bekwaamheden omdat hij de Joodse Wet niet volgde, had zij toch om zijn

Joodse uiterlijk zijn plaats als tweede Rentmeester goedgekeurd. Toen hij zijn werk tot ieders voldoening deed, lag de ervaringssom van haar geslacht omtrent de Joden in verwarring en bleef zij hem wantrouwen tot zij hem liet ontslaan: een Jood zonder gebedsriemen of bidkleed wenste zij niet als een volwaardige werkkraft te laten gelden. Dat alles wist Peter nog niet; maar hij leerde in weinig jaren het gevecht leveren, dat hem de Erkenning bracht. Hij trouwde een gezeten nicht, hoogblond en van normaal gewicht. En roemde tot zijn dood het Duitse bier en brood. Rifke benaderde een deel daarvan met haar aandacht toen zij daar, met het afscheid van Peter tevreden, door de rijpende ochtend liep. De Zwarte Dood had nu haar eerste veiligheid gebracht, zij ging door een leeggestorven wereld, het scheen bijna de hare. Zij trok haar mantel schurkend om zich heen om zich tegen de huivering te dekken uit de laatste kilte. De zon steeg zichtbaar en had goede plannen met de aarde, zij zond een ontzaglijk genezend geschenk van warmte naar haar uit. Dat moest het uiteindelijk bezit van het eigen gaaf gebleven lichaam wel bewust maken als een overmachtige werkelijkheid, als een kostbaarheid, te voorschijn gekomen uit een chaos van gevaren en vuilnis. Tussen Pasen en Pinksteren kon zelfs een aan mensen lege wereld mooi zijn: paarse bergenglooiingen door dennenbos beklommen, vanuit deze verte veilig en strelend; een weg met uitgesprongen rose en witte vruchtenbloesem in de hoven die daarmee, behalve met een rijkdom van vers groen in alle tinten, te praal stonden alsof niet uit de meeste huizen de bewoners als grauwe lijken waren weggesleept; en een hemelspannel van nevelig blauw dat zich ging schoonwassen, warmen, glanzen en verdiepen en waarin de vogels zeilden of in uitbundigheid kwetterend of fluitend omhoogschoten.

Het meisje rilde van genoegelijkheid door dit niet af te wijzen herstel. Zoals zij Chawwa los had moeten laten op de

weg na de vlucht uit Tiel en haar redding aanvaarden en vervolgen moest, zo moest zij nu afscheid nemen van Fantin en van allen die van haar weggestolen waren. Van al dat gebeurde vond zij zich nu op een afstand gedreven; zij onderging het als een groot dwaas en bloedig spel van mensen, boosaardig en onwetend, dat achter haar verdween. Zij kon het niet ontleden, zij wilde niet onderzoeken. Zij was jong, zij hervond zich op haar uitgangspunt van dat uur, waarin zij zich uit de takkenbossen van het Jodenstraatje buiten 's Hertogenbosch had bevrijd en op weg was gegaan om het leven vast te houden, en een man te hebben en kinderen. Ontkomen was zij nu dan aan al die bedreigingen, waarom, zij kon het zich niet verklaren; zij wist dat velen, misschien vaardiger en met meer schranderheid, het hadden gewild en het niet hadden kunnen bereiken. Zij wist dat zij haar behoud met vreugde mocht aanvaarden, zoals de wet van haar jeugd het haar geleerd had, en zij deed zo, en liep getroost, genezend, verder en wist nu ook dat zij haar doel zou vinden: haar man en haar kinderen. Ja, haar man, zij kent hem niet. Ach . . . die kleinzoon van Rabbi Juda? Heeft zij hem gekozen? Zij weet het niet, alleen dat het iemand zijn moet van zijn soort. Zij zal hem weten te boeien, met haar bonte wil, nee, hij zal haar niet ontgaan. Een glimlach glijdt door haar gedachten bij die overmoedigheid: nee, zij zal hem tot de hare maken. Dat is nu zeker: zij zal haar liefde ontmoeten, en nu al is zij die onbekende trouw, met die verbondenheid van schering en inslag, waartoe zij immers al haar schatten in zich meedraagt tot een bestaan van bezielde vrede voor wie als geliefden rondom haar zullen zijn. En och, zij is al zo zeer een vrouw, dat zij de kleine ijdelheden van de lokkende tooi niet vergeet: lenden gordel en armband, ketting, spang en nestel; en vragen haar donkere haartrossen niet om een rode bloem? Als een schaduw gaat de bruidegom naast haar, hij zal gestalte krijgen, en ook zijn moedige, bespiegelen-

de maar vriendelijke trekken, de waarborgen voor de innerlijke veiligheid die de werkelijke veiligheid is. Zo is zij gelukkig, ja, het geluk komt haar uit die ongekende verte tegemoet, vol vertrouwdheid die haar eigen zekerheid is en haar vastbeslotenheid tot het volle pond. Uit liefdeserbarmen zou zij Fantin hebben gegeven wat hij vroeg in de nood van zijn langdurige hunkering. Het had haar vergeven moeten worden, want nooit zou zij hem hebben getrouwd. Hij heeft haar moeder versmaad en in plaats daarvan haar moeders dochter aangebeden; God mag hem tot zich nemen in het bijeenzijn van de gelukkigen, met al de duizenden die rechtvaardiging behoeven omdat zij niet meer mochten beminnen. Zij gaat haar vervulling tegemoet, de vreugde van bruiloft en van liefde. Want zij kent de woorden van de Psalm, en proeft in alle vezels van haar krachtige jeugdigheid hun zin, die de zin is van haar diepste Leer en van de Leer van al de haren: het is de Leer van de bedreigden en van de vechters voor de voortgang. Sneller liepen haar voeten. Zij wist dat niet, nu het vers in haar zingen ging en stampen, het vers van de dichter die herder was en die triomf en bangheid heeft gekend. Onder het overwinnen van de stille landweg steeg dat Psalm-lied in haar op, tot de tranen de glimlach ontmoetten op haar wang en daar het verbond vierden van 's levens hoogste, meest werkelijke vreugde. En de eerste regels, zoals ze die nu voor zich heen moest zeggen in haar eerste vrijheid, verdronken bijna in een korte snik, van feest, van dankbaarheid en belijdenis:

‘Want niet de doden zullen God loven
en niet zij die ter Helle varen.
Maar wij, wij die leven,
Wij zullen het Leven eren,
Van nu af tot in Eeuwigheid,
Halleluja, Halleluja, Halleluja.’

En werkelijk, daar stiet, hoog in het lichtgroen gebladerte, zo'n merel weer zijn lied, regelrecht de ruimte in van het open Heelal.

Haar tred werd verend en vol drift; haar jonge voeten drukten triomferend de bodem van het onwillige land.

Zie haar gaan, haar bruidegom tegemoet.

Zingt voor haar.

Danst voor haar.